

Archaeological Series No. 33

కృష్ణదేవరాయలు

రచయిత

డా. నేలటూరు వెంకటరమణయ్య, M.A., Ph.D.

జనరల్ ఎడిటరు

మహమ్మద్ అబ్దుల్ నహీద్ ఖాన్, F. R. A. S. (Lond.)

చైరెక్టరు, పురావస్తు శాఖ,

ఆంధ్రప్రదేశ్, హైదరాబాదు

ప్రకాశకులు

ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వము

వెల రు. 15-00

PRINTED IN INDIA
AT THE ANDHRA PRADESH TEXTBOOK PRESS,
MINT COMPOUND, HYDERABAD.

PREFACE

Among all the Vijayanagar rulers Krishnadevaraya had enjoyed the unique honour of being not only the conquerer of a vast empire including Kalingadesa and the Raichur doab but also a great patron of renowned poets and scholars in several branches of learning. Traditions basing on the military achievements of this great monarch were recorded in the village diaries known as *kaifiats* which have been later collected and preserved by Meckenzie during the 19th century. Similarly the numerous royal records of his time engraved on copper plates and stone speak volumes about his valour and benevolence. Last but not the least is the literary source which furnishes the historian a good deal of authentic information regarding the unparalleled political and literary career of this great emperor. Corroborating all these sources with the accounts given by the Muslim historians and the Portuguese chroniclers of that period, Dr. N. Venkataramanayya, the renowned historian, has brought forth the true character of this valorous king. I hope this monograph in Telugu from the pen of this versatile writer in English as well as Telugu will be a welcome addition to the South Indian Medieval History and I am quite sanguine that it would be of great value to research students, scholars and teachers working on the subject.

I express my grateful thanks to Dr. N. Venkataramanayya, for contributing this monograph for the departmental publication. My thanks are also due to Dr. R. Subrahmaniam for writing a valuable introduction on the subject matter of the publication.

MOHD. ABDUL WAHEED KHAN,
Director.

FOREWORD

In the history of medieval South India, the empire of Vijayanagara played a very significant role. Of all the kings that ruled over this vast empire, the name of Krishnadēvaraya shines as the finest of stars. His name has come down to posterity. He was a great warrior, diplomat, man of letters and a great patron of all arts of peace. He was born at a time when the empire of Vijayanagara was very much eroded by the successful invasions of the neighbouring kings of Orissa and Gulbarga. The Gajapatis of Orissa were successful in extending their authority right upto Udayagiri Mandala and left no stone unturned to make inroads into the empire even against the capital city of Vijayanagara. The Bahmani Sultans did not lag behind, though the Sultanate slowly dismembered into five Muslim kingdoms of Bidar, Birar, Bijapur, Ahmednagar and Golconda. They also tried their best to encroach upon Vijayanagara empire and establish their authority there.

After the death of Narasā Nāyaka the regent of Immadi Narasimha, his son Veeranasimha has ascended the throne of Vijayanagara. He was assisted in his wars as well as the administration of the empire by his able brother Krishnaraya. But, when he fell ill, the Tuluva emperor felt jealous and wanted to put an end to the life of Krishna so that his infant son might succeed to the throne. The times were turbulent and needed a competent warrior king on the throne and thanks to the manoeuvres of Sirah Pradhana Timmarusu, Krishnadēvaraya succeeded as emperor on the throne of Vijayanagara.

Almost the first task of Krishnadēvaraya after he ascended the throne, was the consolidation of his power and reconquest of the territories which his neighbours had taken from his predecessors. In a seven year war which he conducted against Prataparudra of Orissa, the armies of Krishnadēvaraya not only managed to avenge their earlier insults, but also succeeded in penetrating into the heart of the Gajapati's own kingdom and dictating terms of peace not quite honourable to the vanquished. River Krishna became the boundary between the two kingdoms and for sometime peace prevailed in that direction. Raya then marched against the Sultan of Bijapur and won a victory in the battle of Raichur in the 20s of 16th century. It was perhaps one of the most decisive battles ever fought between these two powers. No less significant was the achievement of Raya in the domain of diplomacy. His handling of the Portuguese problem, particularly his dealings with Fr. Luis, the conclusion of the treaty with the Portuguese for supply of the best breed of horses for Vijayanagara army depriving Bijapur which vied with Vijayanagara in the purchase of horses from them for the cavalry, have no parallels in the diplomatic history of medieval India.

Raya was a great devotee of Vishnu. But, as an ideal monarch, he was catholic in his outlook and gave equal patronage to all other creeds. Wherever

we go in the length and breadth of his vast empire which extended from Krishna to Kanyakumari and from the Bay of Bengal to the Western Ghats, we find the munificent hand of Raya in the stupendous constructions of temples, palaces, the master pieces of the age. Whenever he won a battle, the victory was celebrated by giving gifts to all the Siva and Vishnu temples in the South. The architecture of this age which again is a culmination of the earlier tradition of the Cholas is marked by numerous constructions of spacious halls, Kalyana Mandapas, Natya Mandapas, Sangita Mandapas within the temple enclosures and the lofty gopuras which rise high into the sky on all the four cardinal directions of the temple enclosure. His contribution to literature and art, philosophy and religion is equally significant and his reign is justly regarded as the golden age in the history of Telugu literature.

The following pages embody the history of this great potentate from the pen of Dr. N. Venkataramanayya, a scholar of great repute who spent more than 50 years in the study of Vijayanagara history and he is an acclaimed and accredited authority on Vijayanagar history. His earlier contributions *viz.*, 'Kampili and Vijayanagara', 'Founders of the City and the Empire of Vijayanagara,' 'Studies in the Third Dynasty,' 'Further Sources of Vijayanagara History' and 'Early Muslim Expansion in South India' are monumental and read by every student of history with great interest. This account of the political history of Krishnadevaraya from the pen of this versatile scholar is a welcome addition and I am sure the students of Vijayanagara history in general and the people of Andhra in particular will be beholden to him for this valuable work.

R. SUBRAHMANYAM,
*Superintending Archaeologist,
Archaeological Survey of India*

Jantar Mantar,
New Delhi,
Jan. 1, 1972.

కృష్ణదేవరాయలు

శ్రీ నేలటూరి వెంకటరమణయ్య

ప్రథమము ౧. ఆధారములు

మీల స్మృతివలన రాయలవారి చరిత్రకు సంబంధించిన విషయములు విచిత్రములైనవి. లభ్యమైన చరిత్రాంశముల నెల్ల గ్రోడికరించి శ్రీకృష్ణరాయల చరిత్రను సాధ్యమైనంతవఱకు సంపూర్ణముగ రచియింపవలయునని నాయుద్దేశము.

ఆద్యమున శ్రీకృష్ణరాయచరిత్రరచనకు గల సాధనసామగ్రిని వర్ణించుట యుక్తము. ఇవి యిరు దెలుగులని. మొదట బేర్కొనదగినవి శాసనములు. తామ్రపట్టిలేమి, శిలాశాసనములేమి రాయలకాలమునాటిని దాదాపు ౫౦౦ ఇప్పటి వఱకు లభ్యపడినవి. ఇవి సంస్కృతాంధ్రద్రావిడ కర్ణాటభాషలయందు విరచింపబడియున్నవి. సంఖ్య బహుళమగుటచేత నీ శాసనముల నన్నిటిని ఇట వర్ణించుటకు వలనుపడదు. ముఖ్యమైనవానిని నంద ర్థానుసారముగ గ్రంథమునం దుదాహరించిన చాలును. పరిశోధనాసక్తి గలవారలు మదరాసు గవర్నమెంటు శాసన పరిశోధకశాఖవారి సాంవత్సరిక నివేదికలను, ఎపిగ్రాఫియా ఇండికావంటి శాసన సంశోధక పత్రికలను, దక్షిణ ఇండియా శాసనపరంపర, ఎపిగ్రాఫియా కర్ణాటకా మొదలగు శాసనగ్రంథసంపుటములను బరిశోధించి శృప్తిపడవచ్చును.

శాసనముల తరువాత బేర్కొనదగినది వాఙ్మయము. వాఙ్మయ మనగా కేవల గద్యప్రద్యాత్మకమైన కావ్యమని యెంచరాదు. గ్రంథరూపమున నుండు సాత్వమంతయు నీ తరగతిలో

దక్షిణదేశమును పూర్వకాలమున పాలించిన హిందూ చక్రవర్తులలో గర్వాటసామ్రాజ్యాధిపతి శ్రీకృష్ణదేవరాయలు ప్రఖ్యాతుడు. ఆ మహారాజుగారి మూర్తి దాక్షిణాత్య హిందూ హృదయ సీమల స్థిరముగ నెలకొనియున్నను, ఆయన చరిత్ర విద్యావంతులకుగూడ నుపరిచితముగాదు. ఉత్తరాపథమునకు విక్రమాదిత్య భోజనరపాలు రెట్లు వండ్రులో గృష్ణరాయ లక్ష్మీ సర్వదక్షిణభారత భూమికి బూజనీయుడు. ఆంధ్ర వాఙ్మయము నతడెట్లు పోషించినదియు, సంస్కృత కర్ణాటాదిభాషల నెట్లాదరించినదియు నంద రెటుగుదురు. కాని యతని చరిత్రనుగూర్చి జన సామాన్యమున కెఱుకపడిన విషయ మత్యల్పము. ఇటీవల చరిత్రపరిశోధ

జేరినదే. రాయలనాడు విరచితములైన కావ్యములే కాక సుహృద్మిత్రుల చరిత్రకారుల రచనలు, పోర్చుగీసు గ్రంథకర్తల వృత్తాంతములు, వంశానుచరితములు, తరతరములనుండి లోకమున ప్రచారము నందుండుగాథలు, చాటూక్తులు, గ్రామకవితలు, కైఫీయతులు మొదలగునవి యన్నియు నిట గ్రాహ్యములు. ముఖ్యమైన ఆధార గ్రంథములను సంగ్రహముగ నిచట వర్ణించుచున్నాను.

కావ్యములు : భాషననుసరించి ఇవి రెండు తరగతులవి.

(౧) సంస్కృతమున కొన్ని గలవు. సంస్కృతకావ్యములలో బ్రధానమైనది రాజనాథ డిండిమవిరచిత అచ్యుతరాయాభ్యుదయము. ఇందు కృష్ణరాయల కళింగదిగ్విజయ ప్రస్తావన గలదు. మఱియు భండారు లక్ష్మీనారాయణకృత సంగీత సూర్యోదయ పీఠికయందు కళింగ దిగ్విజయమును నేదులఖానునిపై విజయమును గలుబరిగ దండయాత్రయ వర్ణింపబడియున్నవి.

(౨) ఆంధ్రప్రబంధములు : ఇవి ముఖ్యముగ మూడు : (i) మొదట జేర్కొనదగినది యల్లాసాని పెద్దనార్యకృత మనుచరిత్ర. పీఠికయందును నాశ్వాసాద్యంతములందును గుటకదహనపర్యంతము గల కృష్ణరాయల కళింగవిజయయాత్రయ, మఱి కొన్ని యజ్ఞాత దండయాత్రలను వర్ణింపబడియున్నవి. (ii) కృష్ణరాయరచితము క్తమాల్యద. దీనికిని మనుచరిత్రకును వీరిక చాలవఱకు సామాన్యమైనను, ఇందు కళింగదండయాత్రయందు చేకుటిన విజయములు మఱియు విఫలముగ వర్ణింపబడియున్నవి. మఱియు నిందు ఉత్తర దిగ్విజయము, సగరపురకల్పరిగనగర ప్రాంతములదురకలతోజరిగిన యుద్ధములను, నేదులఖానుని వధయు, కెంబావి రణక్షేత్ర విజయమును వివరింపబడియున్నవి. ఇంకను కృష్ణరాయవిరచితసంస్కృతాంధ్రగ్రంథములును నిందు జేర్కొనబడియున్నవి. (iii) ముక్కుతిమ్మనగారి పారిజాతాపహరణము. ఇందును గృష్ణరాయల కళింగదిగ్విజయము వర్ణింపబడియున్నది. ఇతర గ్రంథములందు గానరాని రాయల యుమ్మ

త్తురు దండయాత్ర ప్రస్తావన ఇందు గలదు. ఇంత వఱకును జేర్కొనిన మూడు ప్రబంధములయందే కాక కృష్ణరాయల దండయాత్రలను గూర్చిన విశేషాంశములు తరువాత యాంధ్రగ్రంథములందచట నచట చెప్పబడియున్నవి. కాని వాని నన్నిటిని ఇచట పేర్కొనదలచెట్టలేదు. అర్వాచీన గ్రంథములలో రెంటినిమాత్ర మిచట జెప్పక తప్పదు. ఇందొకటి రాయవాచకమును వచనగ్రంథము. దీనిని వచనకావ్యమనుట తప్పు. కావ్యలక్షణము లెవ్వియు నందు గానరావు. యత్కృతమో తెలియదు. మధురనాయకుడును, అడవము చిననాగి నాయనికుమారుడైన కట్యమువిశ్వనాథనాయకుని స్థానాపతి యొకడు దాని రచయిత యైనట్లందు కలదు; కొందఱిది కృష్ణరాయల కాలమున విరచింపబడెనని తలచుచున్నారు; కాని యది క్రీ. శ. ౧౭ వ శతాబ్దారంభమునకు ముందు రచియింపబడి యుండదని యందు వర్ణింపబడిన యంశములు కొన్నింటివలన రుజువగుచున్నది. (౧) రాయవాచకమందు భాగ్యనగర ప్రస్తావన గలదు. ఇది యిప్పటి హైదరాబాదునకు ప్రథమనామము. ఈ భాగ్యనగరమును క్రీ. శ. ౧౫౮౧ వ సంవత్సరమున గోల్కొండ రాజ్యమున కభిషిక్తుడైన సుహృద్దు కుల్లికుతుబుశాహు తన రాజ్యారంభదశయందు నిర్మించియుండుటచేత నా పట్టణమును జేర్కొను రాయవాచక మంతట పూర్వము రచియింపబడి యుండదు. (౨) మఱియు రాయవాచక రచయితకు గృష్ణదేవరాయల సమకాలికుడును ప్రత్యర్థియు నైన గజపతి యెవ్వడో తెలియదు. పేరు జెప్పక విడిచియుండిన నతని యజ్ఞానము వెల్లడియై యుండదు; కాని యా గజపతిపేరు ముకుందబాహు బలేంద్రు లని చెప్పుటవలన రాయవాచకరచయిత కృష్ణరాయలవారికి సమకాలికుడుగాడని నిశ్చయమగుచున్నది. ఏలన కళింగరాజ్యమును బాలించిన గజపతులలో ముకుందబాహుబలేంద్రనామధారి యొక్కడే. ఇతడు క్రీ. శ. ౧౬ వ శతాబ్దపు చతుర్థపాదమున కళింగదేశమును పాలించెను. గోల్కొండ సుల్తానునకును నక్కరు పాదుశాహునకును కర్ణాటసామ్రాజ్యాధిపతి రెండవ వేంకటపతి రాయలకును నితడు సమకాలికుడు; కావున

ముకుందబాహుబలేంద్రుని బేర్కొను రాయవాచకము కృష్ణరాయలనాడు రచింపబడలేదని దృఢముగ జెప్పవచ్చును. క్రీ. శ. ౧౩వ శతాబ్ద ప్రారంభమున పేరచింపబడియుండవచ్చును. రాయవాచకమంతటి విశ్వాసపాత్రమైన యాధార గ్రంథముగాదు. రఙ్గనీతంగడి యుద్ధానంతరము కావేరికి దక్షిణమందుండు రాయరాజ్యము నాక్రమించుకొనిన మధురనాయకులు కృష్ణరాయలచే దక్షిణ రాజ్యమున బ్రతిష్ఠింపబడిరనునత్యపు కల్పిత గాథను ప్రచారములోనికి దెచ్చుట ఈ గ్రంథము యొక్క ముఖ్యోద్దేశము. కాని యందు వర్ణింపబడియుండు కృష్ణరాయల జైత్రయాత్రాకథన మన్యచరిత్రాధారముల మూలమున వాస్తవమని తేలుచుండుటవలన దానినిమన మంగీకరించవచ్చును.

రెండవది కుమారధూర్జటికృత కృష్ణరాయ విజయము. పద్యకావ్యము. కాని దీనికొక ప్రత్యేక స్వతంత్రచరిత్రాధార గ్రంథముగ దలచుటకు వలను పడదు. ఇది క్రీ. శ. ౧౬౩౦—౧౬౪౨ల మధ్య కర్ణాటకసామ్రాజ్యమును పాలించిన ముమ్మడివెంకటపతి రాయల కాలమున రచింపబడెను. మధుర నాయకుల ప్రస్తావన యందు గానరాకపోయినను రాయవాచకమున కిది పద్యప్రతి. కొన్ని సందర్భములందు రాయవాచకమును ముందుంచుకొనిన గాని సుబోధము గాదు. కుమారధూర్జటి యుద్దేశము కృష్ణరాయల విజయములను మాత్రమే వర్ణించుట యగుటవలన రాయవాచకమందలి యన్యాయముల నాతడు విడిచిపెట్టెను.

మహమ్మదీయచరిత్రలు : మనకు దెలిసినంత వఱకు విజయనగరచరిత్రకు సంబంధించిన విషయములను దెలుపు మహమ్మదీయచరిత్ర గ్రంథములు మూడు. ఇవి కృష్ణరాయల సమకాలరచనలు గావు ; అర్వాచీనములు. మొదట బేర్కొనదగినది తారీఖీఫరిస్తా ; క్రీ. శ. ౧౩వ శతాబ్దారంభమున రచింపబడెను. రెండవది బుర్హాన్—ఇ—మ అసీరు. కొంచెమించుమించుగ తారీఖీఫరిస్తాకు సమకాలిక రచన. ఈ రెండు గ్రంథములయందును కృష్ణరాయల ప్రస్తావన లేదు. కాని ఆ రాయల రాజ్యకాలమున దక్కనీమహమ్మదీయ రాజ్యముల

కును, విజయనగరసామ్రాజ్యమునకును గల పరస్పరసంబంధము వీనివలన గొంత తెలియవచ్చుచున్నది. మూడవది తారీఖీమహమ్మదు కుల్లీకుతుబ్ శాహు. ఇదియు కొంచె మించుమించుగ వై రెండుచరిత్రల రచనాకాలముననే వ్రాయబడెను. ఇందువలన కృష్ణరాయలకును, గోలకొండ రాజ్యస్థాపకుడగు సుల్తాన్ కుల్లీకుతుబు శాహునకును నడచిన సమరవృత్తాంతము గొంత తెలియవచ్చుచున్నది.

పోర్చుగీసుగ్రంథకర్తలు : పోర్చుగీసువారు వర్తకముకొఱకు క్రీ. శ. ౧౪౯౦ వ సంవత్సర ప్రాంతమున హిందూదేశమునకు వచ్చిరి. వీరికి మహమ్మదీయులతో సహజపైరముగలదు. దీనికి గారణములు రెండు : మొదటిది సుతద్వేషము ; రెండవది ఇంతకంటె ప్రబలతరమైన వర్తక ప్రతిస్పర్ధ. పోర్చుగీసువారి రాకముందు పాశ్చాత్య దేశములకును సామ్రాజ్యమునకును మధ్య జరుగుచుండిన వాణిజ్యమంతయు సరబీపారశీ మహమ్మదీయయోడవర్తకులమూలమున నడచుచుండెను. ఈయోడవ్యాపారము దమ కాణయాచియని పై బేర్కొనిన మహమ్మదీయవర్తకులు దలచుటచేత పోర్చుగీసుల రాకను వీరు సహింపరైరి. పెక్కు నావికాయుద్ధము లిరుపడుముల వారికిని నడచినవి. ఇందు తుదకు మహమ్మదీయులలోడిపోయిరి. పశ్చిమసముద్రతీరమందలి రేవు పట్టణములు కొన్నింటిని పోర్చుగీసు లాక్రమించుకొనిరి. మఱియు నప్పుడు గుజరాతు దక్కను దేశములు రెండును మహమ్మదీయప్రభువుల యధికారముక్రింద నుండిన కారణమున పోర్చుగీసుల కచట సులభముగ ప్రవేశము గలుగక పోవుటచేత, వారు తమవలెనే మహమ్మదీయులకు సహజశత్రువులైన విజయనగరచక్రవర్తులతో మైత్రిని గుదుర్చుకొనిరి. ఇందువలన పోర్చుగీసు రాయబారులు, వర్తకులు, ప్రయాణికులు పెక్కుండు విజయనగరమునకు బలుమారువచ్చి వ్యాపారార్థమేమి, యన్యకారణములవలన నేమి కర్ణాటసామ్రాజ్యమునం దంతటను సంచారముచేసి పోవుచుండిరి. ఇట్లు వచ్చిన పోర్చుగీసులం దనేకులు

గర్జాటసామ్రాజ్యచరిత్రను గూర్చియు, మఱియు నందు తాము కన్న విన్న విషయములనుగూర్చియు గ్రంథములను వ్రాసిరి. విజయనగరసామ్రాజ్య విషయములను దెల్పు గ్రంథములు పోర్చుగీసు భాషయందు పెక్కు కలవు. కాని పోర్చుగీసు భాష దెలిసిన చరిత్రపరిశోధకు లరుదగుటచే నివి మన కందుబాటున లేవు. పినరులెంకారువంటి పోర్చుగీసు భాషావిదులుండినను వారి కాంగ్లము దెలియకపోవుటచే వారి పరిశోధన లమూల్యము లైనను చరిత్రపరిశోధకులకు నిరుపయోగము లైనవి. కాని కొన్ని ముఖ్యపోర్చుగీసు గ్రంథము లాంగ్లములోనికి పరివర్తనము గావింపబడియున్నవి. ఇవి కృష్ణరాయచరిత్ర రచింపదలపెట్టువారికి కర ముపయుక్తములు. అందు ముఖ్యమైనవి నాలుగు. సంగ్రహముగ వాని నిచట జెప్పట యొప్పు.

(౧) 'కామెంటరీస్ ఆఫ్ ది గ్రేట్ ఆఫాంసో అల్బార్కర్క్'—ఇందు కృష్ణదేవరాయల రాజ్యా రంభ దశయందు విజయనగరసామ్రాజ్యమందును, బహమనీరాజ్యమునను జరిగిన విషయములు వర్ణింపబడినవి. సమకాలికరచన యగుటచే దీని సాక్ష్య మత్యంత విశ్వాసపాత్రమైనది. అర్వాచీన మహమ్మదీయ చరిత్రలయందు గానవచ్చు కృత్రిమములు కొన్ని దీనిమూలమున వెల్లడి యగుచున్నవి. కృష్ణరాయల యుద్ధమృత్తూరు దండ యాత్రనుగూర్చియు, బహమనీసుల్తానుతోడి యుద్ధమును గూర్చియు, మఱి యెచ్చటను గానరాని యంశము లిందు కలవు.

(౨) 'ఈస్ట్ ఆఫ్రికా అండ్ మలబార్'— ఇది దురాతీ బర్హీసా అను పోర్చుగీసుప్రయాణికుడు వ్రాసినది. ఇతడు కృష్ణదేవరాయల రాజ్యారంభ దశయందు దక్షిణహిందూదేశమునకు వచ్చి కర్ణాటసామ్రాజ్యమున సంచారముజేసెను. అతడు తానచట గన్న విషయములను దన గ్రంథమున వర్ణించియున్నాడు. కృష్ణరాయలను గూర్చి కాని, కర్ణాటకసామ్రాజ్యమునకు సంబంధించిన రాజకీయాంశములనుగాని యతడు

ప్రస్తావించకపోయినను కర్ణాటకసామ్రాజ్య ప్రజల స్థితిగతులను, వారి యాచారవ్యవహారములను వర్ణించియున్నాడు. కావున కృష్ణరాయలనాటి విజయనగర చరిత్రను రచింపచువారి కది మిక్కిలి యుపయుక్తమగు నాధారగ్రంథము.

(౩) 'క్రానికల్ ఆఫ్ డామింగో పయస్'— ఇతడు కృష్ణదేవరాయల రాజ్యకాలమున క్రీ. శ. ౧౫౨౨ ప్రాంతమున క్రిస్తవాణ్డి ఫిగ్యెరెడోయను పోర్చుగీసు రాయబారివెంట విజయనగరమునకు బోయి యచట కొద్దికాలము నివసించియుండెను. ఇతడు బారాస్ అను పోర్చుగీసుచరిత్రకారుని కొఱకు విజయనగరమును గూర్చియు, కృష్ణరాయలనుగూర్చియు ముఖ్య విషయములను బెక్కింటిని తెలియబఱచియున్నాడు.

(౪) 'క్రానికల్ ఆఫ్ ఫెర్నావస్ న్యూనిస్'— ఇతడు పోర్చుగీసుగుఱ్ఱపువర్తకుడు ; కృష్ణదేవరాయల రాజ్యకాలమున గుఱ్ఱముల నమ్ముటకు పలుమారు విజయనగరమునకు వచ్చి యుండెను. ఇతడును బారాస్ కొఱకే తన గ్రంథమును వ్రాసిపంపెను. పయస్, న్యూనిసులచే రచింపబడిన గ్రంథములు రెండును క్రీ. శ. ౧౫౩౭ ప్రాంతమున బారాసుకు జేరియుండుటచే నివి రెండును సమకాలిక రచనలనుట నిస్సంశయము. హిందూస్థాననివాసులగు హిందూ మహమ్మదీయుల యెడ సమాన దృష్టిగల పాశ్చాత్యుల రచన లగుటచే నివి విశ్వాసపాత్రము లనుట యొప్పు. పయస్ గ్రంథముకంటె న్యూనిసు గ్రంథము గడు ముఖ్యమైనది. రాయరాజ్యస్థాపన మొదలుకొని యచ్యుతదేవరాయల రాజ్యకాలము వఱకు గల విజయనగరసామ్రాజ్యచరిత్ర యందు వర్ణింపబడియున్నది. కృష్ణరాయల విజయములను నచ్యుతరాయల పాలనావిశేషములను విపులముగ వర్ణింపబడినవి. కావున పయస్, న్యూనిసుల గ్రంథములు రెండును కృష్ణరాయచరిత్రకు మూలాధారములనుట యతిశయోక్తి జాబాదు.

వంశానుచరితములు : ఈ తరగతి గ్రంథములలో లింగణకృత కేశదినృపవిజయ

మొక్కటియే నిచట బేర్కొనదగినది. ఇది కన్నడ చంపూకావ్యము. కేశది నాయకరాజుల మూల పురుషుడు చౌడప్ప కృష్ణదేవరాయల నాయకుల యందొక్కడు ; కృష్ణరాయలకు దురకలతో నైన యుద్ధములలో రాయల పక్షమున పోట్లాడెను. కేశదిన్యపవిజయమువలన గృష్ణరాయల కాలమున మలెనాడు దేశస్థితిగతులు దెలియవచ్చుచున్నవి.

గాథలు : కృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకమును గూర్చియు, మఱి కొన్ని విశేషాంశములను గూర్చియు బెక్కు కథ లాంధ్రదేశమున బ్రచారమునందున్నవి. ఇందలి సత్యాసత్యములను నిర్ణయింపగల సాధనములు గానరావు ; కాని గాథలని పీని సాత్యమును ద్రోసివేయరాదు ; చిరకాలమునుండియు జనస్మరణయందివి స్థిరమై నిలిచియుండుటవలన పీనియందు కొంతయేనియు సత్యముండవచ్చును. కావున జ్ఞాతచరిత్రాంశములకు విరుద్ధము గానియప్పుడు పీని సాత్యము నంగీకరించుట తప్పగాదు.

చాటూక్తులు : విజయనగర చక్రవర్తులలో గృష్ణరాయలకు సంబంధించినన్ని చాటూక్తులు మఱియెవ్వరినిగూర్చియు గానరావు. ఇందనేకములు రాయల విద్యావ్యాసంగములను దెల్పునవి ; రాయల విజయములను వర్ణించునవి పెక్కు గలవు. సాధారణముగ నిందు రాయల కళింగవిజయములును, మహమ్మదీయులతోడి సమరములును బ్రశంసింపబడియున్నవి. ఇతర ఆధారగ్రంథములందీ విజయములు విపులముగ వర్ణింపబడియుండుటవలన నివి యంత ముఖ్యములు గావు. కాని ఇతర ఆధారగ్రంథాదులవలన తెలియరాని విజయములను వర్ణించు చాటువులు కొన్ని కలవు. కృష్ణరాయలు బెడదకోట (బీదరు)ను

జయించిన క్లేయాధార గ్రంథాదులయందు కానరాదు. కాని—

“సమరఱోణిని కృష్ణరాయల భుజా శాతానిచే బడ్డను

ర్థమదోర్ధండ బెడందకోటయవన
వ్రాతంబు సప్తాశ్వమా

ర్థమునన్ గాంచి శబా సహో హరిహరం
గాఖూబుఘోడాకి తే

తుముకి బాయిలబాయిదేములికి యం
దు ర్మింటికిన్ బోవుచున్.”

అను నల్లసానిపెద్దనార్యుని చాటు వొక్కటి రాయల బీదరువిజయమును దెల్పుచున్నది. ఇట్టివి ముఖ్యమైనవి.

గ్రామకవితలు, కైఫీయతులు : పూర్వ మాంధ్రదేశమున బ్రతిగ్రామమునకును కవితలుండెడివి. ఇందు గ్రామముల పూర్వవృత్తములు వర్ణింపబడియుండును. ఇట్టి కవితలందును, పీని నా ధా ర ప ట చు కొ ని తయారుసేయబడిన కైఫీయతులందును కృష్ణరాయల యేలుబడిని గూర్చి కొన్ని యంశములు వివరింపబడియున్నవి. కావున గృష్ణరాయల చరిత్రను రచించువారికి నివియు నుపయుక్తములు.

ఇంతవఱకు గృష్ణరాయల చరిత్రకు గల యాధారములను స్థూలముగ వివరించితిని. అన్నిటిని విపులముగ వర్ణించుటకు సాధ్యముగాదు ; కాని రాబోవు ప్రకరణములయందు సందర్భానుసారముగ నన్ని యాధారముల నుదాహరించి వలసినట్లు పరిశీలించుచున్నాడను.

౨. వంశాదికము

కృష్ణరాయలు చంద్ర వంశాంతర్గతతుర్వసుకుల
సంభూతుడగు క్షత్రియుడని యతని శాసనము
లందు చెప్పియున్నది. క్రీ. శ. ౧౫౧౧-వ సం.
నాటి నేర్గకెరెతామ్రశాసనమున—

“అస్తి షీరమయాద్దేవై
మఘభమానా నృహోంబుధేః

నవనీతమివోద్భూత
మపనీతతమో మహాః॥

తస్యాసీత్తనయ స్తపోభి
రతుతై రన్వర్థనామా బుధః

పుణ్యైరస్య పురూరవా
భుజబలైరాయుర్ద్విపాం నిఘ్నతః

తస్యాయుర్న హుషోఽస్య
తస్య పురుషోయుద్ధే యయాతిషి తౌ

ఖ్యాత స్తస్యతు తుర్వసు
ర్వసునిభః శ్రీ దేవయానీవతేః॥

తద్వంశే దేవకీజాని
ర్దిదీపే తిమ్మభూపతిః

యశస్వీ తుళ వేంద్రేషు
యదోః కృష్ణశివాన్వయే ॥

తతోభూ ద్భుక్కుమాజాని
రీశ్వరః పాతిపాలకః

అత్రాసమగుణోత్తంసం
మౌళిరత్నం మహీభుజాం ॥

సరసా దుదభూ త్తస్మా
న్నరసావనిపాలకః

దేవకీనందనా త్కామో
దేవకీనందనా దివ ॥

* * *

తిప్పాజీ నాగలా దేవ్యోః
కౌసల్యా శ్రీసుమిత్రయోః

దేవ్యోరివ నృసింహేంద్రా
త్తస్మా త్పంక్తిరథాదివ ॥

వీరౌ వినయిసౌ రామ
లక్ష్మణావీవ నందసౌ

జాతౌ వీరనృసింహేంద్ర !
కృష్ణరాయమహీపతీ ॥”¹

అని కృష్ణరాయలవంశము వర్ణింపబడినది. ఇందువలన చంద్రవంశమునకు జెందిన తుర్వసుని సంతతివారిలో తుళ వేంద్రులయందు యశస్వియగు తిమ్మభూపతి పుట్టెననియు, నతనికి దేవకీయందు బుక్కుమ భర్తయగు నీశ్వరః పాతిపాలకుడు గలిగెననియు, వారికి నరసావనిపాలకు డుదయించెననియు నతని భార్యలలో దిప్పాజియందు వీర నృసింహేంద్రుడును, నాగలాదేవియందు కృష్ణరాయ మహీపతియు దశరథునకు గౌసల్య సుమిత్రలయందు రామలక్ష్మణులవలె జనించిరనియు దెలియవచ్చుచున్నది. ఈ వంశానుక్రమణికయే ఆ కాలమున రచింపబడిన సంస్కృతాంధ్రగ్రంథముల యందును నల్పభేదములతో గానవచ్చుచున్నది. అచ్యుతరాయాభ్యుదయమున బైశాసనమునందు వలె చంద్రుడు మొదలు తుర్వసునివఱకు గల వంశ క్రమము జెప్పబడియున్నది. మఱియు తుర్వసుని వంశమున పెక్కు రాజులు గలిగిరనియు, వారి యందు విఖ్యాతుడగు తిమ్మభూమిపాలకుడు జనించెననియు గలదు.

“అజాయతా వ్యాజసుహృత్ప్రజానాం
సధూర్వహ స్తుర్వస్తురుర్వరాయాం

తదన్వయే పుణ్యఫలాదవన్యాం
ధన్యాబభూవు ర్ధరణీభుజోఽన్యే ॥

.....

నాతీకినీనాయకవద్గ హేమ
నీహారభూమీధరవన్న గేషు

తీరమణుండు సంపద వ
రించె మరాటవరాటలాటగాం

ధారయుగంధరాదివన

దశప్రకటికృతశాసనపీఠ్యుడై.” 5

తుళువంశానుక్రమణిక మొట్టమొదట గాన
వచ్చున దీవరాహపురాణమునందే. ఇందు చంద్ర
వంశముమూటగాని, తుర్వసుని ప్రస్తావనగాని లేదు.
తుళువవంశమునకు మూలపురుషుడైన తిమ్మ
ధరణీశ్వరుడు తుళువరాజ్యమున భృత్తిహించిన
రాజులకగ్రణ్యుడని స్పష్టము సేయబడినది.
వరాహపురాణ పీఠికయందొకొక విశేషముగలదు.
ఇందు కృతిపతియైన తుళువనరసనాయకుడును
నతని పూర్వీకులును డక్షత్రియజాతికి సహజమైన
సూర్య చంద్రవంశములలో దేనికిజేందినవారో
వివరింపకున్నను నా నరసనాయకునికి “బతియైన
సాళువనరసింగరాజు “రాజమౌళి పావనాస్వయ”
మునకు ‘చంద్రుడు వంశకర్త’ యని చెప్పి
యున్నది. ఇంకను నా సాళువ నరసింగరాయ
మహారాజు ‘తుహి నాంశువంశపాథోరాశి మాణిక్య’
మని పేర్కొనబడినాడు. సాళువ నరసింగరాయల
వంశము చంద్రవంశమని తెల్పిన కవులు గృతిపతి
యైన నరసనాయకు డేక్షత్రియశాఖకు జేందిన
వాడో విశదముసేయక మూకీభావము నహించి
యా యంశమును సన్న సన్నగా జూటవిడుచుటను
జూడ తుళువరాజులు డక్షత్రియులు గారని వీరి
యభిప్రాయమేమో యను సంశయము గలుగు
చున్నది. ఈ సంశయమును బలపఱచగల విషయ
మింకొక్కటి కలదు. సంస్కృతాంధ్రగ్రంథము
లందును, శాసనములలోని సంస్కృతప్రశస్త
లందును డక్షత్రియులకు వైజములగు రాజ, నృప,
పార్థివాభిధాతతో జేర్కొనబడియున్నను, దేశ

భాషలందు ప్రకటితములైన శాసనములు దేశ
భాషాగ్రంథములు మున్నగువానియందు కొన్నింటి
యందును రెండవ మూడవ తరముల తుళువ
ప్రభువులు ‘నాయకు’ లనియే పిలువబడి
యున్నారు. “ఇమ్మడి నరసింగరాజమహారాయగ
సేనాధిపతి ఈశ్వరనాయక వొడయర
కుమార....నరసంజనాయకవొడయరు,” “ఇమ్మడి
నరసింగరాయమహారాయర కార్యకర్త రాజ
నరసంజనాయక వొడయరు” ఇత్యాదులు
శాసనములందు గానవచ్చుచున్నవి.⁶ ఇట్లే రాయ
వాచకమందును కైఫీయతులందును, ‘ఈశ్వర
నాయంకుడున్ను, నరసానాయంకుడున్ను, వీర
నరసింహరాయలవారున్ను యేలినందుకన్నా
కృష్ణరాయలవారు యేలేది యేమున్నది ;’⁷
“నరసింహదేవరాయలవద్ద కార్యకర్త అయిన
నరసానాయనింగారు”⁸ మొదలైన వాక్యములలో
ఈశ్వరనాయకుడు, నరసానాయకుడనియే వారి
పేరులు గానవచ్చుచున్నవి. నరసాధారణముగ
నన్నియెడల నరసారాయని తేష్టవృత్తుడు ‘వీర
నరసింహరాయ’ లని వ్యవహరింపబడియున్నను,
కాదాచిత్కముగ నీశ్వరనాయనింగారి మను
మడును నరసానాయనింగారి కుమారుడైన
ఇమ్మడినరసానాయనింగార’ని శాసనములందచట
నచట గానవచ్చుచున్నది.⁹ వరాహపురాణ పీఠిక
యందు తుళువవంశజులు డక్షత్రియజాతి యందే శాఖకు
జేందినవారో చెప్పకపోవుటయు, శాసనాదులందీ
వంశజులగు మొదటిప్రభువులు ‘నాయకాంత’
నామధారులగుటయు జూడ నీవంశమువారు
డక్షత్రియులు గారనియు, శూద్రులనియు తలంపు
గలుగవచ్చును. కాని యట్లని దృఢముగ బట్టుట
పిలులేదు. ఏలనగా, తుళువరాజులు డక్షత్రియులు
కారనియు, శూద్రులనియు నెచ్చటను జెప్పి
యుండలేదు. మఱియు నీవంశపు మొదటిరాజులు
నాయకులని పేర్కొనబడియున్నను అందువలన
వారు శూద్రులని నిశ్చయించిచెప్పుటకు పిలులేదు.
క్రీ. శ: ౧౫, ౧౬ శతాబ్దములందు బ్రాహ్మణాదిగ
నరవర్ణములవారును నాయకనామమును ధరిం
చెడువారు. కృష్ణ దేవరాయలవారి కడపటి దినముల
లోను, నచ్యుతరాయలవారి రాజ్యారంభదశ

5. వరాహ. ఆ. ౧ : ౨౫-౨౭.

6. EC. X. In. 259, IX. Cp. 52, ARE 143 of 1905, 719 of 1917.

7. Further Sources. Vol. II. No. 129(b)

8. Ibid. No. 91

9. ARE 54 of 1915.

యందును రాయలవారికి ప్రధానమంత్రియై యుండిన వీరనరసింహనాయక సాళువదండ్రాయ కుడు బ్రాహ్మణుడు. ఇతని జన్మనామము సెల్లప్ప ; అతడు తాట్రవకుత్వైన్ద్రభట్టు కాంచీపుర బ్రాహ్మణుని కుమారుడు.¹⁰

కాపున ఈశ్వరనాయక నరసనాయక ఇమ్మడి నరసనాయకాది తుళువప్రభువులు నాయక నామమును గలిగియుండినంతమాత్రమున వారు శూద్రులనియు, డక్షిణియులు గారనియు నిర్ధరించి చెప్పటకు వలసపడదు. లభ్యమైన సాక్ష్యమును పరిశీలించి చూడగా తుళువరాజులు శూద్రులనుట కంటే డక్షిణియలని చెప్పట యొప్పు.

ఇట్లు తుళువరాజులు డక్షిణియలని వలచుట సమంజసమైనను, వారు రాయవదమును బడయు టకుముందు తమ డక్షిణియత్వమును బ్రకటించుకొని యుండలేదు. తుళువరాజులలో రాజ్యాభిషిక్తుడై మొదట మహారాయవదము నందినవాడు వీర నరసింహరాయడు. ఇతడు క్రీ. శ. ౧౫౦౬ వ సంవత్సరమున దసకు యజమానుడైన సాళువ ఇమ్మడినరసింహ ధమ్మరాయని జంపించి సింహాసనము నాక్రమించుకొని రాజ్యాభిషేకము గావించుకొనెను. ఇతడే తుళువవంశము చంద్రవంశాంతర్గతమని మొదట చెప్పకొనుట కారంభించినవాడు. ఇతని కాలముననే శాసనములందగవడు తుళువ వంశ ప్రళిప్తి రూపందినది. వీరనరసింహరాయల శాసనములలో నీ ప్రళిప్తి రెండువిధములుగ గాన్పించుచున్నది. అందొకటి నరసింహార్యకృతము. ఇది యిట్లున్నది.

10. ARE. 487 of 1920, 225, of 1916.

సాళువతిమ్మరసయ్యగారి కుమారుడు తిమ్మయ్యకు 'దణాయకుడ' నియు 'తిమదణాయకుడ' నియు జేర్చుండినట్లు స్థానికుని వ్రాసియున్నాడు. (For. Emp. 360-61) నేటికిని మంగుళూరు ప్రాంతముల నివసించు కొంకణి తులు బ్రాహ్మణుల లనేకులు 'నాయక' నామాంతఃకారులు గలరు. వెలములు కమ్మలు తెలగలు మొదలగు పలు శూద్రజాతులవారే కాక మాలలుగూడ నాయకు లనబడుచుండిరి.

11. EC. X gd. 77.

A—3

అజునికి అత్రి ; అతనికి చంద్రుడు ; చంద్రునికి బుధుడు ; వానికి పురూరపుడు ; పురూరపునికి ఆయువు ; అతనికి సహుముడు ; సహుమునకు యయాతి ; వానికి తుర్వసుడును జనించిరి. అతని వంశస్తులు కురుదేశమున వృద్ధిపందిరి. తద్వంశజులలో కొందఱు సుగ్రీవునిచే బూజులుగొన్న రఘు వంశోత్తముడగు సీతారాముని సేవింప గిష్కింధకు వచ్చి యచ్చటి దేశసాందర్యమును మెచ్చి పామ కూటప్రాంతమున వసతులేర్పఱచుకొని యచ్చటనే నివసించుమొదలిడిరి.

వారిలో తుళువవంశాంబుధిచంద్రుడును, మహాపరాక్రమశాలియునగు దిలీపుడొక్కడు. దేవకిజానియగు నతనికిశ్వరుడు పుట్టెను. అతనికి నరసరాజు పుట్టెను.¹¹

ఈ వంశానుక్రమణికయందు రెండుమూడు విషయములనుగూర్చి కొంత విమర్శ కెనమున్నది.

(౧) కురుదేశస్తులును తుర్వసువంశజులగు రాజులుకొందఱు సీతారాముని సేవింప గిష్కింధకు వచ్చి యచ్చట నివాసము లేర్పఱచుకొని స్థిరముగ నిలిచిపోవుట మఱి యేశాసనమునను గ్రంథమునను, గానరానివిషయము. ఇది ఈ శాసనములో గాన్పించు నూతనవిషయముల యందొకటి.

(౨) అట్లు గిష్కింధకువచ్చిన తుర్వసువంశజులందఱును తుళువరాజులు గారు. వారిలో గొందఱు మాత్రమే తుళువవంశమునకు జేరినవారు. ఇదియును గ్రొత్త సంగతియే. తుర్వసువంశజులే తుళువవలెరని ఇందు చెప్పలేదు.

(౩) ఈశ్వరనాయకుని తండ్రిదిలీపుడట. అన్ని సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములలోను శాసనములందును తిమ్మభూపతి యని యున్నది. 'దిదీపే తిమ్మభూపతి' అనునదియే దిలీపు డనుటకు కారణమైయుండు నేమో. ఈ పౌరాణిక వంశవృక్షము వాస్తవమైనది కాదు ; కేవలము కల్పన. ప్రఖ్యాతికివచ్చిన రాజన్యకుటుంబము లన్నియు దమ కులీనతను బ్రకటించుకొనుట కిట్టి కల్పిత పౌరాణిక వంశవృక్షములను వ్రాయించుకొని నిజవంశమున కతికించుకొనుట

సాధారణమే. ఇందు వింత యేమియు లేదు. ఏ కారణమువలననో తుళువరాజులకు నరసింహోర్పునిచే ప్రథమమున వ్రాయించుకొనిన ప్రశస్తి సచ్చక పోయినది. సభాపతి శాసనగ్రంథ రచయితయైన పిమ్మట నూతనప్రశస్తిని వ్రాయించుకొనిరి. ఈ సభాపతికృతనూతన ప్రశస్తియే సర్వసామాన్యముగ తుళువ శాసనములందు గానవచ్చును.

తుళువరాజులు చంద్రనంశాంతర్గతతుర్వసుకుల ఊత్రియులని దానశాసనాదులందు చెప్పబడియున్నను కొన్నియెడల వేఱువిధముగ నున్నది. సమకాలీన గ్రంథకర్తలందరివలెను ముక్కుతిమ్మనార్యుడుగూడ తుళువరాజులు తుర్వసువంశజులని వ్రాసియున్నను పారిజాతావహరణమునందు కృష్ణరాయలను వర్ణించుచు:—

“చకవర్తిమహాప్రశస్తి నాడును నేడు
చెలిగి ధర్మక్రమస్థితి ఘటించె

భూభృదుద్ధరణవిస్ఫుర్తి నాడును నేడు
గోరక్షణఖ్యాతి గుదులుపటిచె

సాధుబృందావనసరణి నాడును నేడు
సంశానురాగంబు వదలడయ్యె

సత్యభామాభోగసక్తి నాడును నేడు
నాకల్ప మవని నింపార నిలిచె

నాడు నేడును యాదవాన్వయమునందు
జననమంచెను వసుదేవ మనుజవిభుని

కృష్ణుడనుపేర నరసేంద్రుకృష్ణదేవ
రాయ డనుపేర నాదినారాయణుండు.” 12

అని కృష్ణరాయలు యాదవాన్వయమునందు పుట్టినట్లు వచించినాడు. కృష్ణరాయలు యాదవుడయిన నతని పూర్వికులందఱును యాదవులు గావలయును గదా. తుర్వసుని సంతతివారిని యాదవులనుట యెట్లు? ఈ ప్రశ్నకు దగిన సమాధాన మెద్దియో తెలియదు.

వాస్తవ మెట్లున్నను ప్రస్తుతము మనకు లభించిన సాక్ష్యమును బరిశీలించి విచారింపగా తుళువరాజులు ఊత్రియులని యంగీకరించుట సరియని తోచుచున్నది. కాని వారు ఊత్రియజాతికి సహజమైన సూర్యచంద్రాన్వయములు రెంటియందును దేనికి జెందినవారో నిశ్చయించి చెప్పటకు దగు సాధనములేవు. తాము చంద్రవంశమునకు జెందిన తుర్వసుకులజులమని వారు చెప్పకొనిరి. వారి పౌరాణికవంశవృక్షము కల్పనయగుట వలన నది విశ్వాసపాత్రము గాదు. కాని దీని నంగీకరించి నందువలన కలిగెడు లాభములేదు ; త్యజించుట వలన వచ్చు నష్టమును లేదు.

—

కృష్ణరాయలు తుళువఊత్రియుడగు నరసానాయకునికి పుత్రుడు గావచ్చును. ఆకారణమువలన నతడును ఊత్రియుడే యని నిశ్చయించుటకు వలనుపడదు. అతని తల్లి ఊత్రియస్త్రీగాక క్రింది జాతులలో బుట్టినదైయుండిన నతనిది తల్లికులమగునుగాని తండ్రికులముగాజాలదు. కృష్ణరాయల జన్మమును గూర్చిన గాథలు పెక్కు ఆంధ్రదేశమున బ్రచారమునందున్నవి. కృష్ణరాయల తల్లియగు నాగలదేవి నరసానాయకుడుద్వాహము జేసి కొన్న కులవధువు గాదనియు, భోగకాంతయనియు, దత్కారణమున నతడు ఊత్రియుడు గాదనియు, దాసీ పుత్రుడనియు వీని సారాంశము. ఉదాహరణార్థ మొకటిరెంటి నిచట సంగ్రహముగ వివరించుట యుక్తము. కృష్ణరాయల తండ్రియగు నరసింహరాయడు ఒకనాడ స్తమయమైనపిమ్మట కాలోచిత కృత్యముల దీర్చుకొనుటకు బహిర్యేషములకు జనియెను. ప్రత్యాశనమునకై కొనిపోయిన యుదకపాత్రయం దొక్క తేజోవంతమగు చుక్క తెగివడెను ; అంతట నరసింహరాజు పాత్రను దన యుజచేతితో మూసి యా వర్తమానమును తిమ్మరసునకు జెప్పి పంపెను ; తిమ్మరసామాట విన గనే రాజు నా నీరు ద్రాగమని ప్రత్యుత్తరమంపెను. తిమ్మరుసునలహా ప్రకారము ఆ నీరు ద్రావి నరసింహరాయ లారాత్రి తన దేవితో నిద్రించుట

కంతఃపురమునకు బోయెను. పట్టపుదేవి తిప్పాజి బహిష్కరణయ్యుండినది. దానికి చింతించి యాతడా రాత్రి దేవి చెలికత్తెలయందొక దాని సంగతి నుండెను. ఆ చెలికత్తె గర్భవతియై కాలక్రమమున గృష్ణరాయల గణెను. ఈ కథప్రకారము కృష్ణరాయల తల్లి పట్టపుదేవి తిప్పాజి చెలికత్తెలలో నొకతె. మఱియొకకథ దీనికంటె గొంచెము భిన్నమైనది :—

విజయనగర మేలిన వీరనరసింహరాయలకు చిరకాలము పుత్రసంతతి లేదు. ఒకనాడు రాజుదగ్గఱకు బ్రాహ్మణు డొకడు వచ్చి యారాత్రియొక సుముహూర్తము గలదనియు, నా ముహూర్తకాలమున బట్టపుదేవి సంగతి నుండిన సుపుత్రుడు గలుగుననియు జెప్పెను. అంతట నరసింహరాయలు అంతఃపురమునకుబోయి తిప్పాజిదేవికివర్తమానమందెను; కాని యామె సింగారిండుకొనివచ్చు లోపల నాశుభ ముహూర్తము గడచి పోవుచుండెను. రాజుండుకు విసిగి పడకటింటిలో నప్పుడు దీపములు బాగు నేయుచుండిన దానిని నాగిని జూచి ముహూర్తమును వ్యర్థపడనియక దానిగూడెను. నాగికంతట గర్భము గలిగెను. నవమాసములు నిండిన పిమ్మట నొక తేజశ్శాలి పుత్రుడుదయించెను. అతడే కృష్ణదేవరాయలు.

ఇట్టివి మఱికొన్ని కథలు గలవు. ఇవి విశ్వాసపాత్రములు గావు. న్యూనిస్ చరిత్రయందుగాని, రాయచాచకమునందుగాని, శాసనములయందుగాని కృష్ణరాయల తల్లియగు నాగాంబ కులస్త్రి కాదనుట కేయాధారమును గానరాదు. 12a

12a. కీ. శే. వీరేశలింగం పంతులుగారు ఇట్లు వ్రాసియున్నారు : “కృష్ణదేవరాయల తండ్రియైన నరసింహరాయనికి తిప్పాంబయనియు, నాగమాంబయనియు ఇద్దఱు భార్యలు గలరు. ఆ యిరువురిలో తిప్పాంబ పట్టపురాణియనియు నాగాంబ భోగకాంతయనియు జెప్పుదురు. కొన్ని శాసనములందు గూడ నిట్లే కావబడుచున్నది.” ఆం. క. చ. రెండవ ఖా. పుట ౧౧. ఇది కేవలము నిరాధారమైన వ్రాత.

18. సూయెల్. ఫర్ గాటన్ యెంపైర్ పుట ౩౧౪.

న్యూనిసు నరసానాయకుని సంతతిని ఇట్లు వర్ణించి యున్నారు : “నరసానాయకునికి పుత్రులైదుగురు: ఒకడు బుస్సలరావు (భుజబలరాయలు); ఇంకొకడు క్రిస్మరావు (కృష్ణరాయలు); మఱియొకడు తెతరావు (అచ్యుతరాయలు); ఇంకొకడు రమిగవ (రంగప్ప); ఇంకొకడు టామిసాయ(?)” 13 న్యూనిస్ కృష్ణదేవరాయల సమకాలికు డనియు, నతడు శ్రీ. శ. ౧౫౩౭ నకు పూర్వము విజయనగర చరిత్రను రచించెననియు పూర్వ ప్రకరణమున జెప్పి యున్నాడను. కాని న్యూనిసు నరసనాయకుని పుత్రులను జేర్కొనెనేకాని వారి తల్లులు కులపాలి కలో భోగకాంతలో తెలువలేదు; కావున న్యూనిసు సాక్ష్యమువలన గృష్ణరాయలు భోగకాంతపుత్రుడు గాడనియు, ధర్మవత్తిగర్భమున బుట్టినవాడనియు రుజువు నేయుటకు పిలుగాదు అను నాశేషణ రావచ్చును. కాని న్యూనిసుచరిత్రయందు దాపరికములు గానరావు. కృష్ణరాయల చరిత్రమునకు గళంకమును గల్గించు నంశములనుగూడ మొగమాట మించుకంతయు లేక నతడు వర్ణించియున్నాడు. చిన్నాదేవి వృత్తాంతము దీనికి దార్కాణ.

“ఈ కృష్ణరావు పసివాడై బిన్నగపట్టణమున జెరుగుచుండినప్పుడు, చిన్నాదేవియను వెల యాలితో జంజాటము గలిగినది. దానిపై నతనికి నిర్భరమైన వలపు; మోహాత్రియమువలన దానొకవేళ రాయలైనపక్షమున దానిని వివాహమాడదనని చెప్పియుండెను. పరియాచకమున కతడట్లన్నను, వాస్తవముగ నతడు రాయలాయెను. అట్లు చరిత్ర తెల్పుచున్నది. సింహాసనము నధిష్ఠించినపిమ్మట నతడు దత్తుార్వము పసితనమందు జేసిన చేష్టలనన్నింటిని విస్మరించినను ఆ వెల యాలిమీది వలపును మరువలేదు; రాజమందిరము నుండి రహస్యముగ దాని యింటికి బోవువాడు. ఈ విషయమాతనిమంత్రి నల్లవతనిచ (సాళువ తిమ్మయ) యొక రాత్రి కనుగొని యతని వెంబడించి దాని యింటికిబోయి యచట నతని ఖండించి రాజమందిరమునకు మరల దోడ్కొనిపోయెను. అచట రాజు దానియందు దానెంత గాఢానురక్తుడైయుండినదియు, దానిని తానెట్లు వివాహ

మాడెదనని వాగ్దత్తముజేసినదియు జెప్పి
యెత్తెనను దానాడినట్లు చేయ నిశ్చయించు
కొంటిననియు బల్కెను. అతని సంకల్పము దృఢ
మైనదని గ్రహించి మంత్రి యతని యిష్టాను
సారము వర్తించుటమేలని తలచి యేలినవారి
కపయశస్సు రానీయక నిర్వహించెదనని చెప్పెను.
తాము చెప్పినట్లు సేయుటకొఱకతడు (మంత్రి)
నరసింగదేశస్థపాలుర యింటబుట్టిన సుందరాంగి
యగు కన్యను దెచ్చి యతనికి (రాజునకు)
వివాహముగావించి యుద్వాహోత్సవములు
ముగిసినవెనుక నామెను నా భోగ కాంతతో గూడ
నొక్క మందిరమున నుంచెను. ” 14

కృష్ణ రాయలు వెలయాల్నిని బెండ్లాడెనని
చెప్పిన చరిత్రకారుడు వాస్తవముగ నతనితల్లి
భోగకాంతయో, దాసియో యెయుండినయెడల
నావివరమును దెల్పకయుండడు. తన మాతృ
దేశమగు పోర్చుగలందు పోర్చుగీసుచరిత్రకారుని
యుపయోగార్థము పోర్చుగీసుభాషయందు వ్రాసి
పంపిన పృథ్వాంతమున గృష్ణరాయలు నిజముగ
దాసిపుత్రుడైయుండిన నాయంశమును జెప్పక
డాచవలసిన యవసరమేమియు గానరాదు. మరియు
గృష్ణరాయలతని ద్వైమాతృరజ్యేష్ఠభ్రాతయగు
వీరనరసింహరాయల శాసనములందట్లు వర్ణింపబడి
యున్నాడు.

“తిప్పాజీనాగలాదేవోః
కాసల్యా శ్రీసుమిత్రయోః

దేవోర్వివ స్మసింహేంద్రా
త్తస్మాత్పం క్తిరథాదివ॥

వీరా వివయసౌ రామ
లక్ష్మణా వివనందసౌ

14. మాయెలు - ఫరగాటన్ యెంపైర్.
పుటలు ౩౬౨-౩.

15. కంచికామకోటిపితస్థులగు శ్రీ శంకరా
చార్యులవారి యుద్ధనుండు తామ్రశాసనములు, నెం.
౨. పుట. ౨౨.

16. ఎపి. కర్తా. ౧౦. ౧౦ గోరి. ౨౨.

జాతావీరస్మసింహేంద్ర
కృష్ణరాయమహిపతి॥ ” 15

తస్మా న్నరసరాజేంద్రా
త్తిప్పాజీనాగమాంబయోః

క్రమాద్విరస్మసింహేంద్ర
కృష్ణరాయో బభూవతుః ॥

అనోన్యోన్యపమయోస్సర్వ
సద్గుణైః ఘనముద్రయోః

తయో ర్వీర స్మసింహేంద్రః
పిత్ర్యం సింహాసనం శ్రీతః ॥ ” 16

పై నుదహరింపబడిన శ్లోకములందు
తిప్పాజీయు నాగలాదేవియు దశరథుని కాసల్యా
సుమిత్రలవలె దేవులు. అనగా పట్టాభిషిక్తులైన
భార్యలు, వారొండురులకు సమానులు. కావుననే
వారికి బుట్టిన పుత్రులు రామలక్ష్మణులతో
బోల్పబడిరి. వీరనరసింహరాయలు కృష్ణరాయల
తల్లిని నాగలాదేవిని తన తల్లిని బోలి నరసా
నాయకుని ‘దేవి’ యని చెప్పటవలన నామె కుల
సతియేకాని భోగకాంతకాదని నిశ్చయముగ చెప్ప
వచ్చును. ఇంకొక విశేషము. నరసానాయకునికి
భార్యలు మువ్వురుండిరి. తిప్పాజీ నాగలా దేవులు
గాక రంగ ఓడింద్రాచ్యుత దేవరాయ జనని
యోబాంబ యను మఱియొక భార్య నరసానాయ
కుని కుండినను కృష్ణరాయని నతని తల్లియగు
నాగలను దన శాసనములందు పేర్కొనిన వీర
నరసింహరాయలు వారి మాట యెచ్చటను ఎత్తక
పోవుట చిత్రము. నాగలాదేవియు ఓబాంబవలె
నతనికి సవతి తల్లియేకదా. కృష్ణరాయలవలె
రంగాచ్యుతులును సవతితమ్ములేకదా. నాగలా
దేవిని కృష్ణరాయలను మహా గౌరవముతో
పేర్కొనిన వీరనరసింహరాయలు వారి ప్రస్తావ
మేల చేయలేదో ?

౩

ఇంతవఱకు నడచిన చర్చవలన కృష్ణదేవ
రాయలు జన్మించిన తుళువవంశము దుత్రియవంశ

మనియు నాద్యమున నావంశమువారు తుళుదేశ వాస్తవ్యులనియు నతనితల్లి నాగలాదేవి నరస నాయకుని కులవధువనియు దేలుచున్నది. ఈవట్టున విచారించవలసిన సమస్య యొకటి గలదు. కృష్ణ దేవరాయలు ఊత్రియొడనుటసరి. కాని యాతని జాతి యెద్ది? ఆంధ్రుడా? కర్ణాటకుడా? ఈ ప్రశ్నలకు సమాధానము జెప్పట సులభకార్యము గాదు. ఒకదృష్టితో జూచిన కృష్ణరాయలాంధ్రు డును గాడు, కర్ణాటకుడును గాడు. తుళువరాజ వంశమునకు మూలపురుషుడును గృష్ణరాయలకు ముత్తాతయునైన తిమ్మరాజు తుళుదేశస్థుడని వరాహపురాణమున స్పష్టముగ జెప్పియున్నది. ఇతని వంశమున బుట్టినవారందఱు తుళుజాతి వారగుదురు కాని యన్యజాతివారు కాజాలరు; కాని మఱియొకదృష్టినిజూచిన వారాంధ్రులగు దురు గాని యన్యులు గారు. వారి ఆదిమ జన్మస్థానము తుళుదేశమైనను, మూలపురుషుడైన తిమ్మరాజుదినములందే జన్మదేశమును దృఢించి దక్షిణాంధ్రదేశమునకు వచ్చి చంద్రగిరియందు సాళువరాజుల నాశ్రయించి యచటనే స్థిరనివా సము లేర్పఱచుకొని నిలిచిపోయిరి. నాడాదిగ తుళువవంశమువారి కాంధ్రదేశము మాతృదేశ మాయెను. ఆంధ్రరాజ కుటుంబములతో సంబంధ బాంధవ్యములను గల్గించుకొనిరి. బుక్కమ్మ, తిప్పమ్మ, నాగమ్మ, ఓబమ్మ, తిరుమలమ్మ, చిన్నాదేవి, వరద రాజమ్మ మొదలగు తుళువరాణులందఱును నాంధ్ర నారీమణులే. ఆద్యమునుండి తుళుభాషను వర్ణించి తెనుగునే మాతృభాషగ స్వీకరించి తెనుగుకావ్య

ములను రచించి తెనుగుకవుల నాదరించి పోషించి యాంధ్రవాఙ్మయమును జెంపొందించిరి. నంది మల్లయ్య, ఘంటసంగయల నీశ్వర నాయకుడు పోషించెను. నరసానాయకుడు వరాహపురాణమును వరలక్ష్మికల్యాణము సరసింహవిజయములను కావ్యముల సంకీర్ణముగొనెను. ప్రోలుగంటి రంగస పినతాతకుమారుడును ద్విపదనారసింహపురాణము వచన బాలభారతము సౌభరిచరిత్ర జక్కులకథ మొదలగు గ్రంథములను రచించిన యష్టభాషా కవివర్యుడగుచెన్నకవిని వీరనరసింహరాయలగ్రహార ములను వివిధార్థములనిచ్చి సత్కరించెను. కృష్ణ దేవరాయలు స్వయమాంధ్రకావ్యనిర్మాత. అష్ట దిగ్గజములను సంరక్షించి వారినుత్తమకావ్యరచనకు బురికొల్పెను. ఆంధ్రభోజుడని కీర్తిపడెను. అచ్యుతరాయలు ఆంధ్రకవిజనకల్పభూజము. ప్రతి వర్షమును నొక యుత్తమాంధ్రకావ్యమును రచియింపజేసి తన యష్టదైవమగు శ్రీవేంకటా చలపతి కంకిత మిప్పించెడివాడు. ఇట్లు ఆంధ్రదేశ మును స్వదేశముగను, నాంధ్రభాషను మాతృ భాషగను స్వీకరించి, యాంధ్రరాజకుటుంబములతో తరతరములుగ సంబంధబాంధవ్యములను గల్గించు కొని, యాంధ్రస్త్రీల గర్భమున జనించి, యాంధ్రులతో గూడిమాడి జీవనమునల్పి, యాంధ్రమున గ్రంథరచనజేసి, యాంధ్రకవుల నాదరించి పోషించి యాంధ్రవాఙ్మయమును జెంపొందించిన తుళువరాజు లాంధ్రులుగాక యన్య తెల్లు కాగలరు? కావున కృష్ణరాయలాంధ్రుడనుట యొప్పును.

౩. రాజ్యాభిషేకము

కృష్ణ దేవరాయ తెప్పడుజన్మమందెనో తెలియదు.¹

కావలి వెంకట రామస్వామిగారు తమ దక్షిణ హిందూదేశకవులచరిత్రలో కృష్ణరాయలు తన నలు వదవయేట శాలివాహనశకాబ్దిములు ౧౪౪౬ వ సంవత్సరమునం, దశగా క్రీస్తుశకము ౧౫౨౪ వ సంవత్సరమున మృతి నొందినట్లు వ్రాసియున్నారు. దీని నాధారపఱచుకొని వీరేశలింగంపంతులుగారు

1. "కృష్ణరాయల జనన మొకరు ౧౪౬౫ వ సంవత్సరమునం దనియు, ఇంకొకరు ౧౪౭౮ వ సంవ త్సరమునం దనియు వ్రాసియున్నారు. గాని యం దేది సత్యమయినదియు నిశ్చయించుట కాధారము లేనిదియ దొరకలేదు" అని కందుకూరు వీరేశలింగంపంతులుగారు వ్రాసియున్నారు. ఆంధ్రకవుల చరిత్రము. మధ్య కవులు. పుట. ౧౦. వీరేశలింగంపంతులుగారు పేర్కొనలేదు.

‘రాయలవారు హూణశకము ౧౪౮౪ వ సంవత్సరమున బుట్టినట్లేర్పడుచున్నది. అల్లిసాని పెద్దన్న చెప్పినట్లు చాటుధారగా వచ్చుచున్న ‘బోరనయాచకప్రతతి’ యను పద్యమునుబట్టి కూడ కృష్ణ దేవరాయల మృతికాల మించుమించుగా దీనితో సరిపోవుచున్నది. గనుక మన కింతకంటె మంచి యాధారము దొరుకువఱకును రాయలవారి జన్మకాలము ౧౪౮౪ వ సంవత్సరమని నమ్మవచ్చును.”² అని వ్రాసినారు. ఇప్పటివఱకును దొరకినశాసనముల సాక్ష్యమునుబట్టి కృష్ణరాయలవారు శకాబ్దము ౧౪౫౨ అనగా క్రీ. శ. 1530 వఱకును రాజ్యభారము వహించి యుండిరిని నిశ్చయముగ దెలియవచ్చుచున్నది. కావున “ బోరనయాచకప్రతతి” యను చాటువున జెప్పినట్లు శకాబ్దము ౧౪౪౬ లో, సనగా క్రీ. శ. ౧౫౨౪ వ సంవత్సరమున కృష్ణరాయలు మృతినొందెననుట విశ్వాసపాత్రమైన విషయము గాదు. కావుననీ చాటువు నాధారపఱచుకొని గణించిన రాయల జన్మకాలమును నమ్మదగినదికాదు. మఱియు నతడు మరణకాలమప్పడు నలుబదియేండ్ల వాడని తలచుట కేయాధారమును గానరాదు ; ముసలి వాడగునంతవఱకు జీవించియుండె ననుటకు గొంత యాధారము కలదు. రాయల పయస్సును గూర్చిన ప్రస్తావన న్యూనిజు గ్రంథమున నొకటి రెండు తావుల గానవచ్చుచున్నది. కృష్ణరాయల కుమారుని విషయము జెప్పుచు న్యూని జీట్లు వ్రాసియున్నాడు :

“రాజు (కృష్ణరాయలు) దీనిని (కలుబరిగె దండయాత్రను) ముగించి, తన శత్రులందఱిపై భూరివిజయములను బడసిన పిమ్మట, తాను అప్పటికే వృద్ధుడగుటచేత దన వార్ధక్యమునందు విశ్రాంతి నందవలయు ననియు, దన మరణానంతరము దన పుత్రుడు రాజు గావలయుననియు గోరి

2. ఆం. క. చ. మధ్య కవులు. పుట. ౧౦. బోరనయాచకప్రతతి భూరివిపద్య శ నొందుచుండఁగా నారయ శాలివాహనశకాబ్దములద్రియుగాల్పిసోములందారణ వత్సరంబున నిధామిదినంబున జ్యేష్ఠ శుద్ధ షష్ఠి రవివాసరంబున నృసింహుని కృష్ణుడుచేరె స్వర్గమున్ ద్వారకనున్న కృష్ణుడవతారసమాప్తమునొందుకైవడిన్

3. Sewell : For. Emp. p. 359.

4. ARE. 87 of 1912.

5. ARE, 697 of 1922.

యాత డాజేండ్లబాలు డగుటవలన తాను గణించిన వెనుక స్థితిగతు లెట్లుండునో యని శంకించి బ్రతికి యుండగనే యతని రాజును జేయ నిశ్చయించుకొనెను. ఆ కారణమువలన నతడు దన సింహాసనమును, యావదధికారమును, (రాజు) నామమును వ్యజించి వాని దన కుమారుని కిచ్చి తా నతనికి బ్రధానియై యంతకు ముందు తనకు బ్రధానియై యుండిన సాల్వ తినిచను దనకు మంత్రిని గావించుకొని యతని పుత్రులయందొక్కని (రాజ్యమున) మహాసామంతుని గావించెను.”³

ఇందువలన కృష్ణరాయలు దన కుమారునికి రాజ్యాధికార మొసగినపుడు ముసలివాడని తెలియుచున్నది. రాజ్యాధికార మొసగినది కలుబరిగెదండ యాత్రయైనపిమ్మట. కలుబరిగెదండయాత్ర నడచినది రాయచూరువిజయానంతరము. రాయచూరు విజయము చేకూరినది క్రీ. శ. ౧౫౨౨ వ సంవత్సరమునకు సరిపోవు ౧౪౪౪ శకాబ్దమున. కావున కృష్ణరాయలు కుమారునికి రాజ్యాధికారము నిచ్చినది శకాబ్దము, ౧౪౪౪ నకు దరువాత నని నిశ్చయమగుచున్నది. ఎంతకాలమునకు దరువాతనో సూక్ష్మముగ దెలియవలయునన్న కృష్ణరాయల శాసనములను బరిశీలించవలసియున్నది. మొదట పరిగణింపదగినది రాయసము కొండమరసయ్య గారి చోళసముద్ర శిలాశాసనము. ఇది శకాబ్దము ౧౪౩౯ ఈశ్వర సంవత్సరమునాటిది. చోళసముద్ర చౌడేశ్వరియాలయమునకు గృష్ణరాయలవారికి సంతానము గలుగవలయునని కొండమరసయ్యగారు చేసిన దానమునిది తెలియజేయుచున్నది.⁴ ఇందువలన శకాబ్దము ౧౪౩౯ వఱకు కృష్ణరాయలకు బిడ్డలులేరని నిశ్చయమగుచున్నది. తరువార పేర్కొనదగినది శకాబ్దము ౧౪౪౦ బహుధాన్య సంవత్సర కార్తిక శు. ౧౨ శని వారమునాడు కృష్ణదేవమహా రాయలవారును, నతని పట్టపురాణి తిరుమలదేవి గారును దను పుత్రుని మేలు గోరి యంజనగిరి తిరువెంగడనాథునికి జేసిన భూదానమును తెలియజేయు కమలాపురశిలాశాసనము.⁵ ఇందువలన కృష్ణరాయలవారికి శకాబ్దము ౧౪౪౦ వ సంవత్సరమున తిరుమలరాయలను కుమారుడు పుట్టెనని నిశ్చయమగుచున్నది. కృష్ణరాయలు తన కుమారునికి రాజ్యాధికార మొప్ప

జెప్పినపు డాకుమారు డాజేండ్లవాడని న్యూనిసు చెప్పియున్నాడు. కావున రాజ్యాధికార మొప్పు జెప్పినది శకాబ్దము ౧౪౪౬ వ సంవత్సరమునందె యుండవలయును. ఈ యూహ సరియైనదని శకాబ్దము ౧౪౪౬ వ సంవత్సరమున కృష్ణరాయల పుత్రుడు తిరుమలదేవరాయలు విజయనగర సామ్రాజ్యమును పాలించుచున్నట్లు తెలియజేయు శాసనము లనేకములు రుజువు సేయుచున్నవి.⁶ కావున కృష్ణరాయలు శకాబ్దము ౧౪౪౬ వ సంవత్సరమున కుమారునికి రాజ్యాధికార మొసగెననియు, నప్పుడు రాయలు వృద్ధుడనియు దేలుచున్నది.

శకాబ్దము ౧౪౪౪ వ సంవత్సరమున గృష్ణరాయలు వృద్ధుడగుట సరి. ఎన్నియేండ్లవృద్ధుడో చెప్పటకు పీలుగాదు. కాని న్యూనిసు తన గ్రంథమునం దొకచోట వీరనరసింహరాయల మరణమున యమున గృష్ణరాయల వయ సిరువదేండ్లకు పైబడి యుండెనని వ్రాసియున్నాడు.⁷ వీరనరసింహరాయలు శకాబ్దము ౧౪౪౧ వ సంవత్సరమున కాలధర్మము నందెను. అప్పుడు కృష్ణరాయలు ఇరువదియేండ్లకు పైబడిన వయసుగలవాడైనచో నతడు శకాబ్దము ౧౪౪౧వ సంవత్సరమునకు ముందు పుట్టి యుండవలయును. ఎంతముందో చెప్పటకు పీలులేదు. కావలి వెంకటరామస్వామిగారు చెప్పినట్లు కృష్ణరాయలు దన నలువదవ యేట పరలోకగతు డాయెనని యెంచుటకు వలనుపడదు. ఏలన సమకాలికుడైన న్యూనిసు రాయలు తన పుత్రుని రాజును చేసినప్పుడే వృద్ధుడని చెప్పియున్నాడు. నలుబదియేండ్ల వయసు గల మనుష్యు నెవ్వరును వృద్ధుడని చెప్పరు. ఏబది యేండ్ల వయసుగలవాని గూడ వృద్ధుడని చెప్పట యరుదు. ఇంచుమించుగ నలువది యేండ్ల ప్రాయముగలవానినే లోకులు వృద్ధు డందురు. శకము ౧౪౪౧ వ సంవత్సరమున న్యూనిసు కృష్ణరాయల వయస్సు ముప్పదియని

చెప్పక ఇరువది యేండ్లకు పైబడియుండెనని చెప్పి యుండుటవలన నతని వయసపు డిరువది యేండ్ల కెక్కువగను, ముప్పదేండ్లకు దక్కువగను నుండెనని మనము గ్రహించవచ్చును. అతని ప్రాయమపుడిరువది తొమ్మిదేండ్లై యుండెనని యనుకొన్నను, కుమారునికి రాజ్యాధికార మొసగినపుడు, అనగా శకము ౧౪౪౬ వ సంవత్సరమున నతడు నలుబది రెండేండ్లవాడై యుండును. అట్లయిన కృష్ణరాయల జననకాలము శకాబ్దము ౧౪౦౪ వ సంవత్సరము గావలయును. కాని నలుబదిరెండేండ్ల వయసుగల కృష్ణరాయలను న్యూనిసు వృద్ధుడని చెప్పట యసంభవము ; కావున ఇరువదియేండ్ల పైబడిన వాడని చెప్పటలో న్యూనిసు ఉద్దేశ్యము అతని వయసును లెక్కింపవలయుననికాదు; అతడు రాజ్యాధిపత్యమును వహించుట కర్హవయస్కుడని తెల్పుటయే. ఈ యభిప్రాయము సరియైనచో శకాబ్దము ౧౪౪౧ లో నిరువదేండ్లకు మించిన వయసుగల కృష్ణరాయలు మఱి పండెండేండ్లు గడచిన తరువాత శకాబ్దము ౧౪౪౬ లో వృద్ధుడగుటలో వింతలేదు. అప్పుడతని వయసేబది సంవత్సరములని యెంచిన నతడు శకాబ్దము ౧౪౯౬ ప్రాంతమున బుట్టి యుండవచ్చును. కాని యిది కేవలము నిరాధారమైన యూహ. లభ్యమైన సాక్ష్యము నాధారపఱచుకొని ఇంతకంటె కచ్చితముగ నతని జన్మకాలమును నిర్ణయించి చెప్పటకు పీలునులేదు.

రాజ్యాధిపేకమునకు

పూర్వము రాయల స్థితి

రాజ్యాధిపేకమునకు ముందు కృష్ణదేవరాయల స్థితి ఇట్టిదని నిశ్చయించి చెప్పటకు దగిన సాక్ష్యములేదు. నరసనాయకుని పాలనక్రింద వీరనరసింహరాయనివలె నితడును రాజ్యపరిపాలనమున జాల్గొనెనేమో తెలియదు. ఒకానొక కన్నడ శాసనమున గృష్ణరాయలు చంద్రగిరి పెనుగొండ దుర్గములకు పాలకుడైనట్లు వ్రాసియున్నది. కాని

6. ARE 101, 115, 116, of 1918.

7. Sewell, For. Emp. p. 315.

"Sallyatina hearing this and seeing that Crisnarao was a man of over twenty years ....."

ఈ శాసనము కల్పన.⁸ కావున నిది విశ్వాస పాత్రము గాదు. 'కొంగుదేశ రాజాక్మళిన్ చరిత్ర' యను నరవళితిహాసగ్రంథమునందు వీరనరసింహరాయల యేలుబడిలో యన్నకు దన రాజ్యపాలనమున గృష్ణరాయలు దోడ్పడుచుండినట్లు చెప్పియున్నది.⁹ దీనిని రుజువు చేయగల సాక్ష్యమేదియు నింతవఱకు లభ్యపడకపోయినను ఇది కేవలము సంగతముగాదు. వీరనరసింహరాయల శాసనములు కృష్ణరాయలయెడ సాహార్యమును సూచించుచున్నవి. మఱియు వీరనరసింహరాయల మరణ పర్యంతమును గృష్ణరాయాది సోదరులందఱును విజయనగరమందు స్వేచ్ఛతో నున్నట్లు న్యూనిసు గ్రంథమువలన దెలియవచ్చుచున్నది.¹⁰ కావున కొంగు దేశరాజాక్మళిన్ చరిత్రయందు చెప్పినట్లు కృష్ణరాయలు రాష్ట్రపాలనయందు దనయన్న వీరనరసింహరాయలకు దోడ్పడుచుండిన నుండవచ్చును.

8. ఎ.పి. కర్ణా. సం. ౧౨. గుబ్బి. సెం. ౬౬ రు. కల్పన యనుటకు ముఖ్యకారణములు రెండు. (౧) దానకాలము: 'శాలివాహనశకవరుషంగళు ౧౩౨౬ నే సంద వర్తమానద స్వశానునామ సంవత్సరద చయిత్ర శు. ౯ రామోత్సవకాలదలూ'. ఇందువలన కృష్ణరాయల జననమునకు ముందే యీ దానశాసనము పుట్టి నట్లు తేలుచున్నది. (౨) రాయలవంశావళి: "కాన్యప్ర గోత్రద ఆపస్తంబసూత్రద యజుశ్శాఖాధ్యాయగకాద శ్రీమన్మహామండలేశ్వర చంద్రగిరి సింహాసనాంక పెను గొండపురవరాధీశ్వరరాద అనంతరాయర పాత్రరాద అచ్యుతరాయర పుత్రరాద శ్రీకృష్ణరాయరవరు."

9. Further Sources of Vijayanagara History Vol. II. Nos. 97, 97-a.) "వీరనరసింహ మహారాయరెన్నుతన్నుడై య తంలికకుడ నేరాచ్చియం వెవసీతికకుడనే రెక్షిచ్చుకొణ్ణ...." "తనకు తసింబియా యిరుక్కుర కిష్టరాయరె విజయనగరిపట్టె ఇత్తిలే వైచ్చు తానుం అచ్యుతరాయర శ్రీరంగరాయర ఇన్నుం అనేకరాజకుమారరకుడనే ఉమ్మత్తారు సమీ పత్తిలే యెఱిగిక్షిణ్ణ...." "విద్యానగరిక్కు వస్తు కిష్ట రాయరుడనే అన్న ఉమ్మత్తారు శ్రీరజనపట్టణం వెకు పేన్దోపస్తాయరుక్కురవడియినాలే రొంబపుం నేనైకన్ చేతుక్కుణ్ణ....యోష నైవణ్ణ...."

10. For. Emp. pp. 315-16.

రాజ్యాభిషేకము—గాథలు

కృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకమునుగూర్చిన గాథల నేకము లాంధ్రదేశమున బ్రచారమునందున్నవి. ముఖ్యమైనవాని నిచట సంగ్రహముగ బొందుపఱచుచున్నాను.

౧. నృసింహదేవరాయలు వీరనరసింహరాయనిపై జూపు ప్రేమకంటె గృష్ణరాయలపై నెక్కువ మక్కువ జూపెడివాడట. దానిగాంచి వీరనరసింహరాయనితల్లి తిప్పాజి కృష్ణరాయని జంపింప నుద్యమించెనట. ఆ సడి యెఱిగి తిమ్మర సాతని దాచి సంరక్షించుచుండెను. ఇట్లుండగా కొంతకాలమునకు నరసింహరాయలు వాపు జాడ్యముచే బీడితుడై మరణమునకు సిద్ధుడాయెను. ప్రాణావసానకాలమున గొడుగులనుబిలిచి తన ప్రేమిముద్రకను జూపి దాని దీసికొనినవాడు రాజ్యార్హుడని చెప్పెను. ప్రేలు వాచియుండుట వలన ఉంగరమును దీసికొనుటకు సాధ్యపడలేదు. ఉంగరము దీసికొన నెర వెలుగక తక్కిన కొడుకులు త్రొక్కట పడుచుండగా గృష్ణరాయలు ఖడ్గముచే దండ్రప్రేలిని ఖండించి యుంగరమును గ్రహించెను. అతని సాహసమునకు సంతసించి నృసింహదేవరాయ లతనిని బట్టాభిషిక్తుని జేయ నియమించి స్వర్గస్థుడాయెనట.

౨. నృసింహదేవరాయలు దన మరణకాల మప్పుడు దన కొడుకులలో నర్హునికి రాజ్యమీయ నిశ్చయించి వారియందర్హతముడెవ్వడో కని పెట్టుటకొక యుక్తిని బ్రసేను. మందిరాంగణమున నొక వెడలైన పెద్ద జముకాణమును బలపించి దానిమధ్య నొక ఖడ్గమునుంచి పుత్రుల నందఱి నచటికి బిలిపించి జముకాణముపై నడుగుపెట్టక పోయి యా ఖడ్గమును గైకొన్నవానికి రాజ్య మిచ్చెదననిచెప్పెను. జముకాణముపై నడుగిడక పోయి దాని నడుమ నుంచియుండు ఖడ్గమునుగొను నుపాయము నెఱుగక దన యన్నదమ్ములు దిక్మక పడుచుండగా గృష్ణరాయలు నేలపై బరుండి దొరలుచు జముకాణమధ్యమునకు బోయి ఖడ్గమును గొని మరల దొరలుచు వెలుపలికి వచ్చెనట.

అతని యుక్తికిమెచ్చి తండ్రి యచనికి రాజ్యము నొసగెనట.

౩. కుమారధూర్జటికృత కృష్ణరాయ విజయమందిట్లు కలదు. (౨: ౩౭-౩౮.)

“ఇన్నిధంబున నవ్వసుంధరారమణ చంద్రుండు (వీరనరసింహరాయ పృథివీపతి) మహేంద్రవైభవంబున . . . . . సామ్రాజ్యసంపన్నుడైయుండి యొక్కనాడు.”

11. ‘వీరనరసింహరాయలవారు’ అనుటకు బదులు ‘కృష్ణరాయలవారు’ అని వ్రాయనక్కాదు తప్ప వ్రాసినాడు. కృష్ణరాయలవారు తమకు పట్టాభిషేకము జేయుటకొకట తమకు తామే ముద్దుటుంగర మిచ్చిననుటలో నర్థము లేదు. కావున ‘వీరనరసింహరాయలవారు’ అనియే సరియైన పాఠము.

మఱి ఈ వీరనరసింహరాయ తెవ్వరు? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానము రాయవాచకమునందే కలదు. పట్టాభిషేక మైనపిమ్మట అప్పటి మొదలయినవారిచే రాజనీతులను వినిన తరువాత కృష్ణరాయ లిట్లు చెప్పెనని యున్నది. “ఈవరకున్న యీశ్వరనాయకున్ను, నరసింహనాయకున్ను, వీరనరసింహ రాయలవారు రాజ్యపరిపాలనం గావించినారు.” (రాయ. పుట ౨౮) మఱి యొకపట్టున దొండోపండితులు మొదలగు నియోగిల అభిప్రాయమును విని యాగ్రహపడి యేదులశాహువాసు, “కర్ణాటకంవారు మంగళద్ర గాటి వచ్చిరా యీవరకున్న? యీశ్వరనాయ కుండున్న నరసానాయకుండున్ను, వీరనరసింహ రాయలవారున్ను యేలినందుకన్నా కృష్ణరాయలవారు యేలేది యేమున్నది?” అని యడిగినట్లున్నది (రాయ. పుట ౪౯). ఇందువలన రాయవాచకరచయితకు నరసింహ లేక నరసానాయకుడును వీరనరసింహ రాయలును భిన్న పురుషులని తెలియునని స్పష్టమగుచున్నది. గ్రంథమున గృష్ణరాయలకు పట్టాభిషేకము సేయ దల పెట్టినవాడు వీరనరసింహరాయ అని యున్నది కాని నరసింహ లేక నరసానాయకుడని లేదు. మఱియు గృష్ణరాయలకు బూర్వము దుళువవంశాధీశులై యుండి వారిని మువ్వరిని వరుసగ జేర్కొనియున్నాడు. (౧) ఈశ్వరనాయకుడు—ఇతడు గృష్ణరాయలపితా మహుడు. (౨) నరసింహ లేక నరసానాయకుడు— ఇతడు గృష్ణరాయల తండ్రి. (౩) వీరనరసింహ రాయలు—ఇతడు గృష్ణరాయల జ్యేష్ఠభ్రాత. కృష్ణరాయలపట్టాభిషేక మొనర్చినవాడు వీరనరసింహ రాయలని యుండుటవలన నతడు గృష్ణరాయల యగ్రణిదేకాని తండ్రి కాజాలడు.

A—4

“తమరు పెద్దల రైతి రిత్తరిని గృష్ణ రాయలనుపేరి మత్పుత్రరత్నమునకు దనర బట్టంబు గల్పెద ఘనక మీఱ ననుచు నప్పాజితోన మంతనము జేసి.”

౪. క్రీ. శ. ౧౭ వ శతాబ్దిప్రారంభమున విరచింపబడిన రాయవాచకమునందు వీరనరసింహ రాయలే కృష్ణరాయల పట్టాభిషేకము సేయ నాజ్ఞాపించినట్లున్నది:

“అని విన్నవం జేసి... యీ రాజ్యపట్టం కృష్ణరాయలవారికి కట్టవలెనని దళనాయకులతో వలకరించి, నందు.... కృష్ణరాయలవారు¹¹ తాము పెద్దలమైతిమి తమ మర్యాదగా రాజ్యపరిపాలనం జేసేటందులకు పట్టాభిషేకం అధిష్ఠానకర్తలు సేయ మని మంచివేళ జూచి మున్దు టుంగర మిచ్చినారు.”

౫. కృష్ణరాయలకాలమున విజయనగరము నకు వచ్చియుండిన పోర్చుగీసు అశ్వవ్యాపారి న్యూనిసు క్రీ. శ. ౧౫౭౭ వ సంవత్సరమున కించుక పూర్వము రచించిన చరిత్రయం దిట్లు వ్రాసి యున్నాడు—

“ఈ రాజు (బుస్సలరావు = వీరనరసింహ రాయలు) జాడ్యగ్రస్తుడై బిన్నగపట్టణమున కాల ధర్మము నందెను. అతడు తన మరణమునకు ముందు ప్రధాని సాల్యతిమ్మనను నిలువనంపి, యెనిమిదేండ్ల ప్రాయము వాడగు దన కుమారుని దన చెంతకు రప్పింపవలయునని యుత్తరువు జేసి,—యతనికి రాజ్యాధిపత్యము సేయదగిన వయసు లేకపోయి నను, ప్రాంత్యుళి రాజ్యము దనసోదరుడగు కృష్ణ రావుకు జెందవలసి యుండినను—నా బాలుని రాజ్యమున బ్రతిష్ఠింపవలయు ననియు; దనమరణా నంతరము రాజ్యమున గలహములు లేకుండుట కొకట దన తమ్ముని కన్నులను బీకించి తనకడకు దెచ్చి చూపవలయుననియు సాల్యతి(మ్మ)న కాజ్ఞా పించెను. సాల్యతి(మ్మ)నయల్లే చేసెదనని చెప్పిచెడలి పోయి, కృష్ణరావును బిలిపించి యేకాంతముగ నొక యశ్వశాలకుదోడ్కొనిపోయి, యతని యన్న యతని కన్నుల నూడబెఱికించి నిజపుత్రుని రాజ్య మున కభిషిక్తుని సేయ నాజ్ఞాపించెనని తెల్సెను.

ఈ మాటలను వినగనె కృష్ణరావు హక్కుప్రకారము దనకు రాజ్యము జెందవలసి యుండినను దనకు రాజు గావలయునని గాని, రాజ్యమున నెట్టి పదవి యైన గావలయుననిగాని, యిచ్చలేదనియు, లోకమున జోగియై కాలక్షేపము సేయగోరుచున్నాడననియు దన యన్నయెడ కన్నులు జెకిలింపదగినంతటియపరాధముదాను సేయలేదనియు జెప్పెను. దీనిని సాల్వతి(వృ)న విని, కృష్ణరావు ఇరువదేడ్లకు వైబడిన వాడగుటచేత నెనిమిదేడ్లప్రాయముగల బుస్సలరావు కుమారుని కంటె నతడు రాజ్యాధిపత్యము వహించుట కతిశయార్హుడని గ్రహించి, యొక యాడుమేకను దెప్పించి దాని కన్నుల బెకలించి యప్పుడె ప్రాణములు విడువబోవుచుండిన రాజునకు జూప గొనిపోయి యతని ముందుంచెను. రాజు ప్రాణములు విసర్జించిన తణముననే, కీర్తికాయుడైన రాజెవ్వని కన్నులను బెకలింప నాజ్ఞాపించెనో యా సోదరుడు కృష్ణరావు రాజపదమున సుప్రతిష్ఠితుడాయెను.¹²

పైనవివరించిన గాథ తైదింటిలో మొదటి మూడును విశ్వానపాత్రములు గావు. అందు నరసింహరాయల (నరసానాయకుని) యనంతరము గృష్ణరాయలు రాజ్యాధిపత్యము వహించినట్లు చెప్పియున్నది. కృష్ణరాయవిజయమున వీరనరసింహరాయపృథ్విపతియే కృష్ణరాయలకు రాజ్యాధిపేకము సేయ నాజ్ఞాపించినట్లు చెప్పియున్నను, 'కృష్ణరాయ లను పేరి మత్పుత్ర రత్నమునకు' అని యుండుటచే నీ వీరనరసింహరాయ పృథ్విపతి కృష్ణరాయల తండ్రియగు నరసానాయకుడేగాని

12. Sewell : For. Emp. pp. 314-15.

18. శ్రీ. శ. ౧౪౯౩ వ సంవత్సరము నాటి యొక శాసనమున (మైసూ. ఆర్కి. రిపో. ౧౪౪౪ నెం. ౪౪ రు) నరసానాయకుడు 'నృసింహా నృపతి, అని పేర్కొనబడియున్నాడు. ఆముక్తమాల్యద మను చరిత్ర వీరికలందు 'నారసింహేశ్వరుండు' అనియు వరదాంబికావరిణయమందు 'నృసింహనామానం' అనియు గలదు. (సోర్సన్ ఆఫ్ విజయనగరహిస్టరీ, పుటలు ౧౧౦, ౧౭౨.) ఇత డర్వాచీన గ్రంథకర్తలచే నరసింహ, లేక వీరనరసింహరాయ అనియు జేర్కొనబడియున్నాడు.

అన్నయగు వీరనరసింహరాయలు గాజాలడు.¹⁸ నరసానాయకు ననంతరము వీరనరసింహరాయలును, నతని వెనుక కృష్ణరాయలును రాజ్యమును జాలించినట్లు తుళువవంశశాసనములవల్లను, గృష్ణరాయల కంఠీతము సేయబడిన ఆంధ్రప్రబంధముల వల్లను దెలియవచ్చుచుండుటవలన నరసానాయకుడు గృష్ణరాయలకు రాజ్యాధిపేకము సేయ నాజ్ఞాపించెననుట విశ్వసింపదగిన విషయముగాను. రాయవాచకమున జెప్పినట్లు వీరనరసింహరాయలే కృష్ణరాయలకు రాజ్యాధిపేకము సేయ నాజ్ఞాపించి యుండవచ్చును; కాని దీని యాధార్యము స్థిరపరచగల సాక్ష్యము విశ్వానపాత్రమైనది లభ్యపడలేదు. మఱియు న్యూనిజుచరిత్ర దీనితో బ్రత్యక్షముగ బ్రతిఘటించుచున్నది. వీరనరసింహరాయలు దన మరణానంతర మెనిమిదేడ్ల బాలుడగు దన పుత్రుని పట్టబద్ధుని సేయ నిశ్చయించి, కృష్ణరాయలవలన నతని కావడ గలుగవచ్చునని శంకించి కృష్ణరాయల కన్నుల బీకింప నిజప్రధాని తిమ్మరసున కాజ్ఞాపించెననియు, నా ప్రధాని కృష్ణరాయల పక్ష మవలంబించి తన యజమానుని మోసపుచ్చి యతనికి రాజ్యాధిపేక మొనర్చెననియు న్యూనిజుగ్రంథమువలన విదితమగుచున్నది. న్యూనిజు కృష్ణరాయలకు సమకాలికుడు. కృష్ణరాయల కాలమునను, దరువాతను నతడు పలుమారు విజయనగరమునకు వచ్చియుండెను. కృష్ణరాయల రాజ్యార్గంధ కాలమున జరిగిన యంశములను గూర్చి ప్రత్యక్ష జ్ఞానముగల వారిని జక్కగ విచారించి సత్యమును గనుగొని గ్రంథస్థము జేసియుండును; కావున వీరనరసింహరాయల కిష్టము లేకపోయినను మహాప్రధాని సాకువ తిమ్మరసయ్యగారి సహాయమువలన కృష్ణరాయలు రాజ్యాధిపతి యాయెనని మనము నిశ్చయింపవచ్చును.

ఈ పట్టున విచారించదగిన ముఖ్యాంశ మొక్కటి కలదు. వీరనరసింహరాయల యనంతరము రాజ్యాధిపత్యపు హక్కు కృష్ణరాయలదైనట్లు న్యూనిజు సూచించియున్నాడు. ఈ క్రింది వాక్యముల యర్థము పరిశీలింపదగినది. వీరనరసింహరాయలు గృష్ణరాయల కన్నుల బెకలింపమని

తిమ్మరసున కాజ్ఞాపించు సందర్భమున 'రాజ్యము ప్రాయశః తన సోదరుడగు కృష్ణరావునకు జెంద వలసియుండినను' అని చెప్పినట్లున్నది. దీని కను గుణ్యముగ గృష్ణరాయలు వీరనరసింహరాయల యాజ్ఞను విన్నప్పుడు తిమ్మరుసుతో, 'హక్కుప్రకారము దనకు రాజ్యము జెందవలసి యుండినను' అని యన్నట్లున్నది.¹⁴ ఈ వాక్యములను బట్టి చూడగా వీరనరసింహరాయల పుత్రునకు రాజ్యము నేలు హక్కు లేదనియు, హక్కుప్రకారము గృష్ణరాయలే రాజ్యాధిపతి కావలసియుండె ననియు విదితమగుచున్నది. కృష్ణరాయల కీ హక్కులు పలబ్ధమైనదో తెలియదు. సంగమవంశజులను వెడలనడిచి క్రీ. శ. ౧౪౮౫ వ సంవత్సరమున సాళువనరసింగరాయలు విజయనగరసామ్రాజ్యము నాక్రమించుకొనెను. ఇతని తరువాత నితని పుత్రులు తిమ్మరాజును, ఇమ్మడి నరసింహరాయలును క్రీ. శ. ౧౫౦౬ వ సంవత్సరము వఱకును జాలించిరి. జాలు రగుటచే నామకార్థము మాత్రమే వీరు ప్రభువులు; సర్వాధికారమును రాయలకును, సామ్రాజ్యము నకును రక్షకుడైన నరసానాయకునిచేత నుండెను. క్రీ. శ. ౧౫౦౩ వ సంవత్సరమున నరసానాయకుడు శివసాయజ్యము నందిన పిమ్మట నతని జ్యేష్ఠపుత్రుడిమ్మడి నరసానాయకుడు రక్షకు డాయెను. క్రీ. శ. ౧౫౦౬ వ సంవత్సరమున నితడు దన స్వామియగు నిమ్మడి నరసింహరాయని జంపించి రాయ సామ్రాజ్యము నాక్రమించుకొని వీరనరసింహరాయలను నామము వహించి క్రీ. శ. ౧౫౦౯ వ సంవత్సరము వఱకు రాజ్యపరిపాలనము గావించెను. కావున వీరనరసింహరాయలు గతించిన తరువాత రాజ్యము క్రమప్రకారమతని పుత్రునికి చెందవలసియుండెను. విషయ మిట్లుండగా, 'హక్కునుబట్టి' రాజ్యము గృష్ణరాయలకు జెందవలసియుండెనను న్యూనిజు వాక్యముల కర్థమేమి? తండ్రిమూలమున గాకపోయిన గృష్ణరాయల కీ హక్కు తల్లివలన

సంక్రమించి యుండగూడదా? యను ప్రశ్న రావచ్చును. తల్లి సంగవంశముననో, సాళువ నరసింగరాయల వంశముననో పుట్టియుండిన సత్తను కొనుట కవకాశము గలదు? కాని కృష్ణరాయల తల్లిని గూర్చి మనకు దెలిసిన విషయ మల్పిష్టము. ఆమె నరసానాయకుని ద్వితీయపత్ని యని తెలియును; అంతకు మించి మఱియేమియు దెలియదు. దీపాలనాగి కథ యొక్కటి కలదు; కాని యది సత్యముగాదు. సత్యమే యనుకొన్నను అందుమూలమున కృష్ణరాయలకు రాజ్యాధిపత్యమున కెట్లు హక్కు గలిగెనో తెలియరాదు. ప్రస్తుతము మనకు గల చరిత్రజ్ఞానము నాధారపఱచుకొని న్యూనిజు వాక్యముల గూఢార్థమును నిర్ణయించుటకు వీలు గాదు. అందలి వాస్తవార్థము ఖావిపరిశోధనవలన బయల్పడవలసియున్నది.

రాజ్యాభిషేక కాలము

ఇంతవఱకును గృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకమును గూర్చిన గాథలు వివరింపబడినవి. వీరనరసింహరాయల కిష్టములేకపోయినను ప్రధాని తిమ్మరసయ్యగారి యనుగ్రహమువలన గృష్ణరాయలకు రాజ్యోపలబ్ధి గలిగెను. కాని యతని పాలన యెప్పుడు ప్రారంభమాయెనో, యెన్నఁడాతనికి పట్టాభిషేకము నడచెనో నిశ్చయముగ దెలియదు. శాసనముల నాధారపఱచుకొని పీనిని నిర్ధారించవలసి యున్నది. అనంతపురమండలము లోని తాడిపత్రియందలి శాసన మొకదానియందు శా. శ. ౧౪౩౧ పూర్తియైనపిమ్మట శుక్ల నామ సంవత్సర వైశాఖ శు. ౧౫ శుక్రవారము (అనగా క్రీ. శ. ౧౫౦౯, మే ౪ తేది) నాడు వీరనరసింహరాయలు విజయనగరమునందు పాలించుచున్నట్లు చెప్పియున్నది.¹⁵ దక్షిణ ఆర్కాటు జిల్లాలోని విక్రవాండిగ్రామమందలి యొక శాసనమున శా. శ. ౧౪౩౧ శుక్ల నామసంవత్సర కర్కాటక శు. ౫ శుక్ర. మాస్తి (క్రీ. శ. ౧౫౦౯ జూలై ౨౨ తేది) నాడు వీరనరసింహరాయలు విజయనగరమందు పృథివీసామ్రాజ్య మేలుచుండినట్లు చెప్పియున్నది.¹⁶ ఈ రెండుశాసనములవల్లను వీరనరసింహరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౦౯ జూలై ౨౨

14. For. Emp. p. 315

"Though the kingdom ought perhaps belong to his brother, Crisnarao....." "Even though it (the kingdom) should come to him by right.."

15. 342 of 1892.

16. 289 of 1915.

తేదివఱకును రాజ్యము సేయుచుండెననియు, నందాక కృష్ణరాయల పాలన ప్రారంభము గాలేదనియు దెల్లమగుచున్నది.

బళ్లారిమండలమందలి గుళ్ళములో నొక శాసనమున శా. శ. ౧౪౩౧ శుక్ల శ్రావణ శు. ౧౦ బృహస్పతి వారము (క్రీ. శ. ౧౫౦౯ జూలై ౨౬ తేది) నాడు కృష్ణదేవరాయలు విజయనగరమున రత్నసింహాసనాసీనుడై పృథివీసామ్రాజ్యము పరిపాలించుచుండినట్లు చెప్పియున్నది.¹⁷ మఱియు కడపమండలములోని పులివెందులయం దొక శాసనమున శా. శ. ౧౪౩౧ శుక్ల సంవత్సర కార్తిక మాసమున (క్రీ. శ. ౧౫౦౯ ఆగష్టు-సెప్టెంబరు) కృష్ణరాయలు విజయనగరమున పృథివీ సామ్రాజ్యము సేయుచుండెనని యున్నది.¹⁸ ఇందువలన కృష్ణరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౦౯ జూలై ౨౨-౨౬ తేదిలమధ్య నొకనాడు రాజ్యాధిపత్యమును వహించెనని తెల్లమగుచున్నది.

ఈ రెండుశాసనములందు కృష్ణరాయల పట్టాభిషేకప్రస్తావన లేదు. పట్టాభిషేకప్రస్తావము మొట్టమొదట శా. శ. ౧౪౩౨ సం. శుక్లసం॥ మాఘశు. ౧౪ కు సరియైన క్రీ. శ. ౧౫౧౦ జనవరి ౨౪ తేదినాడు నిలిపిన హంపిశాసనమున గాన వచ్చుచున్నది.¹⁹ ఇందు కృష్ణరాయలు దన పట్టాభిషేకమహోత్సవకాలమున పంపావిరూపాక్ష స్వామివారి యాలయమునకు రంగమంటవమును గోపురమును గట్టించెనని యున్నది. దీనినిబట్టి చూడగా రాజ్యాధిపత్యమును వహించిన వెనుక యాఱునూసములవఱకు పట్టాభిషేకము జరుగలేదని చెప్పవలసియున్నది. కాని రాజ్యాధిపత్యము వహించుటకును, పట్టాభిషేకమహోత్సవమున కింత యెడము గల్గుటకును గారణమేమియు గానరాదు. హంపిశాసనము కృష్ణరాయల పట్టాభిషేక

మహోత్సవ సమయమున నిలిపినదికాదనియు, దరువాత నొక వార్షికోత్సవమునాడు నెలకొల్పినదనియు కొందఱి యభిప్రాయము.²⁰

క్రీ. శ. ౧౫౦౯ జూలై ౨౨ తేది వఱకును కృష్ణదేవరాయల పాలన ప్రారంభము గాలేదనిపై నుదాహరించిన వీరనరసింహరాయల నిక్రవాండి శాసనమువలన విశదమగుచున్నది. హంపిశాసన కాలమునను దానినిగల యెడ మాఱు మానములే యగుటవలన హంపిశాసనము నిల్పినది పట్టాభిషేక వర్ధంత్యుత్సవమప్పుడనుట సంగతము గాదు. కాని పట్టాభిషేక మంతట కొన్నిమాసములకు పూర్వమే జరిగెననుటకు గొంత యాధారము గలదు. శా. శ. ౧౫౨౬ పార్థివసంవత్సరమున వీరవేంకటపతిరాయలవారి యాజ్ఞప్రకారము వారి నగరి యతవణీకర్తలు తయారుచేసిన 'విజయనగర సామ్రాజ్య' మను పాశ్చాత్యుట్టుడితమునందు "శాలివాహనశకం ౧౪౩౨ అగు చేటి శుక్ల సంవత్సరం ఆవణిమాసం శ్రీజయంతినాడు కృష్ణదేవరాయమహారాయలు విజయనగరమందు పట్టాభిషిక్తుడై వేంచేసిరి" అని చెప్పి యున్నది.²¹ ఇందుదాహరింపబడిన శకాబ్దిము వర్తమానాబ్దిము ; గతాబ్దిము గాదు. గతాబ్దిము ౧౪౩౧. సామాన్యముగ గతాబ్దిము నుదహరించుట వాడుకయైనను వర్తమానాబ్దిముగూడ ప్రాచీన శాసనములందును, లెక్కలందును దఱచుగ గానవచ్చుచున్నది. 'విజయనగరసామ్రాజ్యము' బడి కృష్ణదేవరాయల పట్టాభిషేకము క్రీ. శ. ౧౫౦౯ ఆగష్టునెల ౭ తేది మంగళవారమునాడు జరిగియుండవలయును. కృష్ణదేవరాయలు శ్రీకృష్ణుని యవతారమని యప్పటివారి నమ్మకము. మఱియు నాతడు వరమ వైష్ణవుడు. కావున నతడు క్రీ. శ. ౧౫౦౯ జూలై ౨౨ తేది తరువాత రాజ్యభారము వహించినను నటుపిమ్మట నొకవడము రోజులలో వచ్చుచుండిన శ్రీకృష్ణజన్మాష్టమి వఱకును దన బట్టాభిషేకము నాపుడల జేసికొనుటయందు వింత యేమియు లేదు. కృష్ణరాయల పట్టాభిషేకము వాస్తవముగ క్రీ. శ. ౧౫౦౯ ఆగష్టు ౭ తేది నాడు జరిగెనని మనము విశ్వసించవచ్చును.

17. 703 of 1909.

18. 498 of 1906

19. A R I. 1907-8 p. 174.

20. Sewell. For. Em. p. 120.

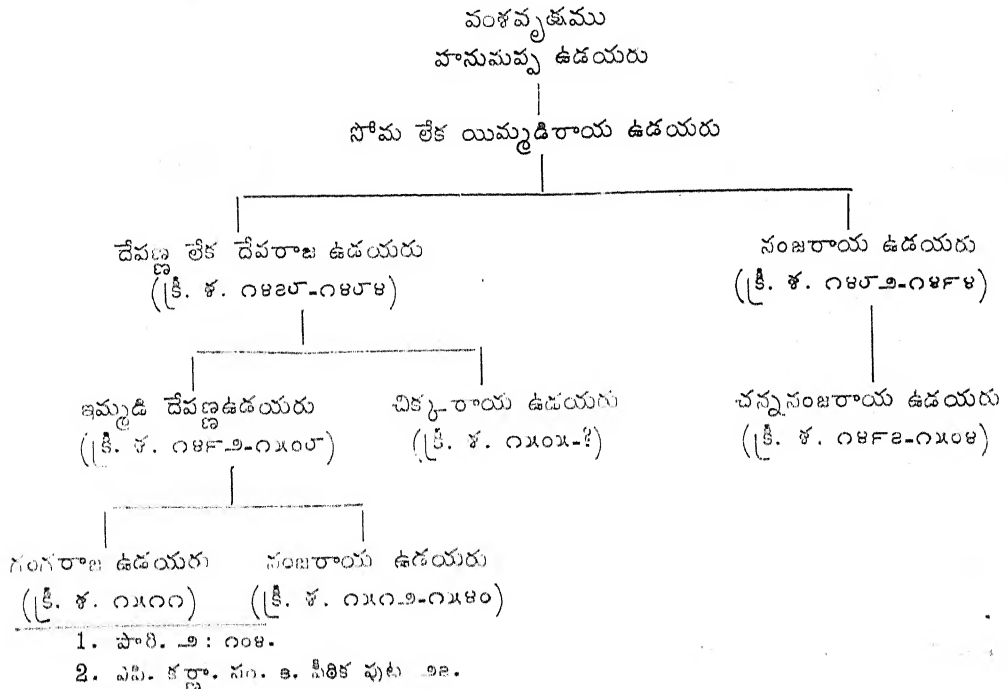
21. భారతి. సం. ౬. పుట ౬౧౨.

ఉమ్మత్తూరు

“సమృద్ధము ధీ నిబంధనవిధానంక్రందనాచార్యశూరమృన్మూలచలవజ్రపాతజగతీరజాంబుజాశారభ్యమృగగ్రస్తశాస్త్రరాజ్యసమసహ్య ప్రోద్బాహుతిరథా గుమ్మత్తూరుశివసముద్రపురవప్రోన్మూలనాడంబరా.”¹

కృష్ణ దేవరాయలురాజ్యాభిషేకముజేసికొనిన వెంటనే రాష్ట్రమున శుద్ధశత్రువులను నిర్మూలముగాసించి తన యాజ్ఞను నిర్వక్రముగ సామ్రాజ్యమునందంతటను జెల్లుబడి యగునట్లు చేయవలసి యుండెను. సంగమవంశ మంతరించినప్పటినుండియు దక్షిణ కర్ణాటకమున రాయల యధికారము సన్నగిలినది. కావేరీ తటమును బాలించుచుండిన ఉమ్మత్తూరు శివ సముద్ర శ్రీరంగపట్టణపాలకాంధ్రుల కేంద్రప్రభుత్వమును సరకుసేయక స్వచ్ఛందమార్గమున బ్రవర్తించుచుండిరి. వీరు తాము ప్రాచీన కర్ణాటకరాజుల సంతతివార మనియు, విజయనగర ప్రభువుల యధికారమునకు లొంగి వారికి గవ్వము కట్టవలసిన యావశ్యకత లేననియు బ్రకటించి,

తమ స్వాతంత్ర్యమును స్థాపించుటకు బ్రయత్నము సల్పుచుండిరి. మహామండలేశ్వర, జవాదికోలాహల, పేషణిహనుమంత, అరసాంగనూనెగాల, ఘేణాజ్ఞచక్రేశ్వర, గజబేటకాల, పెనుగొండచక్రేశ్వర యను బిరుదులు వీరికుండినట్లు వీరి శాసనములవల్ల దెలియవచ్చుచున్నది. “తాము హొయసలరాజ్యాధిపతులమని చెప్పుకొనెడివారు ; ప్రాచీనతేరకణాంబిరాజ్యమును గొంతకాలము వీరు పాలించినట్లున్నది. మఱియు నీయుమ్మత్తూరుప్రభువులు చిరకాలము నీలగిరి ప్రాంతమును బాలించిరనుటకు సంగయము లేదు ; ఆవత్సమయముల యందచట తలదాచుకొనెడివారు.”² పెనుగొండదుర్గము గూడ కొంతకాలము వీరి స్వాధీనమందుండినదేమో! వీరి బలమంతయు గావేరీద్వీపములయందుండిన యుమ్మత్తూరు శివసముద్ర శ్రీరంగపట్టణములను జలదుర్గత్రితయమువై నాధారపడియుండినది. ఇంత వఱకు లభించిన శాసనసాక్ష్యమునుబట్టి వీరి వంశావతరణ మిట్లేర్పడుచున్నది.

ఈ వంశావళియందు పేర్కొనినవారిలో మొదటి యిద్దరిని గూర్చి మనకేమియు దెలియదు. సంగమవంశము క్రీ. శ. ౧౪౫౫ వ సంవత్సరముతో సమాప్తియైనది. క్రీ. శ. ౧౪౫౫ వ సంవత్సరమున సాళువగుండ నరసింహరాయలు సంగమవంశజులను విజయనగరమునుండి పాటద్రోలి రత్నసింహాసనము నధిష్ఠించెను. అది మొదలు ఉమ్మత్తూరు ప్రభువులు దమ స్వాతంత్ర్యము నెలకొల్పుటకై విజయనగరరాయలతో బోరాడ నారంభించిరి. ఉమ్మత్తూరు ప్రభువుల పేరు జెప్పకున్నను సాళువ నరసింగరాయలు వారి కిరవైన కొంగుదేశమును సాధించినట్లు సమకాలికాంధ్రవాఙ్మయమువలన దెలియవచ్చుచున్నది. జైమినిభారతమునందు—

“... కొంగుధారాపురి

పెనుగొండాద్యభిలైకదుర్గహరణ

ప్రేంఖత్రప్తాపోదయా.” అనియు—

“పెనుగొండకడ వ్రాలి పిక్కళ్లు మొదలైన ప్రతిపక్షులను హతాహతముజేసి.”

అనియు జెప్పియున్నది. మఱియు వరాహ పురాణమున సాళువనరసింగరాయల సేనాధిపతియగు ఈశ్వరనాయకుడు ‘పెనుగొండ సాధించె, బెంగళూరు హరించె’ ననియు ‘సీరంగపట్టంబు బారిసమరె’ ననియు జెప్పియున్నది.^౩ నీలగిరి ప్రాంతమువఱకును ఉమ్మత్తూరుదొరల యధికారము జెల్లుచుండినందున కొంగుధారాపురి వారి యేలుబడిక్రింద నుండియుండవలయును. సీరంగపట్టణము వారి దుర్గప్రితయమునందొక్కటి యైన శ్రీరంగపట్టణమే. బెంగుళూరు వీరి పాలన యందుండియుండవచ్చును. కావున సాళువ నరసింగరాయల కాలముననే యుమ్మత్తూరుప్రభువులతో సమరము ప్రారంభమాయెనని నిశ్చయముగ

జెప్పవచ్చును ; కాని యతని ప్రతిపక్షి యెవ్వడో తెలియదు. మొదటి దేవణయొక్క తమ్ముడు నంజరాజుడయరు క్రీ. శ. ౧౪౫౫—౧౪౯౪ ల మధ్య రాజ్యపాలన మొనర్చినట్లు శాసనసాక్ష్యము వలన రుజువగుచుండుటవలన సాళువనరసింహరాయలతో బోరినవాడు ప్రాయశః యతడై యుండవచ్చును.

సాళువనరసింహరాయలు క్రీ. శ. ౧౪౯౦ వ సంవత్సరమున గాలధర్మము నొందెను. తదనంతర మతని కుమారుడగు నిమ్మడి నరసింహ — దమ్మరాయలు రాజ్యాధిపతియైనను నతడు బాలుడై నిర్వాహకత లేకపోవుటవలన సర్వాధికారములును రాజ్యమునకును, రాయలకును సంరక్షకుడైన నరసానాయకునిచేత నుండినవి. రాజ్యమునందచట నచట పొడసూపిన తుద్రోపద్రవములను నందుచేసి కొని ఉమ్మత్తూరుప్రభువులు మరల తలెత్తిరి. కాని నరసానాయకుని ప్రతాపము నోర్వజాలన నష్టములై కప్పముగట్ట నీయకొనవలసినచెచ్చును. నరసానాయకుని విజయము అప్పటిశాసనములందును, సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములందును వర్ణింపబడి యున్నది.

“కావేరి మాళు బద్ధా బహులజలధరాం

తాం విలంఘ్యైవ శత్రుం

జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమితిభుజబలా

త్తంచ రాజ్యం తదీయం

కృత్వా శ్రీరంగపూర్వం తదపినిజవశే

పట్టణం యో బభాసే

కీర్తిస్తంభం నిధాయ త్రిభువనభవన

స్తూయమానాపదానః.”⁴

అను సుప్రసిద్ధమైన శ్లోకము తులువరాజుల తామ్రపట్టికలయం దన్నిటియందును గానవచ్చును. ఈ యంశమును రాజనాథడిండిముడును, దిరుమలాంబయును వర్ణించియున్నారు.

౩. సోర్సన్. పుటలు ౮౭, ౮౯.

4. భారతి సం. ౯. భా. ౨. పుట ౪౨౩.

“ప్రాయోఽర్హవే సేతుకృతోఽవతారః
ప్రాగ్జన్మసంస్కారవశా దివైషః
సేతుం విధాయాంభసి సహ్యజాయాః
శ్రీరంగపూర్వం నగరీం జహోర.”⁵

“సమగ్రతరాత్యగ్ర శౌర్యసూర్యోదయః
సాగరాంతరావాసదుర్లంఘం లంకామివ రఘు
పుంగవః కావేరీపరివేష్టితాం శ్రీరంగపట్టణాభిధాం
ఆవరిష్టపురిమ్.

స్థిరే జలే సేతు రకారి పూర్వం
త దద్భుతం నేతి కవేరజాయాః
సేతుంప్రవాహేషు గుణాభిరామః
చిత్తే సతా మద్భుత మవ్యభిధాత్.

.....నిస్తన్త్రయస్త్ర శిలాచన్ద్రనిఖిలం
నిపాత్యమాసవిజయపార్థివ శృంగసంజ్ఞాశవిశంకట
శృంగసంజ్ఞాటం పురీ మిమాం సమాక్రమ్య విత్రాసభ
రపుర స్థాపితసమస్త విత్తజాతమ్ అవత్యకలత్రాదిభిః
మిత్రాదిభిస్సమాగత్య పదయోర్ని వత్య ఆత్మనో
గత్యస్తగభావం ఉద్యోతయస్తం మహాశిరం పార్థివం
ప్రత్యగ్రకృపా రసాభిషిక్తం పత్ర పురి స్థాప
యిత్వా...”⁶

మఱియు సీవిషయమునే ముక్కుతిమ్మన్న
గారు “శ్రీరంగపట్టణ సీమ ఖడ్గసఠీ వినోదంబు
హోయ్యణేంద్రునకు జూపె.”⁷

అను సీసపాదమున సూచించియున్నారు.

కొంగుదేశరాజాక్కళిక్ చరిత్రయందీ ప్రస్తా
వన కొంత కలదు.

5. సోర్సన్. పుట ౧౦౯.

6. సోర్సన్. పుట ౧౭౪.

7. ఫర్దర్ సోర్సన్. సం. ౧ పుట ౧౬౦.
అథోజ్ఞాపిక.

8. ఫర్దర్ సోర్సన్. సం. ౨. నెం. ౯౫ దు.

9. ఫర్దర్ సోర్సన్ సం. ౨. నెం ౯౭

“అందుమీదట కర్ణాటదేశములోనుండు
పాళెగాండ్రును దండనాయకులును కప్పమీయక
పోయినందువలన నుద్దండుడను మంత్రి రాజుగారి
యుత్తరువు ప్రకారము చతురంగసేనలతోగూడ
కర్ణాటదేశమునకు బోయి వారితో యుద్ధముజేసి
జీవగ్రాహుని పట్టుకొని యాదేశములో దానే
పట్టముగట్టికొని యా పాళెగాండ్రచేత గప్పమును
గొని...”⁸

ఇందు ఉద్దండుడను విజయనగరమంత్రిచే
జీవగ్రాహుడు పట్టుబడినట్లు చెప్పియున్నది. ఈ
యుద్దండుడెవ్వడో తెలియదు. జీవగ్రాహుడు
శ్రీరంగపట్టణాధిపతియగు హోయ్యణేంద్రుడే కాని
యన్యుడు గాడు. ‘జీవగ్రాహం గృహీత్వా’ యను
శాసనవాక్యమునకు సరియైన యర్థమును గ్రహింప
జాలక కొంగుదేశరాజాక్కళిక్ చరిత్రరచయిత
యదియొక వ్యక్తియొక్క నామమని తలచి
‘జీవగ్రాహు’ డని వ్రాసెను. ఒక శ్రీరంగ
పట్టణమునుమాత్రమే కాక ఉమ్మత్తురునుగూడ
జయించినట్లు ఈ గ్రంథమున మఱియొక సందర్భ
మున జెప్పియున్నది. ‘అట్లా వుండగా మీ తండ్రి
నరసింగరాయడు బలంచాత జయించి కప్పం
తీస్సునిపోయెను’ అని ‘త్యావరాజు’ (ఇమ్మడి
దేవణ్ణ) నుడివెనట.⁹

పై నుదాహరింపబడిన శాసనాధ్యాధార
ముల వలన నరసానాయకుని కాలమునగూడ
ఉమ్మత్తురుదొరలు గప్పమీయక తిరుగబడిరనియు,
వారిని బలముచే నిర్మించి నరసానాయకుడు కప్పము
గొనెననియు దెల్లమగుచున్నది. నరసానాయకునిచే
శ్రీరంగపట్టణమున బరాజయమంది జీవగ్రాహుడైన
ప్రతిపక్షి పే రెండును జెప్పియుండలేదు ; కాని
క్రీ. శ. ౧౪౯౨ మొదలు క్రీ. శ. ౧౫౦౮ వఱకును
ఇమ్మడిదేవణ్ణఉడయ రుమ్మత్తురురాజ్యము నేలి
సట్లు శాసనములవలన దెలియవచ్చుచుండుటచేత
నరసానాయకుని కోడి పాదాక్రాంతుడై కప్పమును
గట్టినవా డతడే కావలయును.

నరసానాయకుని యనంతరమువీరనరసింహరాయలు సామ్రాజ్యాధిపత్యము వహించెను. ఇతని యేలుబడియందు శుద్ధోపద్రవములు ప్రబలి సామంతులనేకులు గప్ప మీయక తిరుగబడిరి. అదియె తరి యని యెఱిగి యుమ్మత్తూరుప్రభువు ఇమ్మడి దేవణ్ణఉడయరు తన స్వాతంత్ర్యమును బ్రకటించి పెనుగొండదుర్గమును స్వాధీనపఱచుకొనెను.¹⁰ వీరనరసింహరాయల కాలమున జరిగిన యుమ్మత్తూరువృత్తాంతమంతయు కొంగుదేశరాజు కృశిక చరిత్రయందు వర్ణింపబడియున్నది.

“కర్ణాటకదేశము కొంగ (కొంగు) దేశమును రక్షించు ఉన్నత్తూరు తలైక్కాడు మొదలగు కోటలయందుండు పాళెగాండ్రు కప్పము యిచ్చి పంపక పోయినందున వీరనరసింగరాయలు మిక్కిలియు గోపించి, అనేక సేనలను చేర్చుకొని, యేనుగులు, గుట్టములు మొదలగు దండు సన్నాహము గావించుకొని, తనకు తమ్ముడై యుండిన కృష్ణరాయలను విజయనగరి పట్టణములోనుంచి, తానును అచ్యుతరాయలు శ్రీరంగరాయలు ఇంకను అనేక రాజకుమారులతోగూడ ఉన్నత్తూరు సమీపమున విడిసి, “మాకు పూర్వము ఇచ్చుచుండిన ద్రవ్యమును ఇచ్చిపంపినయెడల మిమ్ము యిచ్చటనే రాజ్యమును రక్షించుటకు నిశ్చయము జేసివేసి పోయెదము. కప్పము ఇచ్చి పంపకపోయినయెడల మీ కోటలను మేము పెఱికికొని మా మనుష్యులను ఉంచి రాజ్యమును రక్షింతుము” అని చెప్పి మనుష్యులను పంపించినారు.

అప్పుడు ఉన్నత్తూరు (నందుండు) త్యావరాజు (దేవణ్ణ లేక దేవరాజు) యనువాడు చెప్పి పంపిన వై నము :

“మేము ఈ దేశములో బహుదినముల నుండి రాజ్యమును రక్షించుకొనుచుంటిమి. మా పంశములో నుండినవారుగాని, యీ దేశములలో

కొంకణవర్ష రాజులుకాని చాలకాలము రాజ్యమును పరిపాలనముజేసిరి. వారైనను వేటొక రాజులకు గప్ప మిచ్చి యుండలేదు. అట్లుండగా మీ తండ్రి నరసింగరాయలు బలముచేన జయించి కప్పమును దీసికొనిపోయెను. వ్యవహార వడినయెడల మీకు మేము కప్ప మీయవలసిన న్యాయము లేదు. కావున మేము కప్ప మిచ్చిపంప జాలము” అని చెప్పిపంపెను.

అటుపిమ్మట ఆ సమాచారమును వీరనరసింగరాయలు విని మిక్కిలియు గోపించుకొని, “ఈ పాళెగాండ్రు మనయొక్క రాజ్యములో బట్టాభిషేకము జేసికొనియుండిన హరిహరరాయలు మొదలైనవారికి కప్ప మిచ్చుచుండి, ఇప్పుడు ఇంత వ్యవహారము జేయవలసిన కార్య మేమి యున్నది?” అని యా ఉన్నత్తూరుకోటను ముట్టడించి నూడు మాసముల పర్యంతము యుద్ధము చేయగా ఆ పాళెగాండ్రు బహుబలమును జేర్చుకొని వీరిని కోటనమీపమునకు జేరనియ్యని కొట్టిరి. అప్పుడు నరసింగరాయలు ఆ కోటను సాధింపజాలక నందు ద్రిప్పుకొని శ్రీరంగపట్టణమునకు వచ్చి ముట్టడి చేయగా, పూర్వము పెద్దనరసింగరాయలు జీవ గ్రాహునికి పట్టము గట్టియుండిరి. ఆ జీవగ్రాహుని కొడుకు బహుబలముతో శ్రీరంగపట్టణకోటను గట్టజేసికొని, ఉన్నత్తూరు తలైక్కాడు పాళెగాండ్రకు జెప్పి పంపి యచటినుండి బహుసేనలను బిలిపించుకొని, కోటనువిడిచి బయటికివచ్చి వీరనరసింగరాయల దండుపై బడి యుద్ధముజేసిరి. అప్పుడు వీరనరసింగరాయలు కొంచెమపణయమును బొంది నందు ద్రిప్పుకొని విద్యానగరికివచ్చి కృష్ణరాయలతో నా యున్నత్తూరు శ్రీరంగపట్టణములు మిక్కిలియు బందోబస్తుగనుండుటవలన సేనల సధికముగ జేర్చుకొని యనేకవస్తుసామగ్రులను గొని యా దేశమును సాధింపవలయు నని యోచనచేసి రాజ్యపరిపాలనము జేయుచుండిరి.”¹¹

ఉమ్మత్తూరు ప్రభువు వీరనరసింహరాయలను

బ్రతిఘటించినది నిశ్చయము. పలన, కృష్ణరాయలు

10. Sewell. Forgotten Empire, p. 126

11. Further Sources Nos. 97-(a). of No. 97.

రాజ్యమునకు వచ్చినవెంటనే యుమ్మత్తూరును జయించి స్వాధీనపఱచుకొనుటకు దండు వెడలవలసి వచ్చెను; కావున ఉమ్మత్తూరుప్రభు వంతకు పూర్వమే, అనగా వీరనరసింహరాయల రాజ్యకాలముననే తిరుగుజాటుచేసి యుండవలయును. కొంగుదేశ రాజాక్కోచరిత్రయందు చెప్పిన రీతిగనే వీరనరసింహరాయలు ఉమ్మత్తూరు దేశమును స్వాధీనపఱచుకొని యచట దన యధికారమును మరల నెలకొల్పుటకు బ్రయత్నము వల్పియుండినచో నతడోడిపోయె ననుటకు సంశయపడవలసినది లేదు.

ఇట్లు పరాజితుడై వీరనరసింహరాయలు వెనుదిరిగి పోయినదిమ్మట ఉమ్మత్తూరు ఇమ్మడి దేవరాజు (త్యాగరాజు) పెనుగొండను స్వాధీనముచేసి కొనెనని తోచుచున్నది. పెనుగొండ నతడు జయించి నల్లెచ్చటను తెప్పియుండలేదు. కాని, సమకాలిక పోర్చుగీసురాయబారి ఫ్రయ్యర్ లూయి కృష్ణరాయల రాజ్యారంభ మప్పటికే రాయలను ధిక్కరించిన సామంతుడొక్కడు పెనుగొండను జయించెనని వ్రాసియున్నాడు. ఉమ్మత్తూరుప్రభువు 'పెనుగొండచక్రేశ్వర' తిరుదాంతొడగుటచేతను, నతని యధికారము బెంగుళూరు తుంకూరు మండలముల పర్యంతము వ్యాపించియుండినందునను, మఱియు నా ప్రాంతమున రాయలకు మా తొడ్డియుండిన సామంతు డతడొక్కడే యగుటచేతను పెనుగొండను బట్టుకొనిన సామంతుడతడే కావలయును.

వీరనరసింహరాయలపై నిమ్మడి దేవరాజెప్పుడు తిరుగబడెనో అతని శిక్షించుటకు రాయలాతనిపై దండు ఎప్పుడు వెట్టెనో నిశ్చయించుటకు దగిన సాద్యమింతవఱకు లభ్యపడలేదు; కాని క్రీ. శ. ౧౫౦౬ డిసెంబరు ౧౫ వ తేదీనాటి మైసూరుజిల్లా మశవల్లి తాలూకా ముట్టహాల్లిగ్రామశిలాశాసనమున 'ఉమ్మత్తూరు దేవణ్ణోడయల కుమారుడైన

మల్లరాజును పేరు గల చిక్కరాయలు' శ్రీమన్మహారాజాధిరాజ రాజవరమేశ్వర భుజబలప్రతాప నరసింహమహారాయల సామంతుడుగ రాష్ట్రపాలన సేయుచుండినట్లు చెప్పియుండుటవలన¹² నుమ్మత్తూరుప్రభువు తిరుగుజాటును, వీరనరసింహరాయల దండయాత్రయు, ప్రాయశః క్రీ. శ. ౧౫౦౭ వ సంవత్సరముననో యించుక తరువాతనో నడచి యుండవలయును. ఉమ్మత్తూరు ప్రభువు పెనుగొండ దుర్గమును సాధించినది దానికి తరువాతనైయుండవలయును. ఏలవగా, ఇమ్మడినరసింహరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౦౬ వఱకును వీరనరసింహరాయలచే తెనుగొండయందు కారాగారమున బంధింపబడి యుండి యచ్చట నా సంవత్సర మతనిచే వధింపబడెను. కావున పెనుగొండ యప్పటివఱకును వీరనరసింహరాయల స్వాధీనమందుండెనని నిశ్చయముగ తెప్పవచ్చును. వీరనరసింహరాయల పరాజయమునకు ముందు ఇమ్మడి దేవణ్ణకు పెనుగొండ స్వాధీనపడియుండదు. కావున క్రీ. శ. ౧౫౦౭ వనో, ఇందుకు తరువాతనో దేవణ్ణ పెనుగొండను సాధించియుండవలయును.

అల్పరాష్ట్రాధిపతియైన ఉమ్మత్తూరు దేవరాజు రాయల నింత సులభముగ నెట్లోడింపగల్గెనో కనుగొనవలసియున్నది. వీరనరసింహరాయలు సామ్రాజ్యాధిపత్యమును వహించిన పిమ్మట కొండలు మండలాధిపతులును, పలువురు సామంతులును నతనిపై తిరుగుజాటుచేసినట్లు న్యూనిసు వ్రాసియున్నాడు.¹³ అట్లు తిరుగుజాటుచేసినవారిలో నిమ్మడి గాచప్ప ఉడయరు ముఖ్యుడు. నరసానాయకుని సేనాధిపతులలో నితడొక్కడు. ఇతడు ఆదవాని దుర్గాధీశుడగు కాచప్పనాయకుని కుమారుడు. క్రీ. శ. ౧౪౯౭ వ సంవత్సరమున రాయదుర్గచావడికి జెందిన అగళిఫలమును పాలించుచుండెను.¹⁴ అనంతపుర మండలములోని యరువకొండయందలి శిలాశాసనమువలన క్రీ. శ. ౧౫౦౪ న నితడు యాదవగిరి దుర్గమును పాలించుచుండినట్లు తెలియుచున్నది. యాదవగిరి బళ్లారిమండలములోనియాదవనిదుర్గమునకునామాం

12. ఎ.పి. కర్ణా. సం. ౩. మల. వెం. ౯౫

13. *Forgotten Empire*, p. 314.

14. *ARE*. 719 of 1917.

తరము.¹⁵ ఇమ్మడి కాచప్ప బిజాపురనుల్లాను యూసపు ఆదిల్ ఖానునితో మైత్రి వాటించి యతని బలము నూతకొని పీఠనరసింహరాయలను బ్రతిఘటించెను. ఈ కాచప్ప ఉడయనికి ఉమ్మత్తూరు దొరలతో సంబంధముగలదని కొంతటి యభిప్రాయము. ఈ యభిప్రాయమును స్థిరపఱచగల సాక్ష్యమెద్దియు లభింపకపోయినను, అది యసమంజసము గాదు. కాచప్పయధికారము పెనుగొండ ప్రాంతదేశము వఱకును వ్యాపించియుండెనని వై నుదాహరింపబడిన శాసన సాక్ష్యమువలననుజువగుచున్నది. ఉమ్మత్తూరుదొరలు పెనుగొండను సాధించినట్లు పోర్చుగీసు రాయబారి ఫ్రెయ్యరులూయి ఉత్తరములవలన దెలియుచున్నది. కాచప్పకును, ఉమ్మత్తూరువారికిని పీఠనరసింహరాయలు సామాన్యశత్రువు. మఱియు స్వాతంత్ర్యస్థాపనకై ఏకకాలమున పీఠిరువురును రాయలతో జోరుచుండిరి. కావున కాచప్పకు ఉమ్మత్తూరు వారితో మైత్రికలుగుట యసహజము గాదు. దీని

నిజానిజము తెల్పుండినను ఉమ్మత్తూరుపై పీఠనరసింహరాయల తత్త్విపోయిన కాలముననే యాదవని యందు కాచప్ప రాయల యధికారమును ద్రోసి పుచ్చి స్వసంస్థధ్వజమును లేవనెత్తెను. అసనికి ప్రాప్తగనతని మిత్రుడు బిజాపురప్రభువు యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుడు గొప్పపండుతో రాయరాజ్యముపై నెత్తివచ్చి తుంగభద్రను దాటి నందనవోలునకు ముట్టడి చేసెను.

పీఠనరసింహరాయల యాజ్ఞమీద ఆరపిటి బుక్కరాజు రామరాజును, నతని పుత్రుడగు తిమ్మరాజును కందనవోలుగర్గరను, అదవానిచెంతను నాదిల్ ఖాను నోడించి తఱుమగొట్టిరి. కాచప్ప నోడించి బందీకృతుని గావించి యాదవాని దుర్గముతోగూడ నతని రాయల కొప్పగించెనని ఆరపిటిరాజుల తామ్రశాసనములవలనను వారింట్లను గొనిన యాంధ్ర గ్రంథముల వలనను దెలియవచ్చుచున్నది.¹⁶ బుక్కరాజు రామరాజును నతని పుత్రు

15. ARE. 409 of 1920. శాసన శాఖవారి ౧౯౨౦ వ సంవత్సరపు వార్షిక నివేదికయందు 'Kacha-Rajendra ruling at Devagiri' అని యున్నది. మఱియు నీ దేవగిరి యాదవవంశస్థపాలుర రాజధానియగు నౌరంగబాదుజిల్లాలోని దేవగిరియనియు, గాచరాజేంద్రుడా వంశమునకు జెందినవాడనియు శాసన శాఖవారి భిప్రాయపడియున్నారు. (ARE. 1921 Part II para 12) ఇది పొరబాటు. శాసన ప్రతిబింబమును బరిశీలించిచూడగా నందు 'దవగిరి' యని యున్నది కాని దేవగిరి యని లేదు. మఱియు 'ద'కుముందు శాసనశిల పేడెత్తిపోవుటవలన నొక యక్షరము మాసి పోయియున్నది. ఆరపిటివంశజుల శాసనములందును, వద్యద్విపదబాలభాగవతములందును 'కాచప్ప' అదవానిదుర్గపాలకుడని యున్నది. అదవనిదుర్గకై ఫీటున దానికి యాదవగిరి యను నామాంతర ముండినట్లు చెప్పియున్నది. కావున శాసనములోని 'దవగిరి'ని [యా] దవగిరి యని సంపూర్ణచేసితిని. ఇది యంగీకార్యము గాకపోయినను, దేవగిరి యను పాతమే సరియైన దనుకొన్నను, అప్పుడు అహమదునగర రాజ్యాంతర్గతమును బిజాపురరాజ్యమునకు జాలయంత్రమునం దుండిన ప్రాచీనయాదవరాజుల రాజధాని యది కాజాలదు. పెనుగొండకు సురగిరి దేవగిరి

యను నామాంతరము లుడుట సుప్రసిద్ధము. కావున పెనుగొండయే ఈ దేవగిరి కావచ్చును.

16. ఆరపిటి రాజుల తామ్రశాసనములందు, సామాన్యముగ గాననచున్న నీ క్రింది శ్లోకము లిచ్చట స్మరింపదగినవి.

౧౧. సహపై స్పష్టత్యా సహితమపి య స్థింఘంజుపాం
సపాదస్యానీకం సమితి భుజశాల్కేణమహాతా,
విజి త్యాదత్తే స్మాదవనిగిరిదుర్గం విభుతయా
విధూతేంద్రః కాశప్పదయమసి విద్రావ్యసహసా.

౧౨. కందనవోలిదుర్గ మురుకందశదభ్యుదయో
జావలబలేన యో బహుతదేణ విజిత్యహం
సన్నిహితస్య తత్ర చరణాంబుషు భక్తతయా
జ్ఞాతిభి రర్చితం సుధయతిస్య నీనేవ్య వివల.

(ఎపి. ఇండి. నెం. ౧౬ పుట ౨౭౮)

మఱియు కోసేరునాధుని బాలభాగవతములయందీ విషయములు వర్ణించబడియున్నవి.

"ఎందునెన్నగ జాలు నిద్రకార్యమున
గందనవోలి దుర్గంబులో నుండి
బుక్కయరామభూభుజ డెల్లి నృపులు
నెక్కువ యిది యని యెన్నంగజాలి

దగు తిమ్మరాజును జిన్న సామంతులు. చెబ్బదివేల గుట్టపుదళములతో గూడ నెత్తివచ్చిన యూసుపు ఆదిల్ ఖానుని నిర్జించి పాఠదోలుటకు వారికి స్వయం శక్తి లేదు. రాయ సైన్యములు తోడు లేక యా కార్యమును వారు నిర్వహించి యుండజాలను. తమ యాధిపత్యముక్రింద శత్రువులతో రాయ రాణున పోరాడి పొందిన విజయములను కేవలము తమ పరాక్రమము వలననే కలిగినట్లు రాయసామంతులును, దళనాయకులును బ్రకటించుకొనుట యాచారమగుటచే నారపీటి రామరాజును, నతని కుమారుడును పొందిన విజయములును నట్టివైయె యుండవలయును. కావున పీఠనరసింహరాయ

లుమ్మత్తూరుపై నెత్తిపోయిన సమయముననె యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు విజయనగర సామ్రాజ్య ముపై నెత్తివచ్చుటవలన రాయరాణునయందు జాల భాగమాతని నెదిర్చి నటుముటకు బోవలసి వచ్చెను. అందువలన నుమ్మత్తూరును సాధించుటకు నగినంత బలములేక పోయెను. పీఠనరసింహరాయల అపజయమున నీదియే ముఖ్యకారణమని తోచుచున్నది.

వీకారణముచే పీఠనరసింహరాయల కవ జయము గలిగినను, గృష్టదేవరాయల పట్టాభిషేక కాలమున ప్రతీణ కర్ణాటకమున జూబ భాగము రాయల యధికారము నంగీకరింపక స్వతంత్రముగ

వీరులు చెబ్బదివేపురాళ్ళికులు
జేరి కొల్లొంగివచ్చిన సవా నదిరి
కలనంది పంచబంగాళంబు జేసి
గెలిచి చచ్చరితంబు గీర్తింప దరమె ?
వినుతింపదగు నాదవేనిదుర్గమున
ననతుడై యుండుకాళాధీశు గెలిచి
అరుడుగా నప్తాంగహరణంబు సేసె
నది మోపునుండు బుక్కయరామవిభును.”

“పద్యబాల భాగవతమున,
గొబ్బుల్ చెబ్బదివేపు రాళ్ళికులువే
గొల్లొంగి గొల్లొంగి గంగ పై
నొబ్బుల్ గొల్లొంగి గంగనోలు గొనువే
దొన్ జాటుముట్టన్ సవా
విల్పినుబ్బణింగె తోలె నదిరా
స్థిముండు అంకానర
బ్బొబ్బొద్రాగుడు బుక్కభూవిభునిరా
మాధీశు నాహో యనన్.”

అను పద్యముగూడ నీ విషయమును విశదపఱచుచున్నది.

రామరాజు తిమ్మరాజునయిత మాదవనిదుర్గమును సాధించుటకు దన తండ్రికి సహాయ మొనర్చెను.

“విక్రమంబున నాదవేనిదుర్గంబు
విక్రంతు లెన్న పేవేగిసాధించి
నీరులతో పీఠనరసింహరాయలకు
బరుపాత్ము దుర్గాధిపతి నొప్పగించి
గరిమ స్వామిద్రోహగండపెండర
మరిగినరముగ రాయ లొనంగ నొండె.”

—ద్విపదబాల భాగవతము (భారతి. సం. ౬ పుటలు. ౨౬౭౭, ౨౬౭౮).

పీఠనరసింహరాయలచే రామరాజు తిమ్మరాజు ‘స్వామిద్రోహగండపెండరము’ ను గొన్నవిషయము పద్యబాల భాగవతమునందును నుడివియున్నది.

“శ్రీ పీఠనరసింహుచే బత్రిద్రోహర
గండపెండర మేఘునుడు గాంచె.”

“శ్రీమద్వీరనరసింహరాయనృపతి
శ్రీయోదయాసాధిత
‘స్వామిద్రోహగండపూపుర’విరా
జర్రామరాట్రిమృత్—”

(భారతి. సం. ౬ పుట. ౨౫౫, అదో. ౩౦.)

రామరాజీయమునందును పై విజయప్రస్తావము గలదు.

“మదకరి కొకటి కిర్రది గుట్టములు
గుట్టమునకు విలుకాండ్రు ముగురు విచ్చు

కత్తులవా రీతై, కాండ్రట్ల వర్తిల్లి
నిట్టి యెనుగులను జాట్లు మూడు

వేలయేమారు నుద్యుత్తితో నడవంగ
గండనోల్సాధింపగా దలంచి

మొనడించి గట్టిగా ముట్టడి దిగన నా
విల్పివి మిక్కిలి యుబ్బణించి.”—

నుండినది. కావున ఉమ్మత్తూరు ప్రభువులను జిడుగ గొట్టి వారి స్వాధీనమందుండిన దుర్గములను, రాష్ట్రమును మరల రాయసామ్రాజ్యమున జేర్చుకొనుట కృష్ణరాయలకు బ్రథమకర్తవ్యమాయెను. విజాపూరును దాటిమివేసిన వెనుక రాయలు దగ్గర మరల నెత్తిరాగలదని యుమ్మత్తూరి దేవరా

జెలుగును. కావున వతడు రాయపై నిర్బంధం తెచ్చుచు వచ్చినను దగ్గరితిని ప్రతిఘటించుటకు వలసిని ప్రయత్నములు సేయగడగెను. ఈ ప్రయత్నములు కొంగు దేశరాజాక్కళిక్ చరిత్రయందు నిట్లు వర్ణింపబడి యున్నది :

“అప్పుడు కర్ణాటక దేశపు రాజులతో సున్నత్తూరు రాజులు శివసముద్రమును కై వనముజేసికొని ఆ కోట రెండు ప్రక్కలను కాపేరి ప్రవహించు చుండుటవలన ఆ కోటను జక్కగా కట్టి అనేక ఫిరంగులు మొదలగు నాయుధములవల్లను బలపఱచి ఆ త్యావరాజు (దేవరాజు) స్వర్గమును బోయినవాడాయెను. అంతట వానిరుమారుడు గంగరాయడు అచట రాజ్యమును రక్షించుకొనుచు ఆ కోటను పెక్కు ఆయుధములవల్లను అనేకజనులవల్లను బహుభద్రము జేసికొని యుండెను. 17

కృష్ణ దేవ రాయలు మొట్టమొదట ఉమ్మత్తూరు మొదలుగ సర్వస్వంబున రాజ్యమును సాధింప నిశ్చయించుకొనెను. 18 వీరవరసింహరాయల వరాభవముకప్రక్కను, అంతశ్శత్రువర్గమును నిర్మూలము గావించి రాజ్యమును నిష్కలంకము గావించి వలయునను ఇచ్చ యొకప్రక్కను బ్రేరేపించి కృష్ణరాయలుమ్మత్తూరిపై దండయాత్ర వెడలెను. 19 ఉమ్మత్తూరు దండయాత్ర స్ఫూర్తాంతము పెక్కుగ్రంథములందు వర్ణింపబడియున్నది. వరుక్కుతిమ్మన్నగారు—

“ఉమ్మత్తూరు శివన్ సముద్ర పురవ

ప్రోన్మాలనాడబరా'20

అని యొక్కమాటతో దండయాత్రవర్గవసానమును సూచించినారు. అట్లే సంగీతసూర్యదయ కర్త బండారు లక్ష్మీనారాయణ ముక్కుతిమ్మన్నగారి భాగములో సగము నొక శ్లోకమున నిమిడ్చినాడు.

“బాల్యై సా సకలకలకలాప్రయుక్తం

సప్రాణం సపది విజిత్య గంగరాజం,

17. Further Sources, I, No. 123.

18. కొంగుదేశరాజాక్కళిక్ చరిత్రలో కృష్ణ దేవరాయలు ఉమ్మత్తూరు దండయాత్రకు ముందు ద్రావిడదేశమును జయించినట్లు చెప్పియున్నది.

“అటుపిమ్మట విజయనగరికోటను జక్కగ గట్టి, పెనుగొండ చంద్రగిరి ఇవి మొదలగు కోటలు గట్టించి చాలమందిని చేర్చుకొని యనేక గజాశ్వములు మున్నగు వానిని గూర్చుకొని రాజ్యములను గట్టుకొనవలయునని ద్రావిడదేశమునకు బోయి యచట కాంచి చెంజి వేలూరు కోటలను కై వనముజేసికొని వేలూరుకోటను బహుభద్రముగ గట్టి దానియందు తమ మనుష్యులను, రాజకుమారులను గావుంచి రాజ్యమును భర్తనీతిగ రక్షించుకొనుచుండిరి.” (Further Sources, I, No. 113.)

దీని నాధారపఱచుకొని కీ. శే. డాక్టరు యస్. కృష్ణస్వామియ్యంగారు “A Yet-remembered Ruler of a Long - forgotten Empire” (pp. 7-9) అను గ్రంథమున సుమ్మత్తూరురాజ్యమే కళింగ దిగ్విజయసంతరము న్యూనిజాచరిత్రబడి కృష్ణదేవరాయలు జయించిన కాటూరురాజ్యమని వాదించి యచట నతడు సాధించిన నదీశాఖలమధ్యవట్టణమే శివన్ సముద్రమని చెప్పి, గంగరాజురాష్ట్రము చోళమండలాంతర్గతమని నిర్ధారించినారు. మఱియు న్యూనిజా పేర్కొన్న కాటూరుదేశమే కాడవరాయదేశమని సాధించి దానిని కృష్ణరాయలు జయించెనని రుజువు సేయుటకు కొంగుదేశరాజాక్కళిక్ చరిత్రయందలి పై వాక్యముల సుదాహరించిరి.

కాని కృష్ణస్వామియ్యంగారు వాదించునట్లు ఉమ్మత్తూరు చోళమండలాంతర్గతము గాదు; మఱియు కాటూరురాజ్యమును, ఉమ్మత్తూరు రాజ్యమును నొక్కటి కావు. కృష్ణరాయల కాలమునకు కాడవుల పేరు సంపూర్ణముగా మాసిపోయినది. కావున కృష్ణరాయలు ద్రావిడదేశమును జయించె నని రుజువుసేయగల విశ్వాసపాత్రమైన సాక్ష్యము గానరారు.

19. Forgotten Empire p. 126

20 పారి ౨: ౧౦౩.

భంక్త్యా తచ్చివనసముద్ర ముత్కటం ద్రా
గావాసం వ్యతనుత నిర్భరం శివానాం.”²¹

రాయవాచకమున నింకకంటె విపులముగ,—

“గుర్రం యెక్కుకొని పయనం గతుల
కదలి పుష్కృత్తురు శివసముద్రానకు వచ్చి గంగా
రావు పూడెముమీద కార్యము సేసి పుదరదోలి
ఆస్థలాలు వక్కనాటనె సాధించి అక్కడ
పూడిగాలవార్లను వుంచి అంధునుండి శ్రీరంగవట్టం
కోట కైచీనికోట కొత్తశములు జూచి మీద ఆది
రంగనాయకుల సేవించి” అని వర్ణింపబడి
యున్నది.²²

కృష్ణరాయ విజయమున “ఒక్క హరు
మత్తున నుమ్మత్తురు శివసముద్రస్థలంబుల నెనంగు
గంగరాజునొడయల నోడించి తదీయస్థలంబున
తాదెంబులు బలియించి శ్రీరంగవట్టణంబు నిరీక్షించి”
అని రాయవాచకములోని విషయమునే సంగ్ర
హించి చెప్పియున్నది.²³

కాని కొంగుదేశరాజాక్కళికా చరిత్రయం
దొక్కదానియందు మాత్రమే గండయాత్ర
విపులముగ వర్ణింపబడినది :

“అటుతరువాత రాయ కృష్ణరాయలు
కర్ణాటక దేశపు పాళెగాండ్రు రాజులతోడయుద్ధము
జేసి జయించి ఆ దేశమును గట్టుకొనవలయునని,
మందు తనయొక్క అన్నగారగు వీరనరసింగ
రాయలు జయము లేక వచ్చియుండుటచేతను,
వారు కప్పమీయక నుండుటచేతను వారిపై
మిక్కిలి కోపమును బొంది, ఏనుగు, గుఱ్ఱము,
పదాతి (దళముల తోడను) ఫిరంగి మున్నగు
సాయుధములతోడను గొండలు పాళెగాండ్ర
తోడను గూడి బయలువెడలి కర్ణాటక దేశమున
కావేరీతీరమున పల్లిమరంగమునకు దూర్పున శివ
సముద్రాకోటను ముట్టడివేసి వానికి (గంగరాజు

నకు) శత్రువుగా నుండిన చిక్కరాయని చేర్చుకొని
యింకను సన్న పాళెగాండ్రతో గూడ ప్రేత
పర్వతము, గౌరియనె కొండ యను స్థలముల
యందు దండు దిగి యొక సంవత్సరము గడచిన
వెనుక ఒత్తిన కడప కావేరి మార్గమున కోటను
లగ్గులు పట్టినంతట ఆ గంగరాయడు గంగవశుచ్చి
యనెడు కావేరిమడుగులో బడిపోయెను.

“తరువాత కృష్ణరాయలు ఆ కోటను
గైవసము చేసికొని దానియందు తమ మనుష్యుల
నుంచి శ్రీరంగపట్టణమునకు వచ్చి యాపట్టణము
గూడ జయము జేసికొని శ్రీరంగపట్టణములో కంప
గవుడు వీరప్పగవుడుల వశమున గొంత దేశమును
విడిచి చిక్కరాయని వశమున మణికొంత దేశమును
విడిచి యచట నచట నుండు పాళెపట్టుల నన్నిటి
జయించి యచటనచట (పాలించుటను గన) మను
ష్యులను నియమించి కర్ణాటక దేశము కోటిద్రవ్య
మని కట్టుబడిచేసి తమ దస్త్రములతో లెక్క దాఖలు
చేసికొని కర్ణాటదేశమునకు నుఖ్యపట్టణముగ
శ్రీరంగపట్టణము గట్టిచేసికొని యుండిన శకవర్షము
౧౪౩౪ ప్రభవవర్షము...”²⁴

గ్రంథాధారమువల్ల కృష్ణరాయల యుమ్మ
త్తురు దండయాత్రనుగూర్చి తెలియవచ్చు విషయ
మంతయు నింతయే. ఇందు విశ్వాసపాత్రములుగాని
యంశములెవ్వియు గానరాకపోయినను, గొన్ని
యెడల విమర్శ కేడ మున్నది. మొట్టమొదట
దండయాత్ర నడచినదెప్పుడో నిశ్చయింపవలసి
యున్నది. పోర్చుగీసు గవర్నరు అల్బార్కెర్కు
క్రీ. శ. ౧౫౧౦ సెప్టెంబరు మాసమున గోవాకర
పట్టణమును బిజాపురప్రభువు నోడించి గైకొనెను.
ఆ విజయవార్త విజయనగరమునకు వచ్చినంతటనే
కృష్ణరాయలు పోర్చుగీసుగవర్నరుకు దన సాను
భూతిని తెలియజేయుచు రాయబారులను గోవా
కంపెను. వారిచే విజయనగరమందుండిన పోర్చుగీసు
రాయబారి ప్రయ్యరు లూయి యాల్బార్కెర్కున
కంపిన లేఖతో కృష్ణరాయలు దనకెదురు తిరిగి
పెనుగొండను స్వాధీనపఱచుకొనిన సామంతునిమీద
కంపుట కేడువేల మందిగల యొక చిన్న దండును
సిద్ధముసేయుచుండెనని ప్రాసెను. విజయవార్త

21. Further Sources, I, No. 116 - (a) v. 4.
22. రాయ. పుట ౮-౪.
23. కృష్ణ. ౩: ౬.
24. Further Sources I. No. 113.

విజయనగరము చేరుటకును, నచటినుండి రాయబారులు గోవాకు బయలుదేరుటకును నొక్క మాసము పట్టియుండునని యనుకొనిన క్రీ. శ. ౧౫౧౦ చివటకు నుమ్మత్తూరు దండయాత్ర బయలుదేరలేదని చెప్పవచ్చును. కొంగుదేశ రాజాక్కళి చరిత్రయందు శా. శ. ౧౪౩౪ ప్రభవవర్ష మప్పటికి ఉమ్మత్తూరు మొదలుగాగల సకలదక్షిణకర్ణాటక దేశమును గృష్ణరాయలు జయించి స్వాధీనపఱచుకొనె నని చెప్పియున్నది. కాని ఇచట శతాబ్దమును ప్రభవాద్యబ్దమును సరి పోవు. శా. శ. ౧౪౩౪ నకు సరియైన ప్రభవాది వర్షము ప్రభవకాదు; అంగీకరింప. శుద్ధవర్షము వఱకును పీఠనరసింహరాయలు రాజ్య మొనర్చుచుండెను. శా. శ. ౧౪౩౧ శుక్ల శ్రావణమునందు కాని కృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకము గాలేదు. కావున శా. శ. ౧౪౩౪ సరియైన వర్షము ప్రభవ యనుట తప్పు. ప్రభవ సంవత్సరమున నింకను పీఠనరసింహరాయలు రాజ్యము సేయుచుండెను. ఇక శా. శ. వర్షమే సరియైనదని తలచితమేని క్రీ. శ. ౧౫౧౨-౧౩ నకు ఉమ్మత్తూరు దండయాత్ర సంపూర్ణమాయెనని యొప్పుకొనవలసి యున్నది. క్రీ. శ. ౧౫౧౨ న సంవత్సరము ఆగష్టుమాసమున కృష్ణరాయ నింకను శివన్ సముద్రమందే యుండెనని అనంతపురమండలము లోని బుక్క పట్టణగ్రామమున నుండు నొక శిలా శాసనమున జెప్పియుండుటవలన²⁵ కొంగుదేశ రాజాక్కళి చరిత్రయందు నమూదు సేయబడిన శతాబ్దము సరియని యొప్పుకొనవచ్చును.

మఱియు రాయవాచకమున జెప్పినట్లు కృష్ణరాయలు ఉమ్మత్తూరు శివసముద్రములను 'ఒక్కనాటనె సాధింప' లేదు. క్రీ. శ. ౧౫౧౧ వ సంవత్సరమున విజయనగరమునుండి బయలుదేరిన రాయలు క్రీ. శ. ౧౫౧౨ ఆగష్టున నింకను శివ సముద్రము ముందుండుట చూడగా నొక శివ

సముద్రముముట్టడియై యొక సంవత్సరమునకు గలె నధికకాలము సాగెనను కొంగుదేశరాజాక్కళి చరిత్రవాక్యమొక్కడు విశ్వాసపాత్ర మని తోచె డిని. లభ్యమైన యాధారము లన్నిటిని చక్కగ బరిశీలించి చూడ నుమ్మత్తూరు దండయాత్ర దాదాపు రెండు సంవత్సరములకాలము పడచినట్లున్నది.

సేవాసంఖ్యానిరూపణ:—గ్రయ్యంగు లూగు అల్పాకెర్కునకు వ్రాసిన యుత్తరమందు గృష్ణరాయ లేడువేల మందిగల చిన్నదండను పెను గొండను సాధించుటకు సిద్ధము పఱచియున్నాడని వ్రాసెను²⁶; ఉమ్మత్తూరు శివసముద్రము మొదలగు బలిష్ఠములైన దుర్గములను సాధించుట కీ దండు చాలదు. న్యూనిజు చరిత్రమున గృష్ణరాయలు రాజ్యాభిషేకమయిన తరువాత ఒకటిన్నర సంవత్సరమువఱకు రాజధానియందే నివసించుచు రాజ్య పాలనా విధానమును గఱచుచుండెననియు, నా కాలమందు ౩౪౦౦౦ కాల్పలమును, ఎనిమిదివందల యేనుగులుగల బలమును సమకూర్చెననియు వ్రాసి యున్నాడు.²⁷ రాయవాచకమునందు గూడ రాజ్యాభిషేకమైనతరువాత కృష్ణరాయలు కొంత కాలము రాజధానియందే యుండి యుద్ధ ప్రయత్నములు సేయుచుండెనని చెప్పియున్నది. కాని యుమ్మత్తూరుపై రాయలు దాడి వెడలినపు డతని వెంట నడచిన దళములు న్యూనిజు చెప్పిన సంఖ్య కంటె జాల పెద్దదని తెలుపుచున్నది. తనతోగూడ యుద్ధమునకు నడచుటకు రాయలు బిలిపించిన అమర నాయకుల దళములలో ౨౪౦౦౦ గుఱ్ఱములును, ౧౨౦౦ ఏనుగులును, ౨౦౦,౦౦౦ కాల్పలమును, అమరనాయకు లీయవలసిన కప్పమునకు బదులు రాయలకు స్వాధీనముజేసిన దండులో ౧౨౦౦౦ గుఱ్ఱములును, ౫౦౦ ఏనుగులును, ౧౦౦,౦౦౦ పదాతులును నుండెననియు, నివిగాక రాయలకై జీత బలగమును పాలెపట్టు ఫౌజులును యుద్ధమునకు దరలె ననియు వ్రాసియున్నది.²⁸ న్యూనిజు ఉమ్మత్తూరు దండయాత్రను జేర్కొనలేదు. కాని రాయవాచకమునందీ ప్రచండ సైన్యముతో గూడనే రాయలుమ్మత్తూరుపై సైన్యపోయెనని

25. ARE 180 of 1913.

26. Forgotten Empire p. 126.

27. Forgotten Empire p. 316.

28. రాయ. పు ౩౪ తరువాది. Further Sources II, No. 138.

యున్నది. ప్రయ్యరు లూయి యుమ్మత్తూరు దండ యాత్రయపుడు విజయనగరమున నివసించుచుండిన వాడు. న్యూనిజు కృష్ణరాయల యేలుబడియందు పలుమారు విజయనగరమునకు వచ్చుచు బోవు చుండినవాడు. ఇరువురును గృష్ణరాయల సమకాలికులు. కావున వారు వ్రాసిన వ్రాతలను ద్రోసి పుచ్చడగదు. కాని వారు చెప్పిన వృత్తాంతము సమగ్రము గాదు. ప్రయ్యరు లూయి పేర్కొనిన యేడువేల సేన పెనుగొండ దుర్గమును సాధించుటకుగూడ చాలదు. కాల్యలమును ఏనుగులను లెక్క పెట్టిన న్యూనిజు అశ్వబలము మాట నైన ఎత్తలేదు. ఉమ్మత్తూరును జయించిన సైన్యమే బహమనీరాజ్యముపై తైత్రయాత్రను సాగించియుండుటవలన ప్రయ్యరు లూయి న్యూనిజుల సైన్యవరిగణనకంటె రాయవాచకపు గణుతియే వాస్తవమునకు చేరు బడియగుచున్నట్లు తోచుచున్నది.

ఇంతటి ప్రబల సైన్యమును వెంటబెట్టుకొని యుద్ధమునకు బయలుదేరినను విజయలభికి రాయలు కేవలము దన పరాక్రమముమీదనే యాధారపడి యుండలేదు. నయశాస్త్రమర్మజ్ఞుడగుటచేత మొదట శత్రువులను భేదోపాయము వలన వేర్వేరించి వారి బలమును దగ్గించుట యుద్ధముని వలచి గంగరాజునకు జ్ఞాతియైన చిక్కరాయని చేరదీసి రాజ్యమిచ్చెదనని యాసచూపి తనయండను జేర్చుకొనెను విభీషణుడు శ్రీరామునికివలె చిక్కరాయలు గృష్ణరాయల నుమ్మత్తూరు రాజ్యమును సాధించుటయందు తోడ్పడెను.

దండయాత్రయందలి విశేషాంశములు: ప్రథమమున జేర్కొనదగినది పెనుగొండ విజయము. పై నుదాహరింపబడిన యాధారగ్రంథములయందు గాని, మఱియొకటగాని కృష్ణరాయలు పెనుగొండను జయించినట్లు చెప్పియుండలేదు. కాని ప్రయ్యరు లూయి యాకోట క్రీ. శ. ౧౫౧౦ వ సంవత్సరాంతమందు శత్రువుల స్వాధీనమందుండినట్లు వ్రాసియున్నాడు. మఱియు పైనుదాహరింపబడిన బుక్కపట్టణ శిలాశాసనమువలన క్రీ. శ. ౧౫౧౨ వ సంవత్సరమున పెనుగొండ మరల రాయల యధికారము క్రిందికి వచ్చినట్లు తెలియుచున్నది.

మఱియు నప్పడింకను కృష్ణరాయలు శివసముద్రమును ముట్టడించియే యుండుటవలన నుమ్మత్తూరు దండయాత్రయొక్క ప్రారంభదశయందే పెనుగొండ నాతడు సాధించియుండవలయును.

రెండవది యుమ్మత్తూరు : ఇది యుమ్మత్తూరు రాజ్యమునకు రాజధాని; ఆ రాజ్యములోని ప్రధాన దుర్గముల యందొక్కటి. రాయలవాడు సాధించిన దుర్గములలో నది యొక్కటి యని రాయవాచకమునందున్నది. ఉమ్మత్తూరుపురప్రములను నిర్మూలించెనని ముక్కుతిమ్మనగారు సాధ్యము బల్కుచున్నారు. కావున గృష్ణరాయలవారి కోటను సాధించుటతో దృష్టిసంపక్ యా కోటగోడలను నేలమట్టమునకు జనరము గావించినట్లున్నది.

ఉమ్మత్తూరు పరువాత శివసముద్రము. ఇది యుమ్మత్తూరురాజ్యమునందలి. బలవత్తమగుదగ్గము. కావేరి రెండుపాయల మధ్యనుండు ద్వీపముపై నిర్మింపబడుటచే నది శత్రులకు దుస్సాధ్యము; వర్షాకాలమునందు దుర్గము. మఱియు నీ కోట కిరుప్రక్కల ప్రేతగిరి, గౌరనమలె యను కొండలు రెండు పెట్టని గోడలై సంరక్షించుచుండినవి. తక్కిన వైపుల కావేరీ హామిని యుగాభకంపకము వలె బ్రవహించుచుండినది. ప్రకృతిచే నిట్లా కోట సంరక్షింపబడుచుండినను దృష్టిసంపక్ యుమ్మత్తూరు ప్రభువులు దానిని బలిష్ఠమైన గోడలచే మఱింత దృఢపఱచి ఫిరంగులు మొదలగు నధునాతన ఆయుధసమితిచే సురక్షితముగ జేసికొని యుండిరి. కావున కృష్ణదేవరాయల కీ దుర్గమును బట్టుకొనుటకు జాలకాలము పట్టినది. ప్రేతపర్వత గౌరనమలెలమీద దన ముఖ్య స్కంధావారమును స్థాపించి కావేరీవైపు బలములను గాపుంచి కోటలోని వారిని వెలుపలికిని, వెలుపలివారిని కోటలోనికిని బోసీయక నరికట్టెను. గంగరాజుక సేన త్వరమున కధికముగ రాయరాజువకు బోటు సూపి యటు పిమ్మట నిలువజాలక కోటనుండి పారి పోవుచు గంగళుచి మడుపునపడి మృతుడాయెను. అంతట విజయనగర సైనికులు కోటను లగ్గవట్టి స్వాధీనము జేసికొనిరి. ఉమ్మత్తూరు కోటనుబోలి శివసముద్రదుర్గము యొక్క వప్రములను రాయలు

విరుగ ద్రోయించెనని ముక్కు తిమ్మనగారును, నక్కల కునికిపట్టుగ జేసెనని భండారు లక్ష్మీనారాయణుడును వ్రాసియున్నారు.

శివసముద్రనిర్మూలముతో గర్జాటక విద్వేషుల వెన్నెముక విరిగినది. కాని వారి యువద్రవము సంపూర్ణముగ దొరికిపోలేదు. శ్రీరంగపట్టణమింకను శత్రులచేత నేయుండినది. పెక్కు పాళెగాండ్రు ద్రోహమార్గమును విడనాడలేదు. వారిని జిరుగ జొడిచినగాని రాష్ట్రము సంపూర్ణముగ స్వాధీనము గాదు. కావున కృష్ణరాయలు శివసముద్రమునుండి దండె దరలుకొని శ్రీరంగపట్టణముపై సడచి యా కోటను ముట్టడించెను. కోట బలిష్ఠమైనదే. శివసముద్రమువలె నదియు గావేరిమధ్యద్వీపము పై నుండినది. కాని యీ ముట్టడినిగూర్చి విశేష పాంశము లెవ్వియు దెలియవు. కోట రాయలకు గైవశమాయెను. శ్రీరంగపట్టణము వశపడిన పిమ్మట కృష్ణరాయలూ పరిసరప్రాంతములందుండిన చిల్లరపాళెగాండ్రను జయించి వారి పాళెపట్టు సీమలనన్నిటిని స్వాధీనముజేసికొనెను.

కృష్ణరాయలిట్లు దక్షిణగర్జాటకమందలి తుద్ర శత్రువుల నందఱిని సమూలముగ బెకలించివైచితన యధికారమును స్థిరముగ నెలకొల్పుటకొఱకు దేశ పాలనవిధానమున గొన్ని మార్పులను గావించెను. ఈ మార్పులలో ముఖ్యమైనది ప్రధాననగరనిర్ధారణ. సంగమ వంశజులకాలము నుండియు హొయ్సలదేశ మునకు ముందఱివలెనే ద్వారసముద్రమే ప్రధాన నగరమైయుండినది. క్రమక్రమముగ దాని ప్రాముఖ్యము సన్నగిరినది. కేంద్రప్రభుత్వపు టధికారము ఓడించుకొలిది సామంతులు బలిసి యణుపరాలి కడులైరి. సాళువచక్రవర్తులకాలములో గర్జాటక సామంతుల యడాపుడి పెచ్చై సమయము చిక్కినప్పుడెల్ల కేంద్రప్రభుత్వమున కెదురుతిరుగుచు

వచ్చిరి. రాను రాను కర్ణాటకమున కేంద్రప్రభుత్వ మునకు ముఖ్యస్థానమైన ద్వారసముద్రము వెనుక బడిపోయినది. కావున కృష్ణరాయలు మారుమూల నుండిన ద్వారసముద్రమును వదలి విస్తృతకారుల కునికిపట్టుగు కావేరితటదేశమున కాయవట్టైన శ్రీరంగపట్టణమును కేంద్రాధికారవర్గమునకు ముఖ్యస్థానమును గావించెను. మఱియు గర్జాటకమున దాను జయించిన రాష్ట్రములో వొక భాగమునకు గెంపగవుడు, వీరప్పగోడు లనువారిని పాలకులుగ నియమించెను. ఇంక కొంత దేశము నుమ్మత్తూరు దండయాత్రయందు తనకు సహాయుడును, గంగరాజునకు జ్ఞాతియు నగు చిక్కరావుల కొనగెను. శత్రువుల కడగొన్న పాళెపట్టు లన్నిటిని విశ్వాసపాత్రులగు దన యాశ్రితుల కిచ్చెను. వీరి యంగదేవులు గర్జాటకములు గారు. పూర్వదేశము నుండి వచ్చిన తెనుగువారు. మఱియు గర్జాటకదేశమునుండి రాయభండారమునకు తెందవలసిన కప్పము కోటిద్రవ్యమని నిశ్చయించి నగరియత్వవణ చిత్తాలలో దాఖలు చేయించి యచటినుండి తరలి పోయెను.

కృష్ణరాయ లొనర్చిన మార్పులవలన కర్ణాటకమున శాంతి నెలకొనెను ; మఱి మాతౌండ్రదాక స్థిరమై నిర్వక్రముగ సాగినది. అచ్యుతరాయల రాజ్యారంభ కాలమున నుమ్మత్తూరు దొరలు మరల తలయెత్తిరి. కాని వారి యాటలు సాగలేదు. శ్రీరంగపట్టణదుర్గాధ్యక్షులు స్వామిభక్తి పరాయణులై దేశమున కే విపత్తు రానియక గాపాడుచు వచ్చిరి. కృష్ణరాయలచే గర్జాటకమున స్థాపింపబడిన తెనుగునాయకులును, పాళెగాండ్రును గర్జాటక సామంతులను, రాజవిద్వేషులను నణగద్రొక్కి రాయల యధికారము నిలబెట్టుటయం దప్రమత్తులై యుండిరి.

౫. కృష్ణరాయలు—మహమ్మదీయులు

“వీరాగ్రేసరకృష్ణరాయ భవతా

కృతా రణప్రాశ్నణే

ప్రాధాః కేచన పారసీకపతయః

ప్రాప్తాః పురి మామరీం,

పీరుతైతి గురౌ బలద్విషి సుర

త్రాణేతి శత్రూమ్ పున

విభ్రీతి ప్రణతా సలామితి సురాణా

స్మేరాననా కుర్వతే”

౧ బహమనీ సుల్తాను

క్రీ. శ. ౧౫౧౦ జనవరి ౨౮ తేదినాటి కృష్ణరాయల హంపిశాసనమున రాయల ప్రతాపాతిశయమును వర్ణించుచు శాసన గ్రంథకర్త యతనిచే సురత్రాణుడొకడు పరిభవించబడె నని వ్రాసియున్నాడు.¹ రాయలచే నట్లు పరాభూతుడైన సుల్తా నెవ్వడో శాసన గ్రంథమువలన విదితమగుట లేదు. కాని యతడు బహమనీసుల్తాను ఇమ్మడి మహమూదుశాహ యని దృఢముగ జెప్పవచ్చును. ఏలన, (౧) కృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకకాలమునను, దరువాత కొంతకాలమువఱకును బహమనీ రాజ్యమును బాలించుచుండిన ప్రభువు ఇమ్మడి మహమూదుశాహు. ఇతడు ముహమ్మదుశాహులష్కరీ యను నామాంతరము గల ఇమ్మడిముహమ్మదు శాహుబహమనీయొక్క కుమారుడు. తన తండ్రి మరణానంతరము క్రీ. శ. ౧౪౮౨ వ సంవత్సరమున రాజ్యాధిపత్యము వహించి క్రీ. శ. ౧౫౧౮ వ సంవత్సరమువఱకు ముప్పదియారేండ్లు ప్రజాపాలన మొనర్చెను. కాని పేరునకుమాత్రమే ఇతడుసుల్తాను. ముహమ్మదుశాహు లష్కరీ గణించినచెనుక బహమనీ సుల్తానుల అధికారము నన్నగిల్లినది. రాజ్యము నందలి అమీరులు తిరుగబడి యెవ్వరి జాగీరులందు

వారు స్వతంత్రులైరి. వీరియందు ముఖ్యులు నలుగురు: అహమదనగరనిజామనములక, గోలకొండ కుతుబనములక, విజాపురపదులఖాను, గావిల్ ఘడ ఇమాదనములక. వీరితోగూడ బెడదకోట బరిదన ముల్కును జేర్చుట యుక్తము. బరిదు తక్కినవారి వలె అధికారమును దనపేర జరుపుకొనజాలక సర్వ వ్యవహారములను సుల్తాను పేరనే సాగించవలసియుండెడిది. ఇది యతని హృదయమున గంటకప్రాయమై బాధించుచుండెను. కావున సుల్తానును దొలగించి తానే యతని స్థానము నాక్రమించుకొనవలెనని యతడు బ్రయత్న మెడతెగక నల్పుచుండువాడు; కాని యతని కడక సులభముగ నెఱవేరదాయెను. బహమనీసానుంతు లందఱును ఎవ్వరికి వారే స్వతంత్రులైనను, వారిలో నొండొరులకు పోటు తప్పినది కాదు. స్వాతిశయస్థాపనకొఱకు నిరంతరము యుద్ధము సేయుచుండుటవలన నామకార్థ మందఱును సుల్తానునాధిపత్యము నంగీకరించి యెవ్వరికి లాభకరమని తోచినప్పుడు వారతని సముఖమునకు బోయి యతని యాజ్ఞకు బద్ధులైనట్లు కవటనాటక మాడుచుండువారు. అందువలన అప్పటికింకను వారెవ్వరును ‘సుల్తా’నను రాజుబిరుదమును ధరించలేదు. మఱియుగృష్ణరాయలేమి, సమకాలిక పోర్చుగీసులేమి బహమనీసానుంతుల ప్రస్తావము వచ్చినప్పుడు వారిని ‘సుల్తాను’ లని యనక భాసములు కాదిబిరుదులతోడనే పేర్కొనెడివారు. కావున హంపిశాసనములో గృష్ణరాయలచే బరాభూతుడైనట్లు చెప్పబడిన సుల్తాను బహమనీసుల్తానగు నిమ్మడిమహమూదుశాహే కావలయును.

(౨) ఈ యభిప్రాయమును స్థిరపఱచగల సమకాలిక పోర్చుగీసుసాక్ష్యము గొంత కలదు. క్రీ. శ. ౧౫౧౦ జనవరిమాసమున పోర్చుగీసు గవర్నరు అప్పాంసో అల్బూకెర్కు కృష్ణరాయల కడకు ఫ్రయ్యరు లూయి యనునతని రాయబార మంపుచు, దనతోగూడి కల్లికోటమీద యుద్ధము సేయ నొడంబడిన పక్షమున, ‘దక్కనురాజు’ (అనగా బహమనీ సుల్తాను)తో రాయలపుడు జేయు

1. EP. Ind. I. p. 333 ‘పరిభూతసురాత్రాణేన’ అని.

చుండిన యుద్ధమున దాను దోడ్పడెద నని చెప్పి పంపెను. ఇందువలన క్రీ. శ. ౧౫౧౦ జనవరిమాసమున, ననగా గృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకమైన పిమ్మట నైదాటు నెలలలో నాతడు బహమనీ సుల్తానుతో యుద్ధము సేయుచుండెనని తెల్ల మగుచున్నది.² హంపిశాసనకాల మప్పటికి యుద్ధ మింకను ముగియకపోయినను రాయలకు జయము చేకూడెను.³

౨. యూసుఫు ఆదిల్ ఖాను

కృష్ణ దేవరాయలు ఆముక్తమాల్యదలో దాను తరదిక్కున నేకధాటి జనినపుడు ఏదులఖానుని జంపినట్లు చెప్పియున్నాడు.

“అలకన్ ఘోటకధట్టికాఖుర
పుటిమాల్యక ఖురాసానిపు
చ్చలువో దున్ని చలచ్చమూ
గజమదాసారప్లుతి స్తీర్తిపు
ష్కలనస్థం బిడి యేకధాటి
బఖరా! కట్టించి తో దృష్టి
దులఖానోగ్రకపాలమర్థవహరి
దూఖాంగలశ్రేణికి.”⁴

ఈ పద్యమువలన మూడువిషయములు దెలియవచ్చుచున్నవి :—

(౧) కృష్ణరాయలు తరదిక్కునై నేకధాటి వెడలెను. ‘ఏకధాటి’ యనగా నఖండితమైన దండయాత్ర, లేక అడ్డమాకలేక నిరంతరాయముగ నడచిన దండయాత్రయని యర్థము. అనగా గృష్ణరాయల కీదండయాత్రయందు శత్రునిరోధ మెచ్చటను గలుగలేదు. (౨) అవిచ్ఛిన్నమైన ఈ

ధాటియందు రాయలకు ఖురాసానుదేశజులైన తురకలతో యుద్ధము గలిగినది. కృష్ణరాయలు విజయు డాయెను. (౩) యుద్ధమున గృష్ణరాయ లేదులఖానుని వధించెను.

ఈ దండయాత్ర యెప్పుడు నడుచెనో అందు రాయలచే వధింపబడిన యేదులఖా “నెవ్వడో” కనుగొనవలసి యున్నది. మొదటి ప్రశ్నకు సమాధానము రెండవదానిపై నాధారపడి యుండుటవలన నాద్యమున రెండవప్రశ్నకు సమాధానమును వెదకుట యుక్తము.

‘ఏదులఖా’ ననునది బిరుదు. ఇది ‘ఆదిల్ ఖాన్’ అను పారసీమాట కాండ్రరూపము. కృష్ణదేవరాయల కాలమున మనకు దెలిసినంతవఱకు ఆదిల్ ఖాను నామధారులు తురకప్రభువులు మువ్వ దుండిరి. వీరియందు ప్రథమగ్రహ్యుడు యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుడు. ఇతనికి ‘సవాయూ’ యను సుప్రసిద్ధ నామాంతరము గలదు. దీనినుండియే తనగు ‘సవా’, ‘సపాద’ శబ్దములును, పోర్చుగీసు ‘సబైయో’ ‘సబైయసు’ శబ్దములును ఏర్పడినవి. ఇతడు బహమనీసుల్తాను ఇమ్మడిముహమ్మదుశాహు కొలువున బ్రవేశించి పెక్కు యుద్ధములందు దన సరాక్రమప్రదర్శనమువలన పేరుప్రఖ్యాతులు గడించెను ; కాని ఇమ్మడిముహమ్మదుశాహు మరణానంతర మతని పుత్రుడిమ్మడి మహమ్మదు శాహును సరకు సేయక స్వతంత్రముగ దన సంస్థాన వ్యవహారములు నడుపుకొనుచు ననుకూలపడినపు డిరుగుపొరుగు సంస్థానాధిపతులను గొట్టి వారి రాజ్యముల నాక్రమించుకొనుచుండువాడు. విజాపురరాజ్యసంస్థాపకు డీతడే. ఇతడు క్రీ. శ. ౧౫౨౨ మొదలు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ వఱకు ప్రజాపాలన గావించెను. ఇతని తరువాత పేర్కొనదగినవాడు ఇతని పుత్రుడు ఇస్మాయిలు ఆదిల్ ఖానుడు. ఇతడు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ మొదలు ౧౫౩౪ వఱకు రాజ్యము జేసెను. మూడవవాడు ఖాన్దేశప్రభువు అజమ్ హుమాయూన్ బిరుదాంకుడగు ముమ్మడి ఆదిల్ ఖానుడు. ఇతడు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ మొదలు క్రీ. శ. ౧౫౨౦ వరంతము ప్రజాపాలన మొనరెను.⁵

2. *Commentaries of Affonso Dalbuquerque*, II. pp. 74-77.

3. మా. ఈ ప్రకరణముచివర అనుబంధము ౧. పుటలు 44 తరువాలు

4. ఆముక్త. ౧: ౪౨.

5. *Briggs' Ferishta*, IV. p. 807. కాని ఇతడు క్రీ. శ. ౧౫౧౨ వఱకే రాజ్యము జేసినట్లు గుజరాతు దేశపు అరబ్బి చరిత్రయందున్నది. (*Arabic History of Gujarat*, III. p. 22)

ఈ మువ్వరు ఆదిల్ ఖానులలో రెండవవాడగు నిస్సాయిలుఆదిల్ ఖానుని ప్రస్తావము నిచట జేయవలసిన యావశ్యకత లేదు. ఏలన నతడు గృష్ణరాయల మరణానంతరము నాలుగేండ్లకాలము జీవించి యుండెను ; కావున గృష్ణరాయలచే నితడు వధింపబడెననుట తగదు ; ఆజమ్ హుమాయూన్ ముమ్మడియాదిల్ ఖానుడు కృష్ణరాయల రాజ్యకాలమున మృతి నందినను, అతడు రాయలతోడి యుద్ధమున రణశయ్య నలంకరించెనని తలచుటకు పీలులేదు. ఏలనగా క్రీ. శ. ౧౫౧౮ వఱకును గృష్ణరాయలు కళింగదండయాత్రయందు నిమగ్నుడై యుండెను ; తరువాత కాటూరిపై దాడి. అటు పిమ్మట క్రీ. శ. ౧౫౨౦ వ సం. న రాయచూరు దండయాత్రయు, నిస్సాయిలు ఆదిల్ ఖానునితో యుద్ధము జరిగెను. కావున క్రీ. శ. ౧౫౨౦ సం. న కృష్ణరాయలు ఖాన్ దేజముపై దండవెడతె నని కాని ఆజమ్ హుమాయూన్ ముమ్మడియాదిల్ ఖానుని వధించె నని కాని తలచుటకు వలనుపడదు. ఇక మిగిలియుండువాడు యూసుఫుఆదిల్ ఖానుడు ; ఇతడు క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦ న మృతి నందెను ; కోవెలకొండలో జచ్చె నని తారీఖు ముహమ్మదుకుల్లీఖుతుబుశాహాందును, గోవెలకొండ కనుచూపుమేర నుండగ మృతి నందెనని బుర్హాన్-ఇ-మ ఆసీరునందును జెప్పియున్నది.⁶ కోవెలకొండ విజాపురగోలకొండరాజ్యముల సరదుస్థలములందుండిన బలిష్ఠమైన దుర్గము. కృష్ణరాయలు బహమనీసుల్తానుతో సీప్రాంతమున యుద్ధము సేయుచుండిన కాలముననే యూసుఫుఆదిల్ ఖాను మృతి నందియుండుటచేతను, రాయ లాతని రణరంగమున వధించితినిన చెప్పియుండుటచేతను బహమనీ సుల్తానుతోడి యుద్ధముననే యాదిల్ ఖానుడును నిహతుడాయె నని తోచుచున్నది.⁷

6. Briggs' Ferishta III (App) p. 350. Burhan-i-Maasir, 1A-XXVIII, p. 319.

7. చూ. ఈ ప్రకరణముచివర అనుబంధము ౨. పుటలు 51 తరువాయి

8. Nuniz, See F.E. pp. 308, 316.

౩. ఇస్సాయిల్ ఆదిల్ ఖానుడు

తురకలపై గృష్ణరాయల యుద్ధము యూసుఫుఆదిల్ ఖానుని వధతో ముగియలేదు. యూసుఫుఆదిల్ ఖానుడు దన జీవితకాలమున విజయనగర సామ్రాజ్యమునకు జేందిన గృష్ణా తుంగభద్రల మధ్య యంత్రేధియందు జాలఖాగమును రాయచూరు ముదుగల్లు దుర్గములతోగూడ నాక్రమించుకొనియుండెను. కృష్ణరాయల పూర్వికులు బలుమార్చియంత్రేధిభూములను దుర్గములను సాధించుటకు బ్రయత్నము సల్పిరి ; కాని వారి మనోరథము నెఱవేఱగయ్యె. మఱియు సాళువనరసింగరాయలు దన మరణశాసనమునందు తన యధికారముక్రిందికి రాక యన్యాయక్రాంతములై యుండిన రాచోలు ఓటగిరి కొండలగి యనముఖ్యదుర్గములు మూడింటిని వానిక్రిందిరాష్ట్రములను మరణ మాసన్నమగుటచే దాను జయింప జాలకపోతి ననియు, దనయనంతరము రాయపీఠము నధిష్ఠించు ప్రభువు లెట్లైనను వానిని గైవసము జేసికొనవలయుననియు నాదేశించియుండెను.⁸ కావున రాయచూరు ముదుగల్లు దుర్గములను వాక్రిందిదేశమును సాధించుట కృష్ణరాయలకు బ్రథమకర్తవ్య మాయెను. సమయముగూడ ననుకూలపడినది.

యూసుఫుఆదిల్ ఖానునిమరణానంతరమతని కుమారుడు ఇస్సాయిల్ ఆదిల్ ఖానుడు విజాపుర సంస్థానమున కధిపతి యాయెను. అతడు తరుణవయస్కుడగుటచే నతని తండ్రి కార్యఖడ్గములకు గర్తయైయుండిన కమాల్ ఖానుడు అతని! బ్రతిగ రాజ్యపాలన సేయ దొడగెను. కీర్తి కాయడైన తన యజమానుడగు యూసుఫుఆదిల్ ఖానుని మార్గము నవలంబించి యతడిరుగుబొరుగు సామంతుల సీమలను గబళించి విజాపురరాష్ట్రమున విస్తరించుటకు ప్రబలప్రయత్నములు సేయగడగెను. అతని రాజ్యక్షుధకు బహమనీసుల్తానుఁ ప్రాచీనరాజధాని కలుబరిగ ప్రథమకబళ మాయెను అప్పు డాదుర్గమును, దాని కనుబంధమైయుండిన రాష్ట్రమును మల్లిక్ దస్తూరుదీన్ రను హబిసి

సామంతుని పాలనక్రింద నుండెను. కమార్ఖా నాతనిమీద యుద్ధము బ్రకటించి కలుబరిగపై గూచిచేసి రెండునెలలపర్యంత మాకోటను ముట్టడించి స్వాధీనము జేసికొనెను.⁹ దస్తూరుదీనారు కలుబరిగనుండి పాటిపోయి బీదరుజేరి యచట సుల్తానుకు బ్రతిగ ప్రభుత్వము సల్పుచుండిన బీరు మమాలి కను మంత్రిని శరణుజొచ్చెను. బీరు అతని కాశ్రయమిచ్చి యాదిల్ ఖానుని కలుబరిగ నుండి పాటదోలుటకు నైన్యముతోగూడ బయలు వెడతెను ; కాని యుద్ధమున బరాజితుడాయెను ; నైన్యముతో గూడ వచ్చిన బహమనీసుల్తాను ఇమ్మడిమహమూదుశాహు కమాలఖానునిచే జిక్కి బండికృతు డాయెను.¹⁰ తరువాత కమాలఖానుడు బీదరుపై నడచి దానిని స్వాధీనముజేసికొని మహమూదుశాహు నతని మందిరముననే చెఱబెట్టి యతని యధికారమునంతటిని నాచికొని యబ్దుల్-ఉల్-ముల్కును నాదిల్ఖానుని సామంతు నాతనిపై గా వుంచెను.¹¹

ఆదిల్ ఖానుని విజయవార్తయు, సుల్తాను బంధన వృత్తాంతమును దెలియవచ్చినంతటనే బహమనీరాజ్యమునం దంతటను గొప్ప సంచలనము గలిగినది. ఆదిల్ ఖానుచే బండికృతుడైన పిదప సుల్తానతనికి వశవర్తి యగుటతథ్యము ; సుల్తానుపేర బహమనీరాజ్యముపై నతడు దనయధికారమును సాగింపగడగుననుట నిస్సంశయము. స్వాతంత్ర్యమును రుచిచూచిన బహమనీ సామంతుల కాదిల్ ఖానుని యుత్సేకముగిట్టలేదు. కావున వారియందు ప్రముఖులగు బీర్-ఇ-మమాలిక్, మల్లిక్ అహమద్ బైరీ నిజామ్-ఉల్-ముల్కు, కుతుబ్-ఉల్-ముల్కు, దస్తూర్-ఇ-దీనారు మున్నగువారలేక మై

బీదరుపై నడచి యా కోటను ముట్టడించిరి. కొంత కాలము ముట్టడి సాగినది. కోటలోనివార నేకులు మడిసిరి. జనసామాన్యమునకు రాసురాసు జీవనము దుర్భరము గాజొచ్చినది. కావున అబ్దుల్-ఉల్-ముల్కు బీర్-ఇ-మమాలికును గలిసికొని సంధి గావించుకొనెను.¹² అటుతరువాత సంయుక్త బహమనీసామంత సైన్య మాదిల్ ఖానుని రాష్ట్రముపై నడచెను ; భీమాపూర్వతటమునందలి కలుబరిగ మున్నగు దుర్గములననేకములును వాసిక్రింది రాష్ట్రములతోగూడ వారు వశపఱచుకొని కడపట ఆదిల్ ఖానుని రాజధానియగు విజాపురమును జయించు నుద్దేశ్యముతో బయలువెడలిరి.

శత్రువులు రాజధానిపై సైన్యవచ్చుచున్నారనువార్త విజాపుర రాజ్యమందంతటను సంక్షోభము గలిగించినది. అప్పటి విజాపురరాజ్యస్థితిని పోర్చుగీసుగ్రంథకర్తలు జక్కగా వివరించియున్నారు. ఆల్బుకెర్కుకామెంటరీసునందిట్లున్నది : “సబైయో (సవాయి = సపాద) గణించిన ఏమట్ట నతని కుమారుడగు పిదల్ ఖానుడు బాల వసివాడుగుటచే దక్కను రాజ్యసామంతుల మధ్య గొప్ప కలహమువృత్తిల్లినది. గోవాపాలకుడగు మల్లిక్ నూఫర్ గూగి, సబైయో మృతినందిన తరువాత నెవ్వరిని సరకు సేయలేదు. ఇతని కొలువున వేవురు ఆయుధోపకరణము లుండిరి. దేశములోని ప్రజలొండొరులతో గలహించుచు బోట్లాడుచుండిరి. బల్గాములోని హిందువులు పిదల్ ఖానునిపై దిరుగబడి, సట్టణము నుండి మహమ్మదీయులను వెడలనడచి, కృష్ణదేవరాయలను సచ్చి తమ పురము నాక్రమించుకొన వలయునని యాహ్వానించిరి.¹³

పురాను ‘పిత్రిం’ నను గ్రంథమున నిట్లు కలదు : “సబైయసు (సవాయి = సపాద) మరణించినపు డతనికి మిక్కిలి వసివాడు ఇదల్కానను కుమారు డుండెను. అందువలన ప్రజలతనిపై దిరుగబడిరి. అతని రాజ్యమును హరించుటకొఱగ నరసింగదేశపురాజు దండెత్తి వచ్చెను. అదే సమయమని యెంచి యాల్బుకెర్కు గోవాను ముట్టడించి స్వాధీనముజేసికొనెను ; కాని యనంతర మచిర కాలముననే ప్రచండ సైన్యముతో నదల్కాను

9. *Commentaries of Affonso Dalbuquerque* III, Ch. VIII. p. 36.

10. *Commentaries of Affonso Dalbuquerque*, See, ‘Yavanarajya Sthapanacharya’ JOR. X, pp. 168-171.

11. *Ibid* III Ch. VIII p. 36, *Burhan-i-Maasir* I.A. XXVIII. p. 319

12. *Burhan-i-Maasir*, I.A. XXVIII. pp. 319-20.

13. *Commentaries of Affonso Dalbuquerque* II. Ch. XVIII. p. 82, Ch. XIX p. 85 ; JOR. X. p. 160.

వచ్చెను. రాతిరికి రాతిరే పోర్చుగీసులు పారి పోయిరి. నరసింగదేశపు రాజు మరల యుద్ధము నకు రాగా ఇదల్కానుడు గోవాపట్టణమున బలిష్ఠమైన తాణ్యమును గాపుంచి బలాధికుడైన శత్రునిపై గవయబోయెను. కాని యాల్పాకృత్య తాణ్యము నోడించి పట్టణము జూఱగొనెను.”¹⁴

ఫ్రెంచ్ లు లూయి క్రీ. శ. ౧౫౧౦ డిసెంబరు మాసము దాల్పూకెర్కుకు విజయనగరమునుండి వ్రాసిన యుత్తరమున దక్కనురాజ్య రాజకీయస్థితి నిట్లు వివరించెనున్నాడు :

“హిదల్కాను గొప్ప సైన్యముతో దక్కను రాజు (సుల్తాను) సామంతుడగు మెలిక్ దిస్తారను హబిసీయూబ దొర పాలనక్రింద నుండు కల్పగ్రేటు (కలుబరిగ) ను సాధించుటకొఱకు బయలుదేరినని తనకు నమ్మకమైన వార్త వచ్చిన దనియు ; నా దుర్గము ముట్టడి కాగజాలకపోవుటవలన రెండు మాసములైన తరువాత కొన్ని షరతులపై నతనికి గై వశమాయె ననియు; హిదల్కాను దక్కను రాజు (సుల్తాను) యొక్క సకలాధికారములను నాచికొని యతని జెఱగొని పోవుటవలన నా రాజ్యములోని సామంతులు నలుగురు ఆతనిని బ్రతిఘటించి యతని నిర్మూలించు నుద్దేశముతో నతనిపై నెత్తిపోయిరనియు; మార్గమున నొక నది

14. Sewell, F.E. p. 125. n. 1.

“పుర్వాసుగ్రంథము (ఫోలియో) మొదట క్రీ. శ. ౧౬౨౬ వ సంవత్సరమున బ్రకటింపబడెను. అతడు బ్యారాను (Dec. I. l. VIII Cap. 10) ననుసరించుచున్నాడు.” బ్యారాను దన చరిత్రయందలి మొదటి డికాడాను క్రీ. శ. ౧౫౨౬ వ సంవత్సరమున బ్రకటించెను. అతడు క్రిస్టవాన్ డి ఫిగ్వెరెడో, డామింగో పయస్, ఫెర్నావన్ న్యూనిజు మొదలగు కృష్ణరాయల సమకాలికులగు పోర్చుగీసుగ్రంథకర్తల రచనలనాధారపఱచుకొని దన చరిత్రను వ్రాసెను. (See F.E. p. V.f) “నరసింగరాజ్యము అనునది విజయనగర సామ్రాజ్యమునకు బోర్చుగీసురచయితలును నన్యులును తఱచుగ వాడు నామాంతరము.” (F. E. P. 236 n. 1)

15. Commentaries of Afonso Dalbuquerque,

III. Ch. VIII. p. 66.

కడకు వచ్చి దాని దాటు వెఱ వెఱుగక నచట విడిసి విశ్రాంతి నంది యుండిరనియు” డెలియ పఱచెను.¹⁵

పై నుదాహరించిన పోర్చుగీసుగ్రంథకర్తల రచనల వలన యూసుఫుఆదిల్ ఖానుని మరణానంతరము విజాపురరాజ్య మెట్లు సంక్షోభమందియుండెనో చక్కగ డెలియవచ్చుచున్నది. యూసుఫు ఆదిల్ ఖాను డాక్రమించుకొనియుండిన కృష్ణాతుంగ భద్రల నడిమి విజయనగరరాష్ట్రమును మరల స్వాధీనపఱచుకొనుట కంతకంటె సరియైన సమయము మరల లభింపదు; కావున గృష్ణదేవరాయలు వెంటనే సైన్యముతో గదలి పోయి రాయచూరు దుర్గమునకు ముట్టడివెచ్చెను.

విజాపుర సంస్థాన మిట్లంతఃకలహములచే గలగుండుపడి పరసైన్యసహాయత మాయెను; సంస్థానమే నిలువకపోవునేమోయను సంశయము గలిగినది. కాని రాజ్యసంరక్షకుడైన కమాలఖానుడు ధైర్యము విడనాడలేదు. సంస్థానము నెత్తైన నిలువవలయునని పట్టుబట్టెను. గోవా మొదలగు దుర్గములకు గాపుండిన సైన్యములను బిలిపించి, బరిద్-ఉల్-ముల్కు మొదలగు బహమనీసామంతుల నోడించి తఱచుగొట్టెను; కాని యతడు కృష్ణరాయల నెందును ఎదిర్చినట్లు కానరాదు. కృష్ణరాయలయొడ కమాలఖాను డేల తటస్థుడై యుండెనో తెలియదు; కాని, కారణము దురూహ్యము గాదు. కృష్ణరాయలకును బోర్చుగీసుగవర్నరు కునుగల స్నేహము నత డెఱుగును. రాయలును బోర్చుగీసులును నేకమైనచో గోవాను మరల జయించుట సులభ సాధ్యముగాదు. మఱియు నొక ప్రక్క నుత్తరదిక్కున బహమనీ సామంతులతో యుద్ధమునెయ నారంభించిన పిమ్మట దక్షిణమున రాయలతో గూడ పోట్లాటబెట్టుకొనిన జయమొక్కచోటనేనియు గలుగకపోవచ్చును. ఇంతేకాదు. కమాలఖానుని హృదయమున రాజద్రోహ బీజ మంకురించినది. పసివాడగు తన యజమానుని దొలగద్రోసి సంస్థానమునకు దానే యధిపతి కావలయునను నాన యతని హృదయమున బాదుకొనినది. తన యుద్ధముమును నెఱవేర్చుకొనుట

కతడు మొదట బహమనీ సుల్తానుపేర బీదరును జాలించుచుండిన బరీద్-ఇ-మమాలికునకు గలుబరిగ మున్నగు భీమా పూర్వతటదుర్గములను రాష్ట్రమును వశపఱచి సంధి జేసికొనెను. అట్లే కృష్ణరాయలకును గృష్ణకు నక్షిణమున నుండు దుర్గములను సీమలను ఇచ్చివేసి సంధి చేసికొనియుండ వచ్చును. మహమ్మదీయ చరిత్రలవలన కమాలుఖాను కృష్ణరాయలతో సంధి గావించుకొనినట్లు తెలియరాకపోయినను, పోర్చుగీసు రచయిత లిట్టి సంధి కలదని చెప్పియున్నారు. క్రీ. శ. ౧౫౧౦ వ సంవత్సరమున గృష్ణరాయలు రెండు పర్యాయము లాదిల్ ఖానుమీదికి దండు వెడలెనని పుర్చాసు దన 'పిస్త్రింగు'లో వ్రాసియున్నాడు. మొదటిదండయాత్ర క్రీ. శ. ౧౫౧౦ ఫిబ్రవరిలో నల్పాకెర్కు గోవాను మొదటిసారి బట్టుకొనుటకు పూర్వము నడచెను. రెండవది క్రీ. శ. ౧౫౧౦ మే నెలలో నల్పాకెర్కు నోడించి యాదిల్ ఖానుడు గోవాను స్వాధీనపఱచుకొనినతరువాత జరిగెను. ఈ రెండు దండయాత్రల మధ్యకాలమున విజాపురవిద్యానగరరాజ్యములకు గల వరస్పరసంబంధమును పుర్చాసు వివరించియుండలేదు; కాని కృష్ణరాయల సమకాలికుడగు కాస్టన్ హీడా, ఆదిల్ ఖాను కృష్ణరాయలతో సంధిచేసికొనెనని వ్రాసియున్నాడు; మఱియు క్రీ. శ. ౧౫౫౬ సం.మున బ్రకటితమైన మొదటి డిక్కాడాయందు అల్పాకెర్కు మొదటి పర్యాయము గోవాను జయించి స్వాధీనపఱచుకొనినవెంటనే గ్యాస్పరుచనోకాయనువానిని విజయనగరమునకు రాయబారముంపెననియు, నతనికి రాయలు దర్శనమిచ్చి విశేషముగ గౌరవించినను అల్పాకెర్కు వేడికోలు నంగీకరింపక యుచితవాక్యముల నంటియు నంటనియట్లు జవాబు జెప్పెననియు, దానికి గారణ మాదిల్ ఖాను రాయలతో జేసికొనిన యొడంబడికయే యనియు నివేదించెనని జ్యోరాసు వ్రాసియున్నాడు.¹⁶ గోవాను పోర్చుగీసులకడనుండి జయించుట కవకాశము గల్గించుట కొఱకై కృష్ణరాయ

లాదిల్ ఖానునితో నీ సంధి కొడబడియుండునని సూయె లభిప్రాయపడుచున్నాడు.¹⁷

ఆదిల్ ఖానునితో నిట్లు సంధి చేసికొన్నను, అత్యల్పకాలముననే కృష్ణరాయ లతనిపై మరల నేల దండు వెడలెనో కనుగొనవలసియున్నది. కమాలుఖానుడు బరీద్-ఇ-మమాలికుతో సంధిచేసి కొనిన పిమ్మట షోలాపురముపై నెత్తిపోయి యా పట్టణమును మూడునెలలకాలము ముట్టడించి కైవసము గావించుకొనెను. తరువాత విజాపురమునకు దిరిగివచ్చి యచట దన ప్రభువైన ఇస్మాయిలుఆదిల్ ఖానుని నాతని తల్లియగు బాబాజీఖానమును దుర్గమునందు చెఱబెట్టెను. ఆసమయమునందే కమాలుఖానుని మిత్రుడగు బరీద్-ఇ-మమాలికు దన యజమానుడగు నిమ్మడి మహమ్మదుశాహును గుల్బర్గాదుర్గమున చెఱయించుచి రాజ్యము నాక్రమించుకొనెను.

తా నొకటి తలచిన దైవ మొకటి తలచునను నారోగ్యక్తి కమాలుఖానునియెడ సార్థకమైనది. సింహాసనము నధిష్టించుటకు పలసిన ప్రయత్నములు సల్పుచుండ నకాలమృత్యు వాతని వాత వేసికొనెను. చెఱయందు బండికృతురాలై యుండినను బాబీజీఖానము ద్రోహమున కొడిగట్టిన కమాలుఖానుని దుదముట్టించు మార్గమును వెదకుచుండినది. చిట్టచివరకు స్వామిభక్తి పరాయణులైన యనుచరులను బురికొల్పి యతని జంపించెను. కమాలుఖానుని హత్యమూలమున నిస్మాయిలాదిల్ ఖానుడు కారాగారవిముక్తుడై మరల రాజ్యాధిపత్యమును బొందెను; కాని రాష్ట్రమున శాంతిమాత్రము గుదరలేదు. ఆదిల్ ఖానుదర్బారు నాశ్రయించియుండిన అమీరులందఱును రెండుకక్షలుగ జీలిరి. కమాలుఖానుడు జాతిచే పారసీకుడు. పారసీఖురాసానియమీరుల కతడు నాయకుడు. తమ నాయకునిహత్య చేయించినందుకు గివిసి పారసీఖురాసానియమీరు లేకమై తురకరూమీదారలతో బోరాడ దొడగిరి. ఇట్లుండ రాయచూరు ముదుగల్లు మొదలగు దుర్గములను కృష్ణాతుంగభద్రల నడిమిరాష్ట్రముతో గూడ జయించి స్వాధీనము జేసికొని ప్రచండ

16. Sewell. F. E. P. 124.

17. Sewell. F. E. P. 124.

సైన్యమును వెంటగొని కృష్ణదేవరాయలు కలుబరిగదుర్గముపై గూచిచేసెను.¹⁸

బరీదుపలాయనము వాస్తవమైనచో దాని కన్యకారణ ముండియుండవలయును.

౪. నిజాము

కృష్ణరాయల కలుబరిగెడండయాత్ర ప్రస్తావము మహమ్మదీయచరిత్రలయం దెచ్చటను గానరాదు. ఇంతే కాదు; ఫెరిష్టా యప్పటి కలుబరిగ వృత్తాంతము నిట్లు వర్ణించియున్నాడు. “ఇస్లామీయాల్ ఆదిల్ ఖానుడు బంధవిముక్తు డాయె నను వార్త చెవి సోకినంతటనే, అమీర్ బరీదు (బరీదు-ఇ-మమూలికు) గుల్బర్గాను దృఢించి బీదరునకు వెడలిపోయెను.”¹⁹ కాని ఫెరిష్టామాట విశ్వాసపాత్రము గాదు. ఆదిల్ ఖానుడు చెఱునుండి విముక్తుడాయె నను వార్తను వినగనే అమీరు బరీదు కలుబరిగను విడిచి పాటిపోవలసిన యావశ్యకత యెద్దియుగానరాదు. చెఱునుండి విముక్తుడాయెనే కాని, శత్రులకు భయము గలిగించు శక్తి యతనికెక్కడిది? నిజరాజ్య మంతఃకలహములతో సంక్షోభించుచుండినది; తన యధికారమింకను నెలయెడల సాగుట లేదు. అశక్తుడైన రాజు నెవ్వరు సరకు సేయుదురు? అంతశ్శత్రుల సణచి వారిని దన యధికారమునకు బద్దలను గావించజాలనివాడు పరుల నెట్లు భయపెట్టగలడు? ఇంట గెలచికదా రచ్చ గెలువవలయును. కావున

కృష్ణరాయ లీ సమయమున గలుబరిగెపై దండెత్తినట్లు ఆంధ్రగ్రంథములవలన దెలియవచ్చుచున్నది. క్రీ. శ. ౧౬౦౪-౫ వ సంవత్సరమున ఇమ్మడి వెంకటపతిదేవమహారాయలు వ్రాయించిన విజయనగరసామ్రాజ్య మను నత్మవణపత్రమున గృష్ణరాయల కలుబరిగెడండయాత్ర సంగ్రహముగ నిట్లు వర్ణింపబడియున్నది :

“ప్రజోత్పత్తి సంవత్సరం తయిమాసం కుతప్ప శాహనిజాంశాహమీదికి కూచిచేసి వెలిగుడారం వేసి తరలిపోయిరి. మూడుయెండ్లు దండుజేసి మూడు సంస్థానాలమీద కార్యంచేసి కలుబరిగె వద్ద విజయస్తంభంవేయించి మూడుసంస్థానాల వారివద్ద పగుదీ తీసుకొని ముగ్గు....తో (?) పిలిపించుకొని విజయనగరపట్టణం ప్రవేశించి వుండి...”²⁰

నడిమిదొడ్డిపాళెపు కైఫియతునందు కలుబరిగ ముట్టడి విఫలముగ వర్ణింపబడియున్నది :

18. రాయచూరిదుర్గపతనమునుగూర్చి ఫెరిష్టా ఇట్లు వ్రాసియున్నాడు: “కాని, తిమ్మరాజు సమయమునకూలమై యుండుటను గని రాజు (ఆదిల్ ఖాను) గారి రాష్ట్రముపై నెత్తినచ్చి, రాయచూరుముట్టడినింకను (ఆదిల్ ఖానుడు చెఱునుండివిడుదలయైనపిమ్మటగూడ) సాగింపుచుండెను; తుద కది యతనికి తోబడెను. రాజ్యముపై దన యధికారమును మరల నెలకొలుపు ప్రయత్నములలో నిమగ్నుడై యుండినందున ఇస్లామీయులు ఆదిల్ ఖానుడు సకాలమున ముట్టడిని తొలగించుటకు దగిన బలముల సంపాదకపోయెను.”

(Briggs' Ferishta III, pp. 44-45)

ఫెరిష్టా కప్పటి విజయనగరరాయల పేరు తెలియదు. కావున నతడు ‘తిమ్మరాజు’ను గల్పించినాడు. రాయచూరు క్రీ. శ. ౧౫౧౧ ఏప్రిలు ౨౯ తేదీకిని క్రీ. శ. ౧౫౧౪ నకును మధ్య నడచె నని చెప్పియున్నాడు.

19. Briggs' Ferishta II, p. 44

20. భారతి సం. ౬. భాగ ౨. పుట ౬౯౧.

“కొన్నిదినములకు కల్యాణంకలుబరిగల మీదికి యుద్ధసన్నద్ధులై సమస్తమైన జహగీరు దార్లను పిలిపించగా కడవకొలనుగ్రామంలో మునిలించన్నమనాయడు తన జమీయతుతో కూడా విజయనగరానకు కృష్ణరాయలవారి సముఖానకు పోయిన తదనంతరం రాయలవారు సైన్యముతో కూడా ప్రయాణమై కలుబరిగెమీదికి వెళ్లగా సమస్తమైన నిజాములు ఆ కలుబరిగెదగ్గరికి భారీ ఫౌజులు స్తోమంగా కూడివున్నందున, రాయలవారు సమస్తమైనవారిని పిలిపించి, ‘యీ యుద్ధమందు వెనుకకు తిరుగక లడాయిచేసి శత్రుపలాయనం చేస్తే మీకు సకలబహుమానాలు యిప్పిస్తున్నారము’ అని వీరకంకణాలు తాంబూలాలు యిచ్చి సంతలోగా, లడాయికి షురుషు అయి యుద్ధము సేయగా అప్పుడు బహుమంది సర్దారులు మెసాము నిలిచన్నమనాయడు సొన్నలాచురంహండేవారు

యింకా పాళేలవారు యేకస్తులై యుద్ధానకు నడచినంతలో అగాధయుద్ధప్రసరిణిలయి కృష్ణ రాయలవారిఫౌజు విరిగినందున రాయలవారు చెయ్యెత్తి ఘల్లున కూసి, 'యాసమయమందు యవ్వరు యెదు రెక్కి శత్రువలాయనం చేస్తున్నారో వారికి సకలబహుమానాలు బిరుదులు యిప్పిస్తున్నా' మని చెప్పినందున ముసిలి చన్నమ నాయడు యింకా కొంతమంది సర్దార్లతోకూడ తురుష్కులవారి లష్కరుమీదికి యెదురెక్కి తరుముకొని వస్తువుండిన నిజామాది ఫౌజులమీదికి దూరి చిత్తాస్వాతి సంధించినట్లుగా యుద్ధముచేసి మొదటికోపు విరుగగొట్టినందున యావత్ఫౌజు యేకరాశిన దూరగా నిజాములఫౌజు విరిగి శానా హతమై పోయినందున కలుబరిగలో వరాహధ్వజ మెత్తించి జయభేరి వేయించి....."²¹

ఈ దండయాత్ర నడచిన దెప్పడో కనుగొన వలసియున్నది. కృష్ణదేవరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౨౦ సం. న ఆదిల్ ఖాను నోడించి రాయచూరుదుర్గమును జయించిన పిమ్మట నొకసారి కలుబరిగపై దాడి వెట్టి యాదిల్ ఖానుని మరల వరాజితుని గావించి కలుబరిగను లగ్గలవట్టెనని న్యూనిజు వ్రాసి యున్నాడు. కాని ప్రైవేట్ లింగ్వేజు దండయాత్ర యది కాదు; దానికంటె భిన్నమైనది. ఇట్లు చెప్పటకు రెండు కారణములు గలవు: (౧) నడిమిదొడ్డి పాళేము కయిఫియతుప్రకారము కలుబరిగను స్వాధీనపఱచుకొనుటకొరకు గృష్ణరాయలు పోట్లాడినది యాదిల్ ఖానునితో గాదు, నిజామాది ఫౌజులతో. హిదల్కాను బహమనీసుల్తాను నోడించి చెబబట్టినందులకు గోపించి నలుగురు ముఖ్యబహమనీ సామంతు లేకమై యతనిపై నెత్తివచ్చి కలుబరిగ మున్నగు దుర్గములను జయించిరని సమకాలికపోర్చుగీసురచయితలు జెప్పియున్నారు కదా. ఇట్లేకమైన నలుగురు బహమనీసామంతుల పేరు మల్లిక్ బరీద్-ఇ-మమూలిక్, మల్లిక్ కుతుబ్-ఉల్-ముల్క్, మల్లిక్ దస్తూర్-ఇ-మమూలిక్

మల్లిక్ దీనారు, మల్లిక్ అహమద్ ఖైరీ నిజామ్-ఉల్-ముల్క్ లని మహమ్మదీయచరిత్రకారులు జెప్పుచున్నారు.²² వీరికి నాయకుడు మల్లిక్ అహమద్ ఖైరీ నిజామ్-ఉల్-ముల్క్. సమకాలికాంధ్ర ప్రబంధకర్త లితనిని 'నిజా' మనియు, 'నిజాము' డనియు జెర్కొనియున్నారు. మఱియు నప్పుడు నిజామ్-ఉల్-ముల్క్ కుతుబ్-ఉల్-ముల్క్ లు బరీద్-ఉల్-ముల్క్ పక్షముపహించి యతనికి శత్రులతో బోరాడుటకు దోడ్పడుచుండువారు. కృష్ణరాయలు కలుబరిగపై నెత్తివచ్చు నను శంక బరిదునకు గలుగకపోయినను, కారాగార విముక్తుడై నపిమ్మట సాధ్యమైనంతవ్వరలో నిస్సాయాలు ఆదిల్ ఖాను డాకోటను స్వాధీనపఱచుకొనుటకు దండెత్తిరాగలడని యాత డెఱుగును. కావున డాకోటను ఆదిల్ ఖానునికి హస్తగతముగానియ్య సంరక్షించుటకై తన మిత్రులగు నిజామ్-ఉల్-ముల్క్ కుతుబ్-ఉల్-ముల్క్ లకు వర్తమాన మంపి వారికడనుండి కృష్ణములను రప్పించుకొని యుండును. ఆదిల్ ఖానుకంటె ముందే కృష్ణరాయలు కలుబరిగమీద నెత్తిపోపుటచే దాని సంరక్షణార్థము వచ్చియుండిన నిజామాదిఫౌజులతో రాయలు యుద్ధము సేయుటయందు నింత లేదు. ఈ విషయములను జక్కగ బరికించి చూడగా బైవర్ణింపబడిన కలుబరిగదండయాత్ర న్యూనిజు చెప్పినదానికంటె భిన్నమైనదని నిశ్చయమగుచున్నది. (౨) రాజ్యాంశకాలమున రాయలొకసారి కలుబరిగపై దండయాత్ర నలిపినట్లు 'విజయ నగరసామ్రాజ్యము' పలన దెలియవచ్చుచున్నది. కృష్ణదేవరాయలు ప్రజోత్పత్తి తయిమాసం ౧౨వ తేది, అనగా క్రీ. శ. ౧౫౧౨ జనవరి ౯ వ తేది నాడు దండయాత్ర ప్రారంభముచేసి మూడేండ్లు దండుచేసి కలుబరిగకడ జయస్తంభము వేయించి తిరిగి విజయనగరమునకు వచ్చి, యచటనుండి శ్రీముఖసంసత్సరం చిత్రిమాసము శ్రీరామదశమి, అనగా క్రీ. శ. ౧౫౧౩ వ సంవత్సరం మార్చి నెల ౧౬ వ తేది నాడు గజపతివారిమీద దండుయెత్తి తరలిపోయినట్లు చెప్పియున్నది. కాని క్రీ. శ. ౧౫౧౨ జనవరి ౯-వ తేదికిని క్రీ. శ. ౧౫౧౩ మార్చి ౧౬ వ తేదికిని మధ్యగల యెడము ౬౩

21. Local Records. Vol. 39. p. 11. f

22. Burhan-i-Maasir, IA. XXVIII pp. 319-20

పై మూడునెలలు ఆఱుదినములు కావున నీ దండయాత్ర కాలము ట తప్ప. దండయాత్ర నడచిన కాల నును ప్రారంభకాలమైనను సరియగు గొనవలసియున్నది. కృష్ణరాయలు దన కమైనవెంటనే విజాపురముపై రెండు దండయాత్రవెడలె ననియు, నందొకటి గం ఫిబ్రవరి ౨౦ వ తేదిన యాలూపాకు వచ్చినపుడును మఱియొకటి ౨౧ మరణానంతరమును నడచె ననియు చెప్పియున్నాడను. క్రీ. శ. ౧౫౧౧ గమాలఖానుడు వధింపబడె నని సియున్నాడు. కమాలుని వధ ఘెరిష్టాస్తవముగ క్రీ. శ. ౧౫౧౧ మే నెల ౩౧ గియుండినపక్షమున, 'విజయనగరము'న జేర్కొనబడిన కలుబరిగ దండ శ. ౧౫౧౨ జనవరి ౯ వ తేది నాడు యుండవచ్చును. ఇం దనంగత మెద్దియు

దొడ్డిపాశెపు కైఫీయతందును, 'విజయ జ్యము' నందును వర్ణింపబడియుండు పర్యాత యొక్కటియే. లభించిన బరికించిచూడగా గృష్ణరాయలు కలుండు పర్యాయములు మాత్రమే దండలెనని తెలియవచ్చుచున్నది. న్యూనిజయాత్ర నడిమిదొడ్డిపాశెపు కైఫీయత మాత్రకంటె భిన్నమైనదని పైని నిరూపింపబడినది. నడిమిదొడ్డి పాశెపు కైఫీయత రిగె కోటపై వరాహధ్వజ మెత్తకయులు నిజామాదిఫౌజుల నోడించినట్లు ది; 'విజయనగరసామ్రాజ్యము'నందు నిజాంశాహలపై గూచిచేసిపోయి డ్ల వర్ణంతము దండుచేసి మూడు సంకార్యంజేసి కలుబరిగెదగ్గర విజయించినట్లు చెప్పియున్నది. ఈ రెండు వర్ణింపబడిన దండయాత్రలయందు గృష్ణరాయలకు బ్రతిపక్షిగ గానవచ్చు నిజాముతో గృష్ణరాయలు మఱియొచ్చు

టను నెక్కడను యుద్ధముజేసెనని తలచుట కాధారము లేదు; కావున నడిమిదొడ్డిపాశెపు కైఫీయతందును, విజయనగరసామ్రాజ్యమునందును వర్ణింపబడియుండు కలుబరిగ దండయాత్రయొక్కటియేయని తలచుట యుక్తము.

కలుబరిగ యుద్ధమెట్లు నడచెనో నడిమిదొడ్డి పాశెపు కైఫీయతందు చక్కగవర్ణింపబడియున్నది. మొదట రాయరాణువ శత్రువుల తాకునకు దాళజాలక విఱిగి వెనిచ్చెను. తురకలు విఱిగి పాటు విజయనగరదళములను వెన్నంటి తఱుమ నారంభించిరి. అపజయము సిద్ధమని యందఱకు దట్టినది. కాని రాయలు ధైర్యమును విడనాడలేదు. పలుగిడుచుండిన సైన్యమునడుమ నచలుడై నిలిచి చేయెత్తి ప్రళయకాల రుద్రునివలె గర్జించెను. నాయకులను పాశెగ్రాండను దొరలను బిలిచి సకల నిధములైన బహుమానముల నిచ్చెదనని యాసచూపి యుద్ధమునకు బురికొల్పెను. రామనామము విన్న పిశాచమువలె వారి హృదయమున బాదుకొనియుండిన భయము మాయమైనది. రాయరాణువ మరల శత్రుముఖమైనది. మెసావారికి హండేవారికి ఇతర పాశెములవారికి వీరావేశము పెరిగినది. జయము చేకూడెగదా యని తలచి పూహమును విసర్జించి చిల్లాపొల్లగ దఱుముకొని వచ్చుచుండిన తురకదండున కడ్డపడి నఱుక నారంభించిరి. తలవని తలంపుగ పిడుగులవలె బై నురికిన హిందూవీరుల ధాటికి జెదరి పాటు తెంచుచుండిన తురకదళ మాగజాలక వెన్నుజూపెను. అంతట రాయ సైన్యమంతయు నొక్కుమట్టి వారిపై నురువడించి వారిని ఖండతుండెములుగ నఱుక సాగెను. తురక సేనయందు చాలభాగము మడిసినది. హతశేషులు కొందఱు పట్టువడిరి. తక్కినవారడ పొడ గానరాక వారియైరి. సమకాలికకవి యొకడు రాయలచే నిర్మితులైన మహమ్మదీయుల స్థితి నిట్లు వర్ణించియున్నాడు :

“చెడివీరాల్ తిన యడుగుదమ్ములకును
గట్టువయ్యెద జించి కట్టుకొనుచు
బయలైన కుచకుంభపాకులకును ఇంటి
శిశువుల మాటుగా జేర్చుకొనుచు

గనుగండలకు వడగాలికి జాటుగా
గచభరంబుల విప్పి కప్పుకొనుచు
వీడిన తురుము నీవియదాక నడలించి
చేలాంతము మునుంగు జేర్చుకొనుచు
ఖానమల్కునబీరుల మానవతులు
పాటువరువున నీవు కల్పరిగ గొనిన
బ్రమసి నలుగడ దెనచెడి పఱతు రౌర
ఆహవోపేంద్ర ! కృష్ణరాయక్షిత్రింద్ర ! ”²³

౫. బ రీ దు

కలుబరిగదండయాత్ర జయప్రదముగ ముగిసినది. కాని కృష్ణరాయలు యుద్ధము చాలించుకొని నిజరాజధానికి మరలిపోలేదు. బహమనీసుల్తానుల రాజధానియగు బెడదకోట (బీదరు) వైపు నైన్యములతో గూచిచేసెను. దీనికి వాస్తవమైన కారణము దెలియదు. బరీదుచే బంధితుడై కారాగారమున నుండిన ఇమ్మడి మహమ్మదుశాహును చెఱునుండి విడిపించి సింహాసనముపై నతని పునఃప్రతిష్ఠ సేయుట రాయల ముఖ్యోద్దేశమని తోచుచున్నది. బెడదకోట దండయాత్రను సమకాలిక కవులు జేర్కొనియున్నారు. ఒక యజ్ఞాతకవి—

“గవకుల్ బల్లిదమయ్యె ఢిల్లికిని మ
క్కాకోట మేలయ్యె మం
డువకున్ గ్రొత్తగ క్రొత్తడంబు లమరెన్
బోలేరు చందేరులన్
దవసం బెక్కి బెడందకోట పురకాం
తా గర్భనిర్భేదన
ప్రవణంబైన భవత్రప్ర యాణజయవా
ర్తన్ కృష్ణరాయాధిపా.”

అని బెడందకోట దండయాత్రను బ్రకటించియున్నాడు. రాయరాణువబెడదకోటను జేరెను; బరీదుదళముల గూర్చుకొని వచ్చి మాటొడ్డి నిలచెను. భీకరసంగ్రామము పొసగినది. మహమ్మదీయ

బలము లోడి పాటిపోయెను. కృష్ణరాయల బెడందకోట విజయము నల్లసాని పెద్దనగారిట్లు ప్రశంసించియున్నాడు :

“సమరక్షోణిని గృష్ణరాయలభుజా
శాతానీచే బడ్డ దు
ర్దమదోర్దండ బెడందకోటయవన
వ్రాతంబు సప్తాశ్వమా

ర్గమునం గాంచి ‘శశాసహో !
హరిహరం గాఖిబుఘోడాకితే

తుముకి జాయిలజాయిదే ములకియం
దు ర్మింటికిన్ బోవుచున్.”

ఈ విజయము సంపూర్ణమైనది. బెడందకోట హస్తగతమాయెను. క్రీ. శ. ౧౫౭౭ నాటి యొక తామ్రశాసనమున గృష్ణరాయలకు ‘బెడదకోట సప్తాంగహరణ’ యను బిరుదుండినట్లు చెప్పియున్నది.²⁴ స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశ రాష్ట్రదుర్గ బలము లేడును రాజ్య సప్తాంగము లనబడును. బెడదకోటసప్తాంగహరణు డనగా బెడదకోట సంస్థానమును సంపూర్ణముగ జయించినవాడని యర్థము.

ఇచట స్మరింపవలసిన విషయ మొకటికలదు. కృష్ణదేవరాయలకు ‘యవనరాజ్యసంస్థాపనాచార్య’ యను బిరుదు కలదు. విజయనగరరాయలయందు మఱియెప్పురికిని ఈ బిరుదు లేదు. రాయల కీబిరు దెట్లు కలిగెనో స్పష్టముగ దెలియబఱచు సాక్ష్య మెద్దియు నింతవఱకు దొరకలేదు. కాని, న్యూనిజ్ చరిత్రయందు కృష్ణరాయలు కలుబరిగ గొన్నపుడు, దక్కనునుల్తాను పుత్రులను మువ్వరిని యాదిల్ ఖానుచే బందీకృత్యులైన వారిని చెఱునుండి విడిపించి, వారియందు జ్యేష్ఠుని యతని తండ్రిసింహాసనము నెక్కించి తక్కిన ఇద్దరిని తనతోగూడ విజయనగరమునకు గొనిపోయెనని యున్నది.²⁵ దీని నాధార పఱచుకొని పరిశోధకులు కొండఱు కృష్ణరాయలకు ‘యవనరాజ్యస్థాపనాచార్య’యను బిరుదు బహమనీ సుల్తానుకుమారుని సింహాసనము నెక్కించుటవలన

23. Further Sources, I no. 114. (b).

24. A. 9 of 1912-13.

25. F. E. p. 358.

గలిగెనని యూహించుచున్నారు. ఇది సంగతము గాదు; ఏలనగా న్యూనిజప్రకారము రాయలు కలుబరిగను సాధించినది క్రీ. శ. ౧౫౨౦ వ సంవత్సరమున, ఇస్కాయీలు ఆదిల్ ఖాను నోడించి రాయచూరును స్వాధీనము జేసికొనినపిమ్మట. కావున కలుబరిగవిజయమును, బహమనీసుల్తానుపుత్రుని గద్దె యెక్కించుటయు క్రీ. శ. ౧౫౨౦ వ సంవత్సరమునకు పిమ్మట నడచియుండవలయును. కాని రాయల కీబిరుదు రాయచూరిదండయాత్రకు జాల పూర్వమునుండియు గలదని శాసనసాక్ష్యమువలన రుజువగుచున్నది. ఈక్రింది శాసనము లీ సందర్భమున జ్ఞప్తియందుంచుకొనదగినవి :

దించుకొనలేదు. అతని తల్లి బూబాజీఖానము దన యనుచరులచే కమాలుఖానుని జంపించి క్రీ. శ. ౧౫౧౧ మే నెలలో దసకుమారుని చెఱనుండి విడిపించెను. రెండవవాడు బహమనీసుల్తాను ఇమ్మడి మహమూదుశాహు. క్రీ. శ. ౧౫౧౧ లో గమాలు ఖానునితో సఖ్యముగుదుర్చుకొని యాతనికి బ్రతిగ జెడదకోట (బీదరు) రాజ్యమును జాలించుచుండిన బరీద్-ఇ-మమాలి కాతని జెఱబెట్టి సింహాసనము నాక్రమించుకొని తానె ప్రభువై స్వతంత్రముగ బ్రజాపాలనము సేయగడగెను. అతనికి నిజామ్-ఉల్-ముల్క్ కుతుబ్-ఉల్-ముల్క్ మొదలగు బహమనీసామంతులు తోడగుటచేత యతడే

NDI. Kr. 27	1st September 1514	Yavanarajyasthapanacharya
ARE 272 of 1897	8th July 1515	"
ARE 243 of 1899	29th March 1516	"
ARE 381 of 1907	1517	"
ARE 244 of 1899	8th August 1519	"

వీనివలన కృష్ణరాయలకు 'యవనరాజ్య స్థాపనాచార్య' యను బిరుదు కనీసము క్రీ. శ. ౧౫౧౪ వ సం. నుండి యుండెనని తెల్లమగుచున్నది. ఇది 'అష్టదిగ్రాయమనోభయంకర' 'మూరురాయరగండ' యను బిరుదులవలె పరం పరగ వచ్చినది కాదు. రాయల పూర్వికులకు గాని, యతనిముందు వజ్రసింహాసనము నధిష్టించిన విద్యానగరసార్వభౌములకుగాని లేదు; కావున క్రీ. శ. ౧౫౦౯ వ సంవత్సరమున రాయలు విద్యానగర సింహాసనము నెక్కినతరువాతను, ౧౫౧౪ వ సంవత్సరమున కందుకూరు శాసనమును జెక్కించుటకు ముందును యవనరాజు నెవ్వరినో రాజ్యమున ప్రతిష్ఠించుటవలన గలిగి యుండవలయును. ఈ మధ్యకాలమున స్థానభ్రష్టులయి నిజరాజ్యపీఠము నధిష్టించుట కన్యుల సహాయము గావలసిన యవన రాజు లిద్దరుండిరి. ఒకడు ఇస్కాయీలు ఆదిల్ ఖానుడు. రాజ్యసంరక్షకుడైన కమాలుఖానునిచే బంధీకృతు డాయెనని పూర్వప్రకరణమున జెప్పియున్నది. కాని ఇస్కాయీల్ ఆదిల్ ఖానుడు రాయ సహాయమువలన దన రాజ్యమును మరల సంపా

స్థిరముగ బీదరురాజ్యమున కధిపతి యగునను నభిప్రాయ మతనికి గలిగెను. కృష్ణరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౧౨ వ సంవత్సరమున ఆదిల్ ఖానుని జయించి రాయచూరు దుర్గమును సాధించినపిమ్మట బరీదు స్వాధీనమందుండిన కలుబరిగె బీదరుదుర్గము లను గైవసము జేసికొనియుండుటవలనను క్రీ. శ. ౧౫౧౪ వ సంవత్సరము నుండి 'యవనరాజ్య స్థాపనాచార్య' యను బిరుదతని కుండుటవల్లను, బీదరును జయించినప్పు డిమ్మడి మహమూదుశాహును చెఱనుండి విడిపించి సింహాసనము నెక్కించుటవలననే యా బిరుదాతనికి గలిగెనని మన మూహింపవచ్చును.

బహమనీసుల్తాను విజయనగరరాయలకు ప్రకృతిచే నమిత్రుడు. అతని నాశనము విజయనగర సామ్రాజ్యమునకు శ్రేయస్కరము. విజయనగర బహమనీ సంస్థానముల పరస్పరసంబంధ మిట్లుండ, ఖిలమైపోవుచుండిన బహమనీసంస్థానమును బునరుద్ధరించుటకు గృష్ణరాయ లేల పూనుకొనెనో తెలియదు. రాయలు కేవలయోధుడును, దళ

నాయకుడునుమాత్రము గాదు. రాజ్యతంత్రమును నడుపుటయం దాతని ప్రజ్ఞ యఖండమైనది. కావున యవనరాజ్యస్థాపన సేయుట కెదియో ప్రబల కారణ ముండియుండవలయును. స్థానభ్రష్టుడైన సుల్తానును మరల గద్దె నెక్కించిన సతనివలన భావి కాలమున బహమనీసామంతులతో దనకు గలుగ బోవు యుద్ధములందు లాభము గలుగవచ్చు నని యెంచి యట్లు చేసియుండవచ్చును.

ఈ దండయాత్రల మూలమున విజయనగర సామ్రాజ్యపు కీర్తిప్రతిష్ఠలు వాసికెక్కినవి. యుద్ధము నడపుటయందు కృష్ణరాయ లద్వితీయ శక్తిసామర్థ్యములుగల సేనాధిపతి యని యందఱు కును విదితమాయెను. సింహాసనము నెక్కిన మూడేడ్లలోపల బహమనీసుల్తాను నోడించెను; యూనపుఆదిల్ ఖానుని వధించెను; ఇస్మాయిల్ ఆదిల్ ఖానుని జయించి రాయచూరు ముదుగల్లు దుర్గములను కృష్ణాతుంగభద్రల మధ్య సీమలను స్వాధీనపఱచుకొనెను; కలుబరిగమీద దండువెట్టి నిజామాదిబహమనీసామంతుల నిర్జించి వరాహ ధ్వజము నా కోటయలంగములపై స్థాపించెను. బరీదును పరాజితుని గావించి యతని సప్తాంగములను హరించి, యతనిచే బంధీకృతుడైన యిమ్మడి మహమ్మదుశాహుబహమనీని చెఱునుండి విముక్తుని జేసి మరల సింహాసనాధిపతిని జేసి 'యవనరాజ్య స్థాపనాచార్యు'డను బిరుదును వహించెను. ఇంతటి యల్పకాలమున నింతలేసి ఘనకార్యముల నొనర్చిన మహారాయల శక్తిసామర్థ్యములను గాంచి విద్యానగరసామ్రాజ్యప్రజ లబ్బురపడుట యందు వింత యేమి కలదు ?

అనుబంధము ౧

ఇమ్మడి మహమ్మదుశాహు కడపటి బహాదు

రాయవాచకమునందు ఉమ్మత్తూరు శివసముద్రములను జయించిన పిమ్మట కృష్ణదేవరాయలు శ్రీరంగపట్టణమునకు బోయి యచటినుండి ఇక్కేరి ఆరంగాలకును దరువాత విజాపురనరదు స్థలాలమీదుగ గోలకొండ నరదు స్థలాలకును జేరగా అచ్చట మూడు తెగల రాతులున్ను యెది రించి యేరు దాటి వచ్చి మోర్పాపేసి పాశ్యము దిగిరనియు, వారిని రాయలు భీకర సంగరమున నోడించి విజయు డాయెననియు చెప్పియున్నది.¹ కృష్ణరాయవిజయమునందు పేర్కొనబడిన మూడు తెగల రాతు లెవ్వరై నదియు వివరింపబడియున్నది.

“ఆహా గణుతింపశక్యమే !

యహర్నిశముఁ భయమందియుండి ర
య్యోగరనాముదానగరియందు
విజాపురి గోలకొండలో.”

“లక్షగుఱ్ఱంబుతోడను లక్షణంబు
మెఱయబీరాన మూడిండ్ల తురకదొరలు
కృష్ణ వేడికి నీవల గృష్ణరాయ
నృపునకెదురుగ జనుడెంచి నిలిచిరపుడు.”

కావున గృష్ణరాయలు గోలకొండ నరదుస్థలములయందు యుద్ధము జేసినది అహమదానగర గోలకొండ విజాపుర సైన్యములతోనని తెలియుచున్నది.

ఈ యుద్ధము జరిగిన కాలమెప్పుడో మొదట నిశ్చయింపవలసి యున్నది. రాయవాచకమునను గృష్ణరాయ విజయమునను కృష్ణరాయలుమ్మత్తూరు శివసముద్రములను సాధించిన పిమ్మట శ్రీరంగపట్టణమునకును దరువాత ఇక్కేరియారంగలకును నచటినుండి కృష్ణా తుంగభద్రల యంతర్వేదిలోని ముదుగల్లు రాయచూరు దుర్గములమీదుగ గోలకొండ నరదు స్థలములకును బోయి చేరెనని యున్నది. కృష్ణరాయవిజయమున గూడ నిట్లే కలదు. ఉమ్మత్తూరు జైత్రయాత్ర క్రీ. శ. ౧౫౧౨-౧౩ లో ముగిసినది ఇంతకుముందు చెల్పబడి యున్నది. దీనినిబట్టి కృష్ణరాయలు గృష్ణాతీరమున

గోలకొండ సరదుస్థలములందు మూడు తెగలతురక రాతులతో యుద్ధము జేసినది క్రీ. శ. ౧౫౧౨-౧౩ నకు తరువాత నని తోచగలదు; కాని ఈ యూహ సరియైనది కాదు. ఏలన, రాయవాచక రచయిత కాని యతని గ్రంథమును బద్ధకావ్యముగ వ్రాసిన కుమార ధూర్జటికాని తమ గ్రంథములందు జేర్చిన రాయల విజయములన్నిటిని పూర్వార్థంపర కాల క్రమమును దప్పనియక వర్ణించిరిని విశ్వసించుటకు వలనుపడదు. వారు కావ్యసరణి ననుసరించి కృష్ణ రాయల దిగ్విజయ వర్ణనను బళ్ళిమదిశయం దారంభించి ప్రదక్షిణముగ నుత్తర పూర్వ దక్షిణవిజయములను వర్ణించి యుండవచ్చును. ఈ యనుమానము కేవలము నిరాధారము గాదు. ఉమ్మత్తూరు దండయాత్ర నడచుచుండిన సమయముననే కృష్ణరాయలు 'దక్కనురాజు'తో ననగా బహమనీ సుల్తానుతో బోటుచుండెనని సమకాలిక పోర్చుగీసు రచయితల వ్రాతలవలన దెలియుచున్నది. క్రీ. శ. ౧౫౧౦ జనవరి నెలలో గృష్ణరాయలు దక్కను రాజుతో బోటుచుండెనని యల్పాకెర్కు కామెంటరీసులో వ్రాసియున్నది.² క్రీ. శ. ౧౫౧౦ జనవరి తేది ౨౨నాటి కృష్ణ దేవరాయల హంపీశాసనమున నతడు సుల్తానును బరాభూతుని గావించినట్లున్నది.³ ఇదిగాక, క్రీ. శ. ౧౫౫౬ లో రచింపబడిన డి బాల్వారా సనునతని 'డికాడా' సను చరిత్రగ్రంథమున, సవాయి యనగా విజాపురసంస్థానస్థాపకుడగు యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుడు మృతిచెందిన వెంటనే సరిసింగ (విజయనగర) రాజ్యాధిపతి విజాపురముపై దండు వెడలెననియు, నాల్పాకెర్కు అదియె యదనని యెరిగి గోవాపట్టణముపై నెత్తి పోయి దానిని జయించెననియు వ్రాసియున్నాడు. డి బాల్వారాను కృష్ణరాయల కాలమున విజయనగరమునకు వచ్చియుండిన పోర్చుగీసులు వ్రాసింపిన వృత్తాంతముల నాధారపఱచుకొని చరిత్రను రచియించియుండుటవలన నందు వివరింపబడిన విజయనగర దక్కను రాజ్యములకు సంబంధించిన చరి

త్రాంశములన్నియు విశ్వాసపాత్రములని పరిశోధక పండితుల యభిప్రాయము. కావున కృష్ణరాయలు రాజ్యాభిషిక్తుడైనవెంటనే బహమనీసుల్తానుతోనొక ప్రక్కను ఉమ్మత్తూరి ప్రభువులతో మఱియొక ప్రక్కను నేకకాలమున యుద్ధము సేయుచుండెనని తెల్లమగుచున్నది. మఱియు క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦ వ సంవత్సరమునకు దరువాత బహమనీసామంతులు —వారియందును ముఖ్యముగ నేడులఖాన నిజామనమలక కుతుపనమలకలు—మత్సరగ్రస్తులై పరస్పరము బోట్లాడుచుండిరి. లభించిన మహమ్మదీయ చరిత్రల నన్నిటిని బరిశీలించి చూడగా క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦, ౧౫౬౪ వ సంవత్సరముల మధ్య మూడిండ్ల తురకలును ఏకమై విజయనగరముతో యుద్ధముజేసినట్లు కానరాదు. కావున రాయవాచకమున జెప్పినట్లు గోలకొండ సరదుస్థలములలో గృష్ణరాయలు మూడిండ్ల తురకలతో బోరాడి యుండిన, నది క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦ న బహమనీ సుల్తానుతో జేసిన యుద్ధమునందే యుండవలయును. అగు నేని హంపీశాసనమున జెప్పబడిన సుల్తానుపరాజయ మీ యుద్ధముననే సంఘటిల్లెనని యనుకొనవచ్చును. రాయవాచకము బట్టి యా యుద్ధవృత్తాంతమును సంగ్రహముగ నిట్లు చెప్పవచ్చును.

“గోలకొండవారి సరదుస్థలాల కై నడవంగా అక్కడ మూడుతెగల రాతులున్ను, మోర్చావేసి పాళ్యము దిగినారు. వేగర్లువచ్చి రాయలదేవునితో తురకలు లతగుఱ్ఱాలుతోడట్టున్ను వెయ్యియేనుగులతోడట్టున్ను కృష్ణదాటివచ్చి పాళ్యం దిగినారని విన్నపంసేయంగా రాయలవారు విని ‘తురకలు కృష్ణ వేణి దాంటివచ్చి డెరిజావేసి దిగేట్టా?’ అని ఆగ్రహించుకొని అసురనాయకంవారలతో పెంమ్మసాని రామలింగమనాయణ్ణి బిలిచి, ‘తురకలు కృష్ణ వేణి దాంటివచ్చి డెరిజావేసి పాళ్యం దిగినారట. ఇందులకు యేరితున నడవవలెనో?’ అని అడిగినందులకు, ‘తురకల కార్యమనంగా యెంత మాత్రం? దేవరవారి ప్రతాపంవల్ల డెరిజాతాళ్ళు తెగకోసేను. అప్పుడు భేరి తాడనంసేసి నడిస్తేను తురకలు మూడుతెగలున్ను విరిగి యధాయథైలై

2. Commentaries of Affonso Dalbuquerque.

II. pp. 74-77.

3. EI. I. p. 363

తమతమ స్థలాదులకు పొయ్యేటట్టు సేసేను' అని విన్నవంశాయగా రాయలవారు చాల సంతోషపడి రామలింగమనాయనికి వట్టిలు యిచ్చి అంపగా రామలింగమనాయడు వెలువడిని వచ్చెను.

“తురకలు ఈ వార్తలువిని డెరిజావద్ద జీరా సంజ్ఞోగంతో విచ్చుకత్తులరౌతులు అరవై వేలున్ను వారిని చుట్టుకనిండు సంజ్ఞోకం గుఱ్ఱాలు పది వేలున్ను వార్లను అనుసరించుక యుండే మద హత్తులు, వెయ్యింటికిన్ని యీ రీతిని డెరిజావద్ద ఉంచి మూడు తెగల తురకలున్ను తమతమ పాళ్ళ ములో ఆయత్తపాటుతో జాగ్రత్త గలిగియుండిరి.

“రామలింగమనాయడు తురకల పాళ్ళం వారి సమీపానకుపోయి యేనుగుల తారుమీద తొక్కి నడచి మదహత్తీల తొండముల ఖండములుగా నరికి మావటీలను యీచెలతో కుమ్మితోసిరి. గుఱ్ఱాల వక్కెరలెత్తి కురచయీచెలతోనున్ను పీడి యీచెలతోనున్ను పందిబల్లెములతోనున్ను గుచ్చి తోసేదిన్ని దోసకాయల చందాస పేటారుతునకలుగా సరికేదిన్ని యిరీతి నొప్పించగా గుఱ్ఱాలు వెనుకముందై పారసాగెను. అప్పుడు నాలుగువేల గుఱ్ఱం చావకట్టగా పడగా అటువెనుక విచ్చు కత్తుల రపుతులమీద జగడ మియ్యంగా సరిచావులుగా ఆరువేలకు నాలుగువేల రపుతులు పడిరి. అంతట రామలింగమనాయడు డేరిజాతాళ్ళు తెగ కోయించగా డెరిజా నేలకూలెను. ఆ తుణాన్నై కృష్ణరాయలవారు, భేరితాడనం సేయించి మదహత్తి నెక్కుకొని ఉభయభత్రములతోనున్ను, మకలచెక్కుములతో నూట యిరవైపుట్టముల యేనుగులన్ను అరవై వేల గుఱ్ఱాలున్ను అయిదు లక్షల పాయదళమున్ను పొట్లముగ నడచిరి.

“ఆతుణాన్నై కృష్ణవేణి పుభయతీరాలున్ను ప్రవాహానిండి రాసాగెను. జగడముఖానకు తుర

4. సోర్బస్ ఆఫ్ ది విజయనగర హిస్టరీ, పుటలు ౧౧౯-౧౨౨. రాయవాచక ముద్రిత ప్రతులలో నీకండ పద్యద్వితీయపాదమున ‘సీపేరుపేరం’ అనియు తృతీయ పాదము ‘కరిరాజవరదుడనసీ’ అనియు ముద్రితమై యున్నవి.

కల యేనుగుల మొనచేస్తే గ్రీష్మకాలం యెండ చేతను డస్సిన యేనుగులు గనక దగదప్పిపుట్టి చల్లగాలిచేత కాలుజారి కృష్ణవేణిలో బోయి పడెను. గుఱ్ఱాల రౌతులు “యేరునీళ్లువచ్చెను. యివతలనుండి కార్కంకాదని గుఱ్ఱాలవారు యేనుగులవెంబడినె తిరిగిరి. మొదటి దొరలు ముగ్గురున్ను ‘దైవీకంగా పెడతలపోటుగా ప్రవాహం వచ్చెగనక యిక్కడను పాళ్ళందిగి జగడమిచ్చే మంచే రస్తుసామగ్రిలును అమరదు. అన్నింటికిన్ని యేటుదాటి ఆవలనిల్చి సరిపోయినట్లు నడిపించు కొందాము.’ అని సీమకు తిరుగగానె యేరునిండా రుగా వచ్చెను. రాయలవారున్ను వెంబడించినడచి జగడం సేయగా అందరున్ను విరిగి పారిపోయిరి. మూడుతెగల తురకలున్ను హతశేషులైన వారి గూర్చుక విజయాపురం గోలకొండ, అనాముదా నగరం చేరబోయినారు.

“కృష్ణరాయలవారు కృష్ణవేణి వొడ్డుకు వచ్చి మూడుతెగల తురకల యేనుగు గుఱ్ఱాలున్ను నగర కట్టిపెట్టమనిన్ని గుడారులు, నిశానులు, నగరా మొదలైనది మొదట జగడానదొరికిందిగనక అదంతా నగరకట్టమని అప్పటి మొదలైన నియోగగులతో నున్ను చెప్పి ముక్కుతిమ్మన్న మొదలైన కవీశ్వరుల దిక్కు జూచి ‘నేటిజయం యేరీతు?’ అని అడిగినందులకు ముక్కుతిమ్మన్న చెప్పిన పద్యం:—

నరసింహకృష్ణరాయా

దురమున నీ పేరుచేటు దురకలద్రుంచెన్

కరిరాజవరదుడని యీ

కరిఘటలు నిన్నుజూచిగ్రక్కునదిరిగెన్.”⁴

రాయవాచకమునందలి ఈ యుద్ధవర్ణనను గూర్చి విశేషించి వివరించి చెప్పవలసిన యంశము లెవ్వియు లేవు; కాని యించుకంత వరిశీలింప దగినవి రెండు మూడు విషయములు గలవు.

(౧) డెరిజావేయుట:—ఈ యుద్ధవర్ణన యందు ‘డెరిజా’ కత్యంత ప్రాముఖ్యతగలదు-ఉ. ‘తురకలు కృష్ణవేణిదాంటివచ్చి డెరిజావేసి దిగేట్టా?’; ‘డెరిజా తాళ్ళ తెగకోసేను’; ‘డెరిజా

వద్ద జీరాసంజోకంతో; ఒకచోట 'డేరిజాతాళ్లు' అనికలదు. ఈ యుద్ధవర్ణనయందే కృష్ణరాయ విజయమున 'దేరిజతాళ్లు' 'దేరిజపుతాళ్లు' అని యున్నది. కావున డెరిజా, డేరిజ, దేరిజ యనునవి సమానార్థకపదములనుట స్పష్టము. అవియన్నియు హిందీభాషలోని 'డేరా' యను పదమునకు శ్రష్ట రూపములు. వీనికన్నిటికిని 'గుడారము' లేక 'పట గృహము' అని యర్థము.

డెరిజా యర్థము విశదమైనది. ఇక డెరిజాను వేయుటయందు గల విశేష మేమో కనుగొనవలసి యున్నది. కాని డెరిజా యెవ్వరిదో మొదట తెలిసి కొనినగాని దాని నెత్తుటయందుగల విశేషము దెల్లముకాజాలదు. కృష్ణానదిని దాటివచ్చి పాశ్యముదిగి డెరిజావేసినవారు మూడుతెగల (అనగా అహమదానగర విజాపురగోలకొండ) తురక రాతులగుటచేత, డెరిజా వారిదని కాని వారి మొదటి దొరలదనికాని యభిప్రాయము సహజముగ గలుగవచ్చును; కాని ఇది సరికాదు. వీలన 'డెరిజా వద్ద జీరాసంజోకంతో విచ్చుకత్తులరాతులు అరవై వేలున్న వారిని చుట్టుకనిండు సంజోకం గుఱ్ఱాలు పదివేలున్న వార్లనుఅనుసరించుకయుండె. మద హత్తులు వెయ్యింటికిని యిరీతిని డెరిజా వద్దవుంచి మూడుతెగల తురకలున్న తమతమపాశ్యములతో ఆయత్త పాటుతో జాగ్రత కలిగి యుండగా' నను వాగ్యము వలన డెరిజా మూడు తెగల తురకలకు గాని వారి నాయకులకుగాని చెందినది కాదనియు, వారికి వేటువేటు పాశ్యములుండెననియు స్పష్ట మగుచున్నది. అట్లయిన డెరిజా మఱియెవ్వటిది? అను ప్రశ్నలుగుచున్నది. రాయవాచకమునం దెచ్చటను బేర్కొనబడకపోయినను, ఆ డెరిజా పై మూడు తెగల తురక రాతులకును యేలికయైన బహమనీ సుల్తానుదనుటకు సంశయింపబనిలేదు. ఇప్పుడిమహమ్మదుశాహు అందరు బహమనీ సామంతులచే నింకను దమయధిపతిగ నంగీకరింప బడుచుండెను. విజయనగరముపై నతడు చేయు చుండిన జిహ్దులన్నిటియందును పై వచింపబడిన మూడు తెగలతురకలును పాల్గొనుచు వచ్చిరి.

కావున నీయుద్ధముగూడ సర్వసామంతులతో నెత్తివచ్చిన సుల్తాను నాధిపత్యముక్రిందనే నడచెను.

మహమ్మదీయరాజులు స్వయముగ దండ యాత్రలను నడపునప్పుడు తమ 'తొగటిగుడారము'ను స్కంధావారమధ్యమున నెత్తించికొనెడి వారు; ఆ గుడారమున కిరువంకలను సేనాధిపతులును నుమ్రాలును నాయకులును విడియువారు. ఇది సుప్రసిద్ధము. అప్పటి కర్ణాటసామ్రాజ్యజనుల కిది సుపరిచయమే. ఆంధ్రకవులీ యంశమును దమ గ్రంథములందు జొందుపఱచి యున్నారు. ఒక యుదాహరణము.

“చలమొప్పక మరుపాదుశాహి
జగముల్ సాధింప దండెత్తి మ

త్తిల బ్రహ్మాండపు గెంపుదళ్ళు
బురుసా దేరిజ నెత్తింప నం

దలి యస్తాచల పూర్వకైల
శిఖర స్తంభాగ్ర భాగంబులక

గల మాణిక్యపు బిళ్లలో యన
దగ్గె గంజాస్త చంద్రాకృతుల్.”⁵

ఈ పద్యము మొదట ఢిల్లీ సుల్తానుల కాలమున వాడుకయందుండినది; వారి ననుసరించి బహమనీ సుల్తానులు గూడ నీ పద్యము నవలంబించినట్లు ఛెరిష్టా చరిత్రవలన దెలియుచున్నది. డెరిజా వేయుట యందు విశేష మేమనగా, శత్రులపై జయమో వారిచే బరాజయమో గలుగునంతవఱకు సుల్తానచ్చట స్థిరుడై నిలచునని సూచన. డెరిజాను శత్రువుల చేబడనీయక గాపాడుచు జయము జేకూర్చుట దండనాయక సామంతాదుల విధి. డెరిజా కూలిన సుల్తాను పరాజయమందె నని యర్థము. విజయనగరమున నిది వెలిగుడారమును పేర బ్రసిద్ధికెక్కినది.

ఇచట పరిశీలనార్హమైన విషయ మింకొకటి కలదు. ఇది కృష్ణరాయలకు మొదటి జగడమట. అనగా రాయలంతకు పూర్వ మే శత్రువుతోడను జగడించలేదని యర్థము. అట్లయిన కృష్ణరాయలు మృత్యువారి దండయాత్రకు ముందే మూడు తెగల తురకలతో గోలకొండ సరదుస్థలమున యుద్ధము

జేసెనని తేలుచున్నది. అనగా క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦ సం॥ న గృష్ణరాయల రాజ్యాభిషేకమైన క్రొత్తలో నీయుద్ధము జరిగినట్లున్నది.

మహమ్మదీయచరిత్రలయం దీ యుద్ధప్రస్తావము గానరాదు; కాని బహమనీసుల్తాను రెండవ మహమూ దొక పర్యాయము విజయనగరముపై జిహాదువెడలి యుద్ధమున బలముగ గాయపడి పరాజితుడై పాటిపోయెనని కొందఱు మహమ్మదీయ చరిత్రకారులు వ్రాసియున్నారు. ఈ జిహాదు వృత్తాంతము తారీఖుమహమ్మదు కుతుబుశాహియను చరిత్రయం దిట్లు వర్ణింపబడియున్నది.

“మరుసటియేడు, హి. ౯౧౧ (క్రీ. శ. ౧౫౦౬) వ సం॥ న, బీదరు సంధిప్రకారము సుల్తాను ఉమ్రాల నందఱిని వారివారిదళములతో గూడ రాజధానికి రానుత్తరపు లంపెను. అట్లే యుమ్రాలందఱును వచ్చి యతని గూడుకొనినంతట మరల విజయనగరము పైపున నడచెను. సుల్తానుదండు దెల్లివచ్చి చేరగనే హిందూదళములు వారి కడ్డపడినవి; ఘోరసంగ్రామము జరిగినది. శత్రుసైన్య వామపక్షమును మల్లిక్ కుత్బుల్ ముల్కు భగ్నము గావించెను; కాని మధ్యభాగము నెదిర్చి పోరాడుచుండిన మహమూదుశాహువిఱిగి గుఱ్ఱముమీదినుండి క్రిందికిద్రోయబడి త్రొక్కుడునడి మృత్యువునోటబడ సిద్ధుడాయెను. కాని యతడదృష్టవశమున నిజాశ్వకులు గొందఱిచే గుర్తింపబడి పల్లకియందు శాహుమొహిబుల్లా కుమారుడగు మీరు లుత్పుల్లా శిఖరమునకు గొంపోబడెను. అచట నుండి సైన్యము రాజధానికి వెనుదిరిగి పోయెను. ఉమ్రాలందఱు యెవరి సీమలకు వారు పోయి చేరిరి.”

సయ్యదు అలీ ఇబ్న్ అజీజుల్లా తబాతబా కృత బుల్ఘాత్-ఇ-మహసిర్ అనుచరిత్రయందీ జిహాదు మఱికొంత విపులముగ వర్ణింపబడియున్నది.

“బహిరుఖుదావిందు ఖానునికి మరణశిక్ష జరుగుటకు పూర్వము (హి. ౯౨౩ = క్రీ. శ. ౧౫౧౭), విప్లవకారుల బాటదోలుటకొఱకు, గొప్ప సైన్యముతోగూడ నాస్థానమునకు రావలయునని రాజ్యమునందెల్లయెడల నుండు నమీరులకును గొప్పవారికిని [సుల్తాను] ఫర్మానాయొకటి సాదరు చేయబడెను. ఉత్తరువుప్రకారము అమీరులెల్ల యుద్ధసామగ్రిలను సేకరించుటయందు నిమగ్నులై తమ సైన్యములను గూర్చుకొనిరి; కాని వారాస్థానమునకు వచ్చిచేరుటకు ముందే సుల్తాను హృదయమున విప్లవకారులమూలమున పొడమిన భయము తీరిపోయినది. అమీరులు సుల్తాను సేవకు రానాజ్ఞాపింపబడినవారగుటచేత, నందఱును అతనికి మ్రొక్కుటకు సత్వరముగవచ్చిరి. అందఱికంటె ముందు సుల్తాన్ అహమదు బహరీ తన సైన్యముతో గూడ వచ్చి రాజదర్శనమునుజేసి యతని మన్నన కత్వంతపాత్రుడాయెను; అతని తరువాత పరెండా నుండి నూరీఖానుఖ్వాజా-ఇ-బహాను వచ్చి దర్శన మొనర్చుకొనెను. మజ్లిసి రఫీఅ ఆదిల్ ఖానుడు, మన్నద్-ఇ-అలీ ఇమా-దుల్-ముల్క్, దస్తూర్-ఇ-మమాలిక్ మున్నగు తక్కిన అమీరులును దొరలును, పీరుగాక ఇతరులు కొందఱమీరులును మల్లికులును, సుల్తానువచ్చి యాస్థానమును జేరెనని వినినంతటనె, లెక్క కెక్కువయైన దళములతోగూడ బయలుదేరి రాజధానికివచ్చి సుల్తానుకు నమస్కరించి సేవకు దాము సంసిద్ధులమని విన్నవించుకొనిరి.

తనపతాకపు గ్రీసిడ గూడిన యా మహా సైన్యమును జూడగనె, విగ్రహారాధకులపై మత యుద్ధముజేసి పుణ్యమును సంపాదింపవలయుననుకోరిక సుల్తానుచిత్తమున గాఢముగ బాదుకొనెను. కావున దుర్జనులగు విగ్రహారాధకులను గూలద్రోయుటకు ధ్వజమెత్తి రాజధానినుండి బయలు వెడలెను. దెన్ని కడకు సుల్తాను జేరునప్పటి కతని యాగమనము శత్రువు లెఱిగి యుద్ధమునకు సంసిద్ధులై యతని సైన్యముతో బోరాడ సత్వరముగ వచ్చిరి. యుద్ధము సంఘటిల్లినది. కాని యాకస్మికముగ సుల్తాను సేన ఘోరవిపత్తు పాలై నది.

సుల్తాను నిలిచి యుద్ధము సేయుచుండిన సేనా మధ్యము తక్కిన భాగములనుంచి వేర్పడెను. అశ్వకులక్రందువలనను, ముందు వెనుకలకు బలచు కాల్వర సంచలనమువలనను ఇస్లామియాపాదు శాహు గుఱ్ఱముపైనుండి క్రిందబడెను. ఉభయ సైన్యము లొండొంటిని తారసిల్లినపుడు దుమ్ము పెల్లురేగినది. ఇరువాగులవారును కలగా పులగముగ గలియుటవలన మిశ్రులనుండి శత్రులను వేర్పఱచుటకు సాధ్యము గాదాయె. కావున పూతశరీరుడైన సుల్తాను నుత్తమాంగము బగిలి పలుతావుల గాయ పడువఱకును నత డేమైపోయినదియు నెవ్వరు నెఱుగ జాలరైరి; కాని యాసందడిలో గొందఱు నవుకరులు దను యేలికను బొడగని, వెంటనే యాతని చెంతకుబోయి, గుఱ్ఱముల మధ్యనుండి వెలువలకి గొనివచ్చి పల్లకియందుంచి శాహు మహా-బుల్లూ కుమారుడగు మీర్జా లుత్ఫుల్లా శిబిరమునకు గొంపోయిరి.

“అమీరులును దొరలును సుల్తాను గాయ పడుట నెఱిగిన వెంటనే కయ్యము సాలించి యతని దర్శనము జేసికొనబోయిరి. సుల్తానుగాంచి దుఃఖ తులై కన్నులనుండి జైహూనాదీ ప్రవాహమువలె రక్తాశ్రువులను గార్చిరి. తరువాత యుద్ధమును విరమించుకొని రాజధాని ముఖమై తిరిగిపోయిరి. బీదరుప్రాంతమును జేరగనె యమీరులును దొరలును సుల్తానుసాజ్జుచే సత్కారమును బొంది యెవ్వరి సీమకు వారు వెడలిపోయిరి.” 7

7. *Burhan-i-Maasir*, I. A. XXVIII. P. 321.

8. క్రీ. శ. ౧౫౦౪ వ సంవత్సరమున వర్ధమానను పాశ్చాత్య ప్రయాణికుడు గోవాకువచ్చియుండినపుడు, సవాయి (అనగా, యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుడు) నరిసింగరాజుతో యుద్ధముసేయుచుండె నని వ్రాసి యున్నాడు. నరసానాయకుడు క్రీ. శ. ౧౫౦౩ వ సం. వ శివసాయుజ్య మందెను. తరువాత ఇమ్మడి నరసింహరాయలు నామకార్యము సింహాసనాధిపతియై యుండినను, రాజ్యకార్యమంతయు నరసానాయకుని జ్యేష్ఠపుత్రుడు వీరనరసింహరాయలు మూలమున నెఱుగుచుండినది. కావున యొకవేళ హిందూచరిత్రాధారగ్రంథములు వివరించు యుద్ధ మిదియైనను గావచ్చును. (వర్ధమానొక్క ఐటి నెరరీ. పుట ౩౦౮.)

A—8

తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుతుబుశాహాందును, బుర్హాన్-ఇ-మ ఆసీరులోను వర్ణింపబడిన జిహాద్కొటియే; కాని యది జరిగిన కాలము రెండు చరిత్రములందును రెండువిధములుగ వ్యత్యస్తముగ వర్ణింపబడియున్నది. తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదుకుల్లి కుతుబుశాహులో హి. ౯౦౧ (క్రీ. శ. ౧౫౦౬) లో జరిగినట్లును, బుర్హాన్-ఇ-మ ఆసీరునందు హి. ౯౨౩ (క్రీ. శ. ౧౫౧౭) సం॥నకు ముందర నడచినట్లును వ్రాసియున్నది. కాని ఈ రెంటియందును జెప్పబడినకాలము అంగీకరింపదగినదికాదు. ఏలనగా, తారీఖ్-ఇ-కుల్లి కుతుబుశాహు రచయిత కుల్లికుతుబుశాహు మొదలయిన బహమనీయుమ్రా లందఱును హి. ౯౦౨ (క్రీ. శ. ౧౫౦౭) సం॥న సుల్తాను మహమూదుశాహు మరణాంతరమే స్వతంత్రులైరని ప్రకటించు నుద్దేశము గలవాడగుటచే నీ జిహాదు సత్సూర్యము హి. ౯౦౧ (క్రీ. శ. ౧౫౦౬) లో జరిగెనని వ్రాసెను; కాని మహమూదుశాహు హి. ౯౦౨ న మృతినందలేదు; వాస్తవముగ నతడు కాలధర్మ మందినది హి. ౯౦౪ (క్రీ. శ. ౧౫౧౮) వ వర్షమున నని ఫెరిష్టా, సయ్యద్ అలీ మున్నగు చరిత్రకారులు వ్రాసియున్నారు. మఱియు హిందూ చరిత్రాధార గ్రంథములందెచ్చటను క్రీ. శ. ౧౫౦౬ లో బహమనీసుల్తానుపై నింతటి ఘనవిజయమును విజయనగరరాయలు పొందినట్లు చెప్పియుండలేదు; కాని వీరనరసింహరాయల యేలుబడియందు మహమ్మదీయులతో నతడొక పర్యాయము యుద్ధముచేసినట్లు కలదు; కాని యతని ప్రతిపక్షి యేదులఖానుడు గాని సుల్తానుఇమ్మడి మహమూదు శాహుబహమనీకాదు. ఇకబుర్హాన్-ఇ-మఆసీరులో-హి. ౯౨౩ (క్రీ. శ. ౧౫౧౭) నకు ముందని చెప్పి యున్నను ఎంతముందో నిశ్చయించుటకువీలులేదు. కాని యాజిహాదు కాలనిర్ణయమునకు దోడ్పడగల చరిత్రాంశ మొకటి యందు గానపచ్చుచున్నది. ఈ జిహాదునందు సుల్తాను మహమూదుశాహుతో గూడ యుద్ధమునకు నడచిన యుమ్రాలలో మల్లిక్ అహ్మదుబహరి నిజామ్-ఉల్ - ముల్క్-కృడని సయ్యద్ అలీ చెప్పియున్నాడు. మల్లిక్ అహ్మద్ బహరి నిజామ్-ఉల్ - ముల్కు హి. ౯౧౬ (క్రీ. శ.

౧౫౧౦-౧౧) వఱకు జీవించియుండెను.⁹ కావున నతడు పాల్గొనిన జిహాదతని మరణకాలమునకు ముందే నడచియుండవలయును.

పై వివరించిన యంశములను బట్టి చూడగా నీ బహాదు క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦ వ సంవత్సరమున, ననగా మల్లిక్ అహమ్మద్ థై రీనిజామ్-ఉల్-ముల్కు మరణమున కింపుక పూర్వము నడచినట్లు తోచుచున్నది. ఈ యూహ సరియైన పక్షమున అల్వా కెర్కు కా మెంటరీసులో చెప్పినట్లు కృష్ణరాయలతో దక్కనురాజు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ వ సంవత్సరమున ప్రారంభమున జేయుచుండిన యుద్ధమీజిహాదే కావలయును. మఱియు రాయచావకమున గృష్ణరాయలు గోలకొండ సరదుస్థలమునందు కృష్ణ

తీరమున మూడు తెగల తురకలతో జేసినట్లు చెప్పి యుండు సమరము ఇదియ కావలయును. ఈ యభిప్రాయ మంగీకార్యమేని, రాయచావక కృష్ణరాయవిజయములలోని ఈ యుద్ధవృత్తాంతము తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుతుబుశాహీ, బుర్హాన్-ఇ-ము ఆసీరులలో జేర్చొనబడిన సుల్తాన్ ఇమ్మడి మహమ్మదు శాహు యొక్క బహాదు వర్ణనకు హిందూపాఠాంతరముగ గ్రహింపవలసియున్నది.

హిందూమహమ్మదీయ వృత్తాంతములలో వర్ణింపబడియుండు ముఖ్యాంశముల నొండొంటితో బోల్చిచూచినయెడల నీ యభిప్రాయమందలి లోటు పాటులు జక్కగ విశదముగాగలవు.

హిందూగ్రంథములు :

౧. గోలకొండ సరదుస్థలమున కృష్ణ దక్షిణ తీరమున యుద్ధముననుచినది.

౨. మూడు తెగల తురకలు, అనగా నహా మదానగర విజాపుర గోలకొండ దొరలు రాయల నెదిర్చిరి.

౩. యుద్ధరంగమున సేనా మధ్యమున (సుల్తాను?) డేరాయుండినది. మూడుతెగల తురకలకును వేర్వేరు పాతము లుండినవి. డేరాచుట్టును అశ్వదళములును యేనుగులును గొల్లలమును గావుండెను.

9. సయ్యదు అలీ తన బుర్హాన్-ఇ-ము ఆసీరులో నీ మల్లిక్ అహమ్మదు క్రీ. శ. ౧౫౦౫-౬ న కింపుక ముందు మృతి వందినట్లు వ్రాసియున్నాడు; ఫెరిస్తా ప్రకారమతని మరణము క్రీ. శ. ౧౫౦౮ లోనో, మఱి కొంచెము దరువాతనో సంభవించినది. అతడు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ వ సంవత్సరమున జీవించియుండెననుటకు గొంత సాక్ష్యము గలదు. అత డా వర్షమున దహూర్-ఇ-

మహమ్మదీయ చరిత్రలు :

౧. విజయనగర బహమనీ రాజ్యముల గడి ప్రదేశమున దేన్నీ తేక దేస్లియను స్థలమున యుద్ధము నడచినది.

౨. సుల్తాన్ ఇమ్మడి మహమ్మదు శాహు బహామనీ నాయకత్వమున బహమనీ సామంతులందఱును ముఖ్యముగ నహామదానగర మల్లికు అహమ్మద్ థై రీ, నిజామ్-ఉల్-ముల్కును, విజాపుర ప్రభువు ఏదుల్ ఖానుడును, గోలకొండ పాలకుడు కుతుబ్-ఉల్-ముల్కును—ఏకమై హిందువులతో బోరిరి.

౩. యుద్ధరంగమున సేనామధ్యమున సుల్తాను ఇమ్మడి మహమ్మదు శాహు బహమనీ నిలిచియుండెను. అతని చుట్టును గుట్టపు ఫౌజ్ మెండుకొని యుండెను. కుడిప్రక్క కుతుబ్-ఉల్-ముల్కుదళము నడపుచుండెను.

మూలికునకు ఇస్మాయిలు ఆదిల్ ఖానునితో యుద్ధము సేయుటకు సాయమొనర్చెను. (Burhan-i-Maasir, I. A. XVIII. p. 318). గుజరాతు దేశపు (అరబ్) చరిత్రయందు మల్లిక్ అహ్మదుల్లాహరీ హి. ౯౧౬ (౧౦ ఏప్రిలు ౧౫౧౦ మొదలు ౩౧ మార్చి, ౧౫౧౧, వఱకు) లో కాలగతి నందెనని వ్రాసియున్నది. (Arabic History of Gujerat III. Index. p. 84)

౪. కుతుబ్-ఉల్-ముల్కు శత్రుసైన్య దక్షిణ పక్షమును భగ్నము గావించెను. కాని మధ్యమున సుల్తానాశ్వీకుల క్రందువలన గ్రింపబడి యశ్వము లచే ద్రోక్కుడు వడెను. బలమైన గాయములు దగిలినవి. అతని యుద్ధరంగమునుండి వెలుపలికి గొనిపోయిరి. బహమనీ సేనలు విరిగి యుద్ధమును దృఢించి వెడలిపోయెను. హిందువులు విజయు లైరి.

“హాజిరి = ౧౦౫ వ సంవత్సరమున క్షౌర్యపులు (పోర్చుగీసులు) ఏమటుపాటున గోవాపైబడి పుర పాలకుని, పెక్కు మహమ్మదీయులను వధించి దానిని స్వాధీనము జేసికొనిరి. ఈ విషయము తెలియవచ్చి సంతటనె యూసుఫు ఆదిల్ శాహు మూడువేల దిట్టల దక్కనీలను లాతిపారిని గూర్చుకొని కడువేగ ముతో గూచిచేసిపోయి యైరోపీయను లాచమరచి యుండ పెక్కుమందిని చంపి యాకోటను దిరుగ వశపఱచుకొనెను ; కొందఱు ఓడలనెక్కి సముద్ర ముపై దప్పించుకొనిపోయిరి. గోవాసంరక్షణకు దగిన యేర్పాటులను గావించి యూసుఫుఆదిల్ శాహు బిజాపూరునకు మరలివచ్చి తన డెబ్బది యైదవయేట మహావైభవముతో నిరుపదియొక సంవత్సరములు రాజ్యపాలనము జేసిన పిమ్మట వాపుచే నగరులో మృతినందెను. ” 1

యూసుఫ్ ఆదిల్ ఖానుని మరణకాలము

కృష్ణరాయ లేదులఖానుని దన యుత్తర దిక్కియ యాత్రయందు వధించితిని చెప్పుచుండ, దీనికి విరోధముగ ఛెరిప్తా యతడు విజాపురమున శోభజాడ్య పీఠితుడై మృతినిొందెనని వక్కాణించు చున్నాడు. వీరిలో నెవ్వరు నిజమాడుచున్నారో విచారించవలసియున్నది. ఛెరిప్తా చెప్పునట్లు యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు విజాపురమున మృతినందలేదని రుజువు సేయగల సాక్ష్యము గొంత కలదు. తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదుకుల్లీకుతుబుశాహు నందు 'యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు కోవెలకొండ యందు మృతినందె' నని వ్రాసియున్నది.² అట్లే బుర్హాన్-ఇ-మఆసీరునందుగూడ 'మల్లీన్-ఇ-రఫీల ఆదిల్ ఖానుడు కోవెలకొండ కనుచూపుమేరలో నుండగ మరణించె'నని యున్నది. పై జేర్కొ

1. *Briggs' Ferishta*, III. pp. 29-30.

2. „ „ III. p. 350.

నిన మహమ్మదీయ చరిత్రకారు లిరువురును ఫెరిష్టాకు సమకాలికులే. వారిద్దరును యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుడు కోవెల కొండలోనో దాని పరిసరములందో జచ్చెనని చెప్పుచుండగ, ఫెరిష్టా యొక్క నిమాట పై నాధారపడి యతడు విజాపూరమున కాలధర్మము నందెనని నమ్ముట యెట్లు? కృష్ణ రాయలు యూసుఫు ఆదిల్ ఖానునికి సమకాలికుడును బ్రతి పడియు. అతడు తా నాదిలు ఖానుని యుద్ధమున జంపితినిని ఘంటాపథముగ జెప్పుచుండగ దరువాత జెబ్బది యెనుబది సంవత్సరములకు చరిత్రరచనకు గడంగిన ఫెరిష్టా వ్రాతను నమ్మి యతడు రోగ పీడితుడై విజరాజుదానియందు దేహము చాలించె నని యొప్పుకొనుట యెట్లు?

మహమ్మదీయ చరిత్రకారుల వ్రాతలను బట్టి యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుని మరణకాలమును నిర్ణయించుటకు సాధ్యముగాదు. అతని మరణకాలము నొక్కొక్కరొక్క విధముగ జెప్పియున్నారు. వీరిచ్చు భిన్నకాలములను జబీరీ యిట్లు సంగ్రహముగ బొందుపఱచియున్నాడు. 'యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుని మరణము తబకాత్-ఇ-యక్కరీ రచయిత ప్రకారము, హి. ౯౦౩ నను, మహమ్మదు కాసిమ్ ఫెరిష్టా ప్రకారము, హి. ౯౦౬ నను, రఫీఉ-ద్దీన్ షిరాజీ, మీర్ ఇబ్రాహిమ్ అసద్ ఖానీల ప్రకారము, హి-౯౨౨ నను సంభవించెను.'³ మఱియు సయ్యద్ ఆలీ బిన్ అజీజుల్లా తబా తబా యాదిల్ ఖానుడు మృతినందినది హి. ౯౦౨ నకు దరువాతయనియు, తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుతుబుశాహు రచయిత హి. ౯౦౦ లో ననియు⁴, కాఫీఖా నొక చోట హి. ౯౦౬ లో ననియు, మఱియొకచోట హి. ౯౦౪ లో ననియు వ్రాసియున్నారు.⁵

3. *Busatin-us-Salat* p. 22.

4. *Burhan-i-Maasir*, 2A XXVIII p. 319.

5. *Muntakhab-ul-lubab*, III (Biblio indnofo) pp. 128, 280

7. *Commentaries of Affonso D. Albuquerque*. I. pp. 81-82.

8. " " " p. 85.

9. " " " " "

మహమ్మదీయ చరిత్రకారు లిట్లు యూసుఫు ఆదిల్ ఖానుడు భిన్నకాలమున మృతినందెనని తెలుపుచున్నను, సమకాలిక పోర్చుగీసు రచయితల వ్రాతలవలన స్పష్టముగ నిర్ణయింపవచ్చును పోర్చుగీసు గవర్నరు అల్బూకెర్కు గోవాను బట్టుకొనుటకొఱకు కొచ్చినుండి క్రీ. శ. ౧౫౧౦ సం. జనవరి ౧౦ తేదినాడు బయలుదేరెను. కొన్నిదినములు నముద్రప్రయాణము జేసి యతడు అంజదీవా ద్వీపమును జేరెను; అచట నతడు విజయ నగర నావికనౌకాధిపతియగు తిమ్మోజును గాంచెను. తిమ్మోజువలన గోవాపట్టణాధిపతి నబై యో మృతి నందెనని తెలిసికొనెను. అంతట నాల్బూకెర్కు గోవామీద కార్యము నడపుటకు నిశ్చయించి, క్రీ. శ. ౧౫౧౦ ఫిబ్రవరి ౨౨ తేది వఱకు జరిగిన చర్యలో దన నౌకనాయకుల సహకారమునుబడసి, గోవాపై పు నావల నెక్కిపోయెను. శింతకోర దుర్గసమీపమున లంగరు వేసియుండగా తిమ్మోజు మరల నతనియొద్దకువచ్చి, 'గోవాపట్టణమందలి హిందువులు సందేశములవల్లను, ఉత్తరములవల్లను నబై యో మరణించెననియు, మల్లిక్ నూఫర్ గూరి యను నౌకవాయి గోవాయందున్నాడనియు, నతడు నబై యోమరణానంతర మెవ్వరిని అడ్డు పెట్టుటలేదనియు దనకు దెలియజేసిననియు జెప్పెను.⁷ అతనిని ఏల గోవాను బట్టుకొనవలయునని యాల్బూకెర్కును స్వరపెట్టుచున్నావని యాడుగగా 'నబై యో మరణము వాస్తవమనియు నతనిచే దోపుడువడిహింసితులైన గోవావ్రజు లందుకుమిక్కిలి సంతసించి తిరుగుబాటు చేసి'రనియు జవాబు చెప్పెను.⁸ శింతకోరదుర్గమును బట్టుకొనిన పిమ్మట తిమ్మోజుచే బట్టుబడిన ఫకీరొక్కడు నబై యో మృతినందెననియు నతని పుత్రుడు రాజ్యమధ్య భాగమునకు బోయి యున్నాడనియు గోవా వార్తలని వచించెను.⁹ ఈ విధముగ నిశ్చయమును దెలిసికొని ఆల్బూకెర్కు క్రీ.శ. ౧౫౧౦ మార్చి ౧ తేది నాడు గోవాపై బడెను; యుద్ధముగూడ జేయనవసరము లేకయే యతని కది హస్తగత మాయెను. కావున నాల్బూకెర్కు కామెంటరీసు వలన నతడు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ ఫిబ్రవరి ౨౦ తేది నాడు గోవాకు రాకపూర్వమే నబై యో, లేక

యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు చనిపోయెనని తెల్లము సేయుచున్నది.

ఇంకొకసంగతి. ఆల్పాకెర్కు గోవాపట్టణమును బయించినది యూసుపు ఆదిల్ ఖానునుండి కాదనియు నతని కుమారుడగు నిస్సాయిల్ ఆదిల్ ఖాను దగ్గరనుండియనియు బై నుదాహరింపబడిన కామెంటరీసు సాత్యమువలన రుజువగుచున్నది.¹⁰

పైచర్చవలన ఆల్పాకెర్కు క్రీ. శ. ౧౫౧౦ ఫిబ్రవరి ౨౦ తేది నాడు గోవామీద నెత్తివచ్చుటకు ముందు యూసుపుఆదిల్ ఖానుడు మృతినందె

నని తేలుచున్నది. అంతకుముందెన్న డాతడు మృతి నందెనో ఖచ్చితముగ నిశ్చయించి చెప్పటకు పీలు లేదు; కాని యాతనిమరణము సంభవించి యప్పటికింకను జాలకాలముగాలేదని గట్టిగ జెప్పవచ్చును. ఆల్పాకెర్కు మొదటితడవ గోవామీద యుద్ధము సేయప్రారంభించినపుడు, తిమ్మోజితనితో 'నిరుడు రెండువందల కధికసంఖ్యాకులైన గోవా వర్తకుల విత్తమును హరించి నబైయోవారిని వధించె'నని చెప్పెను.¹¹ అంతకు గొంతముందు, ఆత్మైడాచే నోడిపోయిన ఈజిప్టు సుల్తాను, నౌకానాయకులం దొక్కడు నిజపరాజయానంతరము గోవాయందు తలదాచుకొనెననియు, దానినే దస ముఖ్యస్థాన

10. ఆల్పాకెర్కు కామెంటరీసు సం. ౩ పు. ౧౦౭ నందు గానవచ్చు నీ వాక్యము గొంత సంశయమున కెడ మిచ్చుచున్నది. "అప్పాన్సోదాల్పాకెర్కు (గోవానదిలో నతడు లంగరు వేసినలిచి యుండినపుడు) గోవాపట్టణము క్రైస్తవులకు వశము గాగలదనియు దానిని మిల్లర్ రావు అనుహించువు పాలింపగలడనియు దానాడినమాట ఇంకను నిక్కము కాగలదని' దన తండ్రితో నాడిన వాక్యములను హిదల్కాను స్మరణకు దెచ్చుకొనెను." ఎప్పుడు ఆల్పాకెర్కుట్టు శపథము చేసెనో తెలియదు. కాని యాల్పాకెర్కునకు (గోవాను గూర్చి) హిదల్కానుని యనుచరుడగు ముస్తఫాఖాను నితో జరిగిన సంవాదము తుదనతడు కొన్ని బెడను మాటల నాడెను; కాని వాని సరణి వేరు. "ఆ వేసగి కాలము గడచిపోవుటకుముందే తాను గోవాయందలి ప్రాసాదమున మరల విశ్రాంతిపడెదననియు, దక్కను రాజ్యమున దిమ్మోజు నొకగొప్ప ప్రభువును జేయుదుననియు బ్రతిజ్ఞ జేసెను." (ఆల్పాకెర్కు కామెంటరీసు సం. ౨. పుట. ౧౦౭). కావున నాల్పాకెర్కు యూసుపు ఆదిల్ ఖానునితో జేసిన శపథమునకంటె నిది భిన్నమైనది. ఆల్పాకెర్కు శపథమును గోవాపై దానింక నెత్తిరాక పూర్వ మొకవేళ జేసియుండిన నుండవచ్చును. ఈ సందర్భమున జ్ఞప్తియందుంచు కొన దగిన విషయమొకటి కలదు. నబైయో మలఖారు ప్రజలకు మిత్రుడు; వారు పోర్చుగీసులమీద యుద్ధము సేయుటకు కావలసిన ధనమును బలమును సరఫరాజేసి నకలవిధములదొడ్చుచు నతనిదమకుసర్వసేనాధిపతిగ నెన్నుకొనిరి. పోర్చుగీసులను హిందూమహాసముద్రము నుండి పాఱదోలు సుదృఢముతో యూసుపు ఆదిల్

ఖానుడు గోవానదియందు పెద్దవియు జిన్నవియు బలు విధముల యోడలుగల గొప్ప నావికాదళమును దయారుచేసెను. (ఆల్పాకెర్కు కామెంటరీసు. సం. ౨. పుట ౯౭); అవతీనుండి బయలుపెడలి పోర్చుగీసుల యోడలమీదను మలఖారుతోని వారి మిత్రుల కరవట్టణముల మీదను బడి పోట్లాడువాడు. తానెందుకు యూసుపు, ఆదిల్ ఖానుని కెంత యగు గోవాపై యెత్తిరావలసినవచ్చెనో ఆల్పాకెర్కు హిదల్కానుకంపిన సందేశములోని ఈ క్రిందివాక్యమున విశదపరచియున్నాడు. "మితండ్రి నబైయో యెట్లు మారాజుగారిమలఖారు రేవుపట్టణములందలియోడలను బట్టుకొని పోవుచుండువాడో మీకు జక్కగ తెలిసి యుండవలయును; కావున నేను గోవాపై నెత్తి పోయి దాని గైవసము జేసికొనవలసి వచ్చితి; ... మీ తండ్రి నేటివఱకును బ్రతికియుండకపోయెనే యని నేను వాస్తవముగ వగచుచున్నాడను; బ్రదికి యుండిన చెప్పినంత సేయువాడనని నన్నత డెరిగి యుండును." (ఆల్పాకెర్కు కామెంటరీసు. సం. ౩. పుటలు ౨౦-౨౧). కావున ఆల్పాకెర్కు యూసుపు ఆదిల్ ఖాను మరణానంతరము జయించెననియు, బై జెప్పిన ప్రతిజ్ఞ నతడు మలఖారుతీరమందుండిన పోర్చుగీసు రేవుపట్టణములమీద యూసుపు ఆదిల్ ఖాను దాడినడపుచుండిన కాలమున జేసియుండవలయు ననియు దృఢముగ జెప్పవచ్చును.

11. ఆల్పాకెర్కు కామెంటరీసు సం. ౨. పుట ౧౫.

ముగ జేసికొమ్మని సత్తెయో యతని వేడుకొనె ననియు చెప్పెను.¹²

అట్లేడా క్రీ. శ. ౧౫౦౯ ఫిబ్రవరి ౩ వ తారీఖున నీజిట్ట నౌకాదళము నోడించెను. అతనిచే నిర్మితుడైన ఐగుప్తు నౌకాదళపతి నొక్కని గోవా యందే నిలుకడగనుండవలయునని సత్తెయో ప్రార్థించియుండిన సతడప్పటికింకను సజీవుడై యుండెననుట నిశ్చయము. కావున సత్తెయో లేక యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు క్రీ. శ. ౧౫౦౯ ఫిబ్రవరి ౩ వ తారీఖునకును క్రీ. శ. ౧౫౧౦ ఫిబ్రవరి ౨౦ వ తారీఖునకును మధ్య, అనగా క్రీ.శ. ౧౫౦౯-౧౦ వ సంవత్సరమున మృతినొందెనని నిస్సంశయముగ తెప్పవచ్చును.

ఇంతవఱకు జేసిన చర్చనలన తేలిన సారాంశమిది :—

౧. ఫెరిష్టాచెప్పినట్లు యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు హిజరి ౯౧౬ అనగా క్రీ.శ. ౧౫౦౯-౧౦ వ సంవత్సరమున మృతినొందెను ; కాని,

౨. అతడు ఫెరిష్టాచెప్పినట్లు విజాపురమున కాలగతి సందనేలేదు.

౩. గోల్కొండ సరదుస్థలముననుండు కోవెల కొండయందో, లేక యూదుర్గము కనుచూపు మౌరమునందుండగనో యసువులు విడిచెను.

౪. మఱియు క్రైస్తవులు అనగా పోర్చుగీసు వారు యూసుపు ఆదిల్ ఖానుని జయించలేదు ; వారినోడించి యూత దారేపు సట్టణమును మరల స్వాధీనపఱచుకొనను లేదు.

౫. పోర్చుగీసువారు ప్రప్రథమమున గోల్కొండ పట్టణమునాక్రమించుకొనినది యూసుపు ఆదిల్ ఖానుడు గతించినపిమ్మట నతని కుమారుడు ఇస్మాయిల్ ఆదిల్ ఖానుని రాజ్యారంభ కాలమునందు ; వారిదగ్గరనుండి దాని మరల జయించి స్వాధీన పఱచుకొనినదియు నిస్మాయీలాదిల్ ఖానుడే.

ఇందువలన ఫెరిష్టాచరిత్ర యబద్ధకల్పనయని విదితమగుచున్నది. ఫెరిష్టా బుద్ధిపూర్వకముగా నబద్ధములు వ్రాయలేదనియు, నత డాధారములుగ గ్రహించిన గ్రంథములలోని విషయముల నెట్లుండిన వానినట్లే పరిశీలింపక తనగ్రంథములోని కెక్కించు కొనెననియు గొందఱు చెప్పదురు. మఱికొందఱు దీని నంగీకరింపక నతడు బుద్ధిపూర్వకముగ నబద్ధ పురాణమును గల్పించెనందులు. ఇందేది సత్యమైనను ఫెరిష్టాచరిత్ర విజయనగరమునకు సంబంధించినంతవఱకు తప్పులకుప్ప. నిశ్వాసార్హముగాదు.

౬. కృష్ణదేవరాయల దేవేరులు

గోల్కొండ సరదుస్థలమందు తురకలపై విజయమును బొందిన పిమ్మట కృష్ణదేవరాయలు కళింగదేశముపై దండయాత్ర బయలుదేరినట్లు రాయవాచకమునను, గృష్ణరాయవిజయమందును జెప్పియున్నది. గజపతి తన కుమార్తెను దనకిచ్చి పరిణయము సేయ నిరాకరించుటవలన గోపించి కళింగముపై గృష్ణరాయలు దండువెడలెనని కొన్ని యైతిహ్యములవలన చెలియుచున్నది ; కావున నీ యైతిహ్యముల నిచట సంగ్రహముగ బొందువఱచి

12. అల్పాకర్కు కామెంటరీసు. పం. ౨. పుట. ౮౨.

వాని సత్యాసత్యములను బరిశీలించి తెలిసికొని యవ్వల కృష్ణరాయల కళింగ కైత్రయాత్రా చరిత్రను వివరించుట యుక్తము.

(౧) కృష్ణరాయలు దాసీపుత్రుడను సపవాదము గల్గినది ; ఊత్రియు లెవ్వరును దమ కూతు నాతనికిచ్చి వివాహముసేయ నొల్లరైరి. పిమ్మట నెట్లైన సత్కులజాతయగు ఊత్రియకన్యను చెచ్చి రాయలకు వివాహముసేయ నిశ్చయించి సేనాపరి పృతుడై వినుకొండకు బోయి యచ్చట దమ కరిగాపై రాజ్యము సేయుచుండిన గజపతిని గలిసి కొని, తన యుద్దేశ్యము నతని కెఱుకవఱచక, నత

నిచే దాను చెప్పినట్లు చేసెదనని మాటగొని, యటు పిమ్మట గృష్ణరాయల కాతని కూతునిచ్చి యుద్వాహము సేయవలయునని యానతిచ్చెను. అడినమాట తప్పజాలక యత డందుల కంగీకరించి గృహమునకు వచ్చెను ; సమాచారమంతయు విని రాణి కోపించి తక్కువజాతివానికి గూతు నిచ్చుట తగదని పల్కెను ; కాని గజపతి దన మాటచొప్పున నడ పెదనని పట్టుబట్టెను ; రాణివాసస్త్రి లందుల కీయ కొనక కృష్ణరాయలను జంపియైన పెండ్లిని జరుగ నీయక నిలిపివేయుటకు నిశ్చయించిరి.

ప్రధానతాంబూలము గొనుటకు తిమ్మరుసు పరివారముతోగూడ పెనుగొండనుండి తరలివచ్చి పినుకొండను జేరెను ; అడపగానివలె గృష్ణరాయ లతనితో గూడ మారువేషముతో కోటను బ్రవేశించెను ; తిమ్మరుసు దమకు రాణిగాబోవు నాకన్యను జూడ గోరెను ; గజపతియాక్షపై సర్వాలంకార భూషితయై యామె యచటికి వచ్చినది ; చూచినది ; అడపగాడే కృష్ణరాయలని గ్రహించినది. వెంటనే లోపలికి బోయి యా పృత్యంతము సంతోషురమందు ప్రకటించినది. కృష్ణ రాయలను కోటవెలుపలికి బోనీయక వధించుటకు అంతఃపురస్త్రిజనము బ్రయత్నము సేయగడగిరి ; కాని తిమ్మరుసుచే సంరక్షితుడైన కృష్ణరాయలు వారిచేఱిక్కునా ? గజపతి కుమార్తె యంతఃపురములోనికి బోవ నెప్పుడు వెనుదిరిగెనో యప్పుడే తిమ్మరు సామెచిత్తవృత్తిని గ్రహించి రాయలకు గనునన్న జేసి, యడపమువాడు తాంబూలమున నున్న మెక్కువ వేసినాడను మిషమీద వానిపై నాగ్రహించి తఱుముకొనుచు సంతఃపుర స్త్రీల యాక్షచొప్పున గోట దర్వాజా మూయ బడుటకు ముందే వెలుపలికి బోయెను. కృష్ణరాయల కపాయ మిట్లు తప్పిపోయినది.

లగ్నము నిశ్చయమైనది ; కృష్ణరాయలు యుద్వాహమునకు రాజధానికి బోయి తిమ్మరుసు సలహాప్రకారము దన బాకును పెండ్లాడబంపెను ; సుముహూర్తమున బాకునకు బాపికము గట్టించిరి. పెండ్లి ముగినది. గజపతికూతు రత్తవారింటికి కాపురము సేయవచ్చినది. పునస్సంధానమునాటి రాత్రి రాయలను గడతేర్చుటకు నిశ్చయించికత్తుల

మొలనూలు ధరించి పడకటింట ప్రవేశించినది ; కృష్ణరాయ లాకాంత కట్టుకొని యుండిన పావడను దన కాలిప్రేళ్లతో నొడిసిపట్టి చెంతకు జేరదీసెను. కత్తులమొలనూ లూడి క్రిందబడినది. ఆశ్చర్యముతో గృష్ణరాయలు 'అప్పాయేమి చిత్రము' అని యఅ చెను. చెంతనే డాగియుండిన తిమ్మరుసు 'జాగ్రతో భయం నాస్తి' యని ధైర్యముజెప్పెను.

అంతట గృష్ణరాయలు దన్ను జంప నుద్యుక్తురాలైన భార్యను విసర్జించి నైన్యముతోగూడ నామెను తండ్రియింటి కంపెను ; కాని యామె పుట్టింటికి బోలేదు. తన దుష్కృత్యమునకు బళ్ళాత్తాపమంది భర్తయనుమతి వడసి మార్గమధ్యము నందొక వనమున నివసించుచు భగవద్ధ్యానపరాయణురాలై కాలము గడపుచుండెను. ఆమె పేరు వరదరాజమ్మ ; విశేషధనము వెచ్చపెట్టి కర్నూలు జిల్లాలో కంభముకడ నొక చెఱువును గట్టించెను. ఆమెకే తుక్కాజీ యను నామాంతరము గలదు. ఆమె తుక్కాపంచక మను నైదుశ్లోకములను రచించి కృష్ణరాయల కంపెనట ; రాయలందులకు సంతచించి యామెను దన యనుగ్రహమునకు బాత్రురాలిని గావించెనట.

ఇట్టిదే మఱియొక కథ కలదు :—

(౧) కృష్ణరాయలు త్కళదేశముపై దండెత్తి పోయి యా దేశాధిపతిని జయించెను ; ఉత్కళరాజు సంతిని గోరెను ; కూతు నిచ్చి తన కుద్వాహము గావించిన సంతి కొడబడెదనని కృష్ణరాయలు వర్తమానమంపెను ; అతడందుకంగీకరించి వివాహప్రయత్నములు జేయగడగెను ; కాని కుల హీనుని బెండ్లాడ నొల్లక యారాజకుమార్తె యతనిని వధించి తానును జచ్చుటకు నిశ్చయించెను. ఆమె మనోనిశ్చయము క్రమక్రమముగ దిమ్మరుసు కెఱుకపడినది. అతడు కృష్ణరాయలకు దెల్పి రాయల సమ్మతిమీద పునస్సంధాన గృహము మంచముపై దేనెతోనింపినకృష్ణరాయలవిగ్రహమును బండబెట్టి, యుత్తరీయమును గప్పి 'రాయలు డన్ని నిద్రించుచున్నాడు. అతని నిదురలేవ వల'దని దాసిజనములతో జెప్పెను. అది విని వారెవరి దారిని వారు

పోయిరి. అంతట దిమ్మరుసు మంచము క్రింద దాగి యుండెను. ఉత్కలేశ్వరుని పుత్రిక వడుకటింట బ్రవేశించినది ; మంచముమీద పండపెట్టియుండిన విగ్రహమే కృష్ణరాయలని భ్రమించి, చేనున్నచిక్కటారితో నొకపోటుపొడిచినది. ఆ పోటుగంటునుండి తేనె వై కెగజిమ్మి యామె నోట కొన్ని బిందువులు పడెను ; తేనెను రక్తమని యెంచి, 'ఈరాజురక్తమెంత తియ్యగ నున్నది ! ఇట్టి వాని ననుభవించ జాలక చంపితినికదా' యని చింతించెనట ! అప్పుడు మంచముక్రిందనుండి తిమ్మరుసు వెలువడివచ్చి యామెకు ధైర్యముజెప్పి, ప్రక్కగదిలో రహస్యముగ బరుండియుండిన కృష్ణరాయలను దోడ్కొని వచ్చి వారికి మైత్రి గల్గించెను. ఆ యుత్కుళ రాజు కుమార్తె పేరు తిరుమలదేవి. 1

పైగాథలకంటె భిన్నమైనది ఇంకొక కథ కలదు : —

“రాయ లొకనాడు యేనుగుపై నెక్కి నగరమున విహారము సేయుచు నొక భోగక తియ (గాండ్లసంగ) ను జూచి మోహించి దానిని తన యంతఃపురమునకు రప్పించి భోగించుచుండెను. ఇట్లుండ నొకతరి రాయలు పట్టపుదేవితో సంభాషింపుచు దన భోగకాంత నామెతో సరిగాబోల్చి యేదో ప్రశంసించెను. అందుల కాయమ రోషముని, ‘తెచ్చినది గజపతివారి కుమార్తె కాదు. భోగకాంతయొకదా’ అని నిరసనభావము సూచించెను. అది రాజు గ్రహించి పౌరుషావేశమునొంది ‘గజపతి పుత్రికను దేజాలనా ? తెచ్చెదనుగాక’ యని ప్రతిజ్ఞ బలికి మంత్రియగు సాళువతిమ్మరసును బిలిపించి ‘పూర్వ దిగ్విజయయాత్రకుం బోదలంచితిమి. ముహూరము నిశ్చయించి సేనల రావింపు’ మనెను... సముహూర్తమని రాజున

1. చూ. గురుజాడ శ్రీరామమూర్తి ‘కవి జీవితములు’ పుటలు. ౫౪౬-౫౪౭.

2. కొండవీటి దండకవిలె. చూ. మద్దులపల్లిగురు బ్రహ్మశర్మ: కొండవీటి సామ్రాజ్యము, పుటలు: ౨౨-౨౩.

3. Sources. p. 145.

కెటిగించి సేనల గూర్చి తాను సేనానియై దండు వెడలించెను.” 2

పై సుదాహరింపబడిన కథలు మూటిలో మొదటిది ఎంతమాత్రము విశ్వాసపాత్రము గాదు. ఈ కథ ననుసరించి కృష్ణదేవరాయల రాజధాని పెనుగొండ, గజపతిరాజధాని వినుకొండ; మఱియు నతడు గృష్ణదేవరాయలకు గవ్వముగట్టు సామంతు రాజు ; అతని కుమార్తె పేరు వరదరాజమ్మ; ఆమె కంభము చెఱువు ద్రవ్వించినది ; తుఱ్ఱా యని యామెకు మాలు పేరు. తుఱ్ఱాపంచక మను శ్లోక పంచకముప్రాసి కృష్ణరాయల కంపినది. ఇందొక్కటియు నిజముగాదు. కృష్ణదేవరాయల రాజధాని విజయనగరముగాని పెనుగొండకాదు ; వినుకొండ గజపతి సామ్రాజ్యములోని దుర్గమేయైనను అది అతని రాజధాని కాదు ; మఱియు గృష్ణరాయలకు గజపతి యరిగావు కాదు ; గజపతి కుమార్తె పేరు వరదరాజమ్మకాదు ; వరదరాజమ్మ యను పేరుగల రాణి కృష్ణరాయలకు లేదు ; వరదరాజమ్మ యచ్యుతదేవరాయల పట్ట మహిషి. ఆమెకుగాని, యప్పటి విజయనగరాంతఃపునస్త్రిలయం దెవ్వరికి గాని తుఱ్ఱా యను మాలు పేరుండెనని తలంచుట కెట్టి యాధారమును గానరాదు. తుఱ్ఱాపంచక శ్లోకములు తుఱ్ఱా ప్రాసినవికావు ; ప్రాసీన అలంకార గ్రంథములనుండి కూర్చిన శ్లోకములు. కావున నీ కథ సత్యమైనది కాదు ; కల్పన. చరిత్ర రచనకిది యుపయోగించదు.

రెండవకథ చాలవఱకు సత్యమైనదే. కృష్ణదేవరాయలచే బరాభూతుడైన యుత్కుళభూపాలుడు ప్రతాపరుద్రగజపతి. పరాజయమందినప్పిమ్మట నతడు సంధి గోరినది వాస్తవమే. ఈ యంశములు సమకాలిణాంధ్రగ్రంథములందును, న్యూనిజుచరిత్ర యందును బేర్కొనబడియున్నవి. 3 గజపతికుమార్తె వివాహవిషయమునుగూర్చి న్యూనిజిట్లు ప్రాసి యున్నాడు :

“అతని (వీరభద్రుని) తండ్రి (ప్రతాపరుద్ర గజపతి) తన కుమారుని మరణవార్తనువిని, యతని మరణానంతరము కృష్ణరాయల చెజయందికను

బంధీకృతురాలైన దన భార్య చెఱును వదలించుటకు 'దా నేమి చేయవలయునో తెల్పవలయు'ననిసాశ్వతిమ్మయ కుత్తరము వ్రాసెను ; దానికతడు 'మీ పుత్రికను మా రాజుగారికిచ్చి యు ద్వాహము సేయనశ్లేర్పాటు జేసితిరేని, తరువాత మీ సతిని విడిచిపెట్టి మీ రాష్ట్రమును మీకు మరల నిచ్చివేయుదుము' అని జవాబు వ్రాసెను. ఈ సలహానతడు (గజపతి) అంగీకరించి, రాయలకు దన కూతునిచ్చి వివాహము సేయుటకు దగిన యేర్పాటులను గావించుటకు దన రాయబారులను విజయనగరమున కంపెను. కృష్ణరాయల కి వివాహమువలన సంతృప్తి కలిగినది. ఉత్కళేశ్వరునికి గృష్ణరాయలయభిప్రాయము తెలియవచ్చినంతటనే యతడు దన కుమార్తెను రాయలకడ కంపెను. ఆమెరాకతో వారిరువురికి మైత్రి గల్గినది... అంతట గృష్ణరాయలుత్కళరాజుతో సంతిజేసికొని యాతని కుమార్తెను పెండ్లాడెను."4

ఈ వివాహప్రస్తావన యల్లసాని పెద్దనామా తుని చాటువులందు గలదు :—

'ఘనతరనిర్భరగండపెండెర మిచ్చి కూతురాయల కొడగూర్చునాడు' అను సీసపాదమీ వివాహము నుద్దేశించి చెప్పినదే. మఱియు నాదిండ్ల గోపమంత్రి తన ప్రబోధచంద్రోదయవ్యాఖ్యయందొట్టి వివాహవిషయమును బ్రస్తావించియున్నాడు :

'ప్రతాపరుద్రస్య గజేశ్వరస్య
పుత్రీం పవిత్రీకృతభూతధాత్రీం,
ప్రత్యాగ్రహీ ద్యః ప్రకటప్రతాపో
భద్రాం సుభద్రామివ పాండవేయః'5

అర్వాచీనగ్రంథములగు విజయనగర సామ్రాజ్య రాయవాచక కృష్ణరాయవిజయము

4. Nuniz (Sewell : *Forgotten Empire*.) p. 320
5. Sources p. 145.

6. కాని, న్యూనిజ చెప్పునట్లు విజయనగరమందు కాక గజపతి రాజధానియగు కటకమునందే వివాహమునడచినట్టి గ్రంథములందు కలదు. నమకాలికుడగు న్యూనిజవార్తయే విశ్వాసపాత్రమని తలచెదను.

7. రాయవాచకము, పుట. ౧౦౯.

లలో గూడ నీ పెండ్లి విషయము గలదు.6 కావున పూర్వోక్తకథయందలి వృత్తాంత మింతవఱకు సత్యమనుటకు సందేహము లేదు ; కాని పునస్సంధానము నాటి రాత్రి కృష్ణరాయల నామె పొడిచి చంపబ్రయత్న పడినట్లుగాని, కృత్రిమ ప్రతిమమూలమున దిమ్మరు సాతనికి జూపు తప్పించి యవ్వల నా సతీవతులకు సఖ్యము గల్పించినట్లుగాని తెలుపు సాధనాంతరము తెవ్వియు గానరావు ; న్యూనిజగాని, రాయవాచకకృష్ణరాయవిజయ రచయితలుగాని ఈ విషయము నెఱుగరు. కావున నిదియంతయు దర్వాతివారి కల్పన యని తోచుచున్నది. మఱియు నీకథయందు గజపతికుమార్తె పేరు తిరుమలాంబ యని కలదు. ఇదితప్పు. కృష్ణదేవరాయల పెద్దభార్య పేరు తిరుమలాంబయే ; కాని ఆమె గజపతికుమార్తె కాదు. 'భద్రాం సుభద్రామివ పాండవేయః' అను నాదిండ్ల గోపమంత్రి మాటల నాధారముజేసికొని కొందఱామెపేరు 'భద్ర'యని యభిప్రాయపడుచున్నారు. బలరామకృష్ణులతో పాటు సుభద్రయు గజపతుల కిష్టదేవమే యగుట వలన నొకవేళ నామె కాపేరు తలిదండ్రులు పెట్టియుండవచ్చును ; కాని నిశ్చయమని తలచుటకు పీలులేదు. పలనగా నిచట 'భద్రాం' అను మాటను వ్యక్త్యాత్మకనామధేయముగ గాక 'సుభద్రాం' అను మాటకు నిశేషణముగ నవ్వయము జేసికొనవచ్చును.

రాయవాచకమునందు గజపతికుమార్తె పేరు 'జగన్మోహిని' యని చెప్పియున్నది. 'గనక గజపతి వారు తమ కుమార్తెలయిన జగన్మోహిని అనే కన్యకను దారపోశి యిచ్చే నమయాన,' అని.7 కుమారభూర్జటి తన కృష్ణరాయవిజయమును రాయవాచకము ననుసరించి రచించినను, గజపతి కుమార్తె పేరు జగన్మోహినియని చెప్పలేదు ; తుఱ్ఱియని వక్కాణించినాడు.

"అమ్మ కర్ణాటసింహాసనాధ్యుడగుచు
జెలగు శ్రీకృష్ణరాయల జెట్టవట్టి
మాద్యశాశ్రితజనులు నీ మహిమ నుతులు
సేయ వర్ధిల్లుమని పల్కె జెలువుమిగుల.

అల తుఖార్మణిమణి

జలజాన్యలు వెంటగొల్వ జనకుని యాజ్ఞ

వెలయగ నంతఃపురికి

విలసితగతి సరిగె నవుడు వేడుక మీఱక.”⁸

క్రీ.శ. ౧౫౫౫వ సంవత్సరముననో, యించుక తరువాతనో రచియింపబడిన విజయనగరసామ్రాజ్యమున గృష్ణ దేవరాయలు ‘గజపతిమీదికి దండు యెత్తి తర్రిపోయి గజపతికుమార్తె లక్ష్మిదేవమ్మ వారిని హవాలా చేసుకొని, విజయనగరమునకు మరలివచ్చినట్లు చెప్పియున్నది.⁹ ఈ గ్రంథముల సాక్ష్యమునుబట్టి గజపతి కుమార్తె వాస్తవనామ మెద్దియో తెలియరాకపోయినను తిరుమలాంబ మాత్రము గాదని విస్పష్టమగుచున్నది. కృష్ణ రాయలు బెండ్లాడిన గజపతి కుమార్తెయొక్క వాస్తవనామధేయము లక్ష్మి దేవి యగునేమో యను సంశయము గల్గుచున్నది. ఆముక్తమాల్యద పీఠిక యంతటి,

“కూరిమి కృష్ణరాయనృప

కుంజరు జేరె గళింగరాజ్యల

క్ష్మిరమణిలలామ నిను

మిన్నులుముట్టిన మోహనాలతో

గారణమట్లు లక్ష్మి గను

గందని వేడుక గృష్ణరాయనిం

జేరునకాక, వావిసెడ

జెందునె సోదరుడైన రుద్రున్.”

అను పద్యములోని ‘లక్ష్మికనుగందని వేడుక గృష్ణరాయనిం జేరునకాక’ అను వాక్యమున రాయలు బెండ్లాడిన గజపతికుమార్తె పేరు లక్ష్మిదేవి యని సూచన కలదనితలచెదను. కాని ఈ యూహ నిర్వాధకముగాదు. ‘వావిసెడ సోదరుడైన రుద్రునిన్’ అను మాటలవలన లక్ష్మికి సోదరుడు రుద్రుడని విదితమగుచున్నది. వాస్తవముగ కృష్ణరాయలు ద్వాహము జేసికొన్న గజపతికూతురి పేరు లక్ష్మియేయైనచో ‘రుద్రు’డనుమాటకు వాఖ్యాత

లందరివలె ‘బ్రతాపరుద్రు’డని యర్థము జెప్పక ‘వీరభద్రు’డని చెప్పవలెను. ఈ సందర్భమున గమనింపవలసిన ముఖ్యవిషయమొకటి కలదు. కృష్ణరాయల దండయాత్రకు బూర్వమే ‘కళింగరాజ్య లక్ష్మిరమణిలలామ’ ప్రతాపరుద్రగజపతిని గూడి యుండెను. వ్యాఖ్యాతలు జెప్పినట్లు ‘రుద్రుడు’ ప్రతాపరుద్రుడగునేని యామె యప్పటికే వావిసెడ నాతనిగూడి చిరకాలము భోగించు చుండెను. ఇక నప్పుడు వావి సెడనియక గృష్ణరాయనిగూడెననుటయందేమి స్వారస్యముగలదు ; వీరభద్రుడవృత్తికింకను రాజు గా లేదు? ప్రతాపరుద్రుని యనంత రము రాజ్యమతనికి జెందవలసియుండెను ; కాని రాజ్యము నతనికి జెందనియక గృష్ణరాయలు జయించెను. తత్కారణమున లక్ష్మి వావిసెడనీక గృష్ణరాయని గూడినది. కావున పద్యములోని ‘రుద్ర’ శబ్దమునకు ‘వీరభద్ర’ అని యర్థము జెప్పకొనుట యుక్తమని తలచెదను.

ఇక మిగిలియుండునది గాంధ్రసంగతభి. సంగి పేరు వినుకొండ దండకవీలె యందు తప్ప మఱి యెచ్చటను గానరాదు ; కాని కృష్ణరాయలకు ప్రియురాలు భోగకాంత యొక్కది యుండెనని రుజువు సేయు ప్రబలమైనవి సమకాలికాధారములు గలవు. ఆకాలమున విజయనగరమునకు వచ్చి యుండిన పోర్చుగీసువర్తకుడగు దోమింగో పయసు రాయల భార్యల వృత్తాంతము నిట్లు వర్ణించి యున్నాడు :—

“ఈ రాజునకు ధర్మపత్నులు పన్నిద్దలు గలరు ; అందు ముఖ్యులు ముగ్గురు.....ముఖ్య భార్యలయందొక్కతె యుత్కలరాజపుత్రిక ; మఱి యొక్కతె యీరాజుసామంతులలో నొక్కడగు శ్రీరంగపట్టణ ప్రభువుకుమారిత ; ఇంకొక భార్య వేశ్య ; రాజ్యమునకు రాకముందాతని కామె యుంపుడుగత్తెగ నుండినది ; రాజైనపతమున దన్ను భార్యగ జేకొందునని యతనిచే వాద్దానము గొన్నది ; ఈరితిగ వేశ్యయొక్కతె రాజమహిషి యగుట సంభవించినది. ఆమెయందు గల యను రాగాతిశయముచే నత డామె పేర నొక పట్టణము గట్టించెను.”¹⁰

8. కృ. రా. విజయము. ౪ : ౨౪-౫.

9. Further Sources, II. No. 123.

10. Sewell : Forgotten Empire. pp. 247-8.

న్యూనిజుచరిత్రయందీ భోగ కాంతవిషయ మింకను విపులముగ వర్ణింపబడియున్నది :

“ ఈ కృష్ణరాయలు పసివాడుగ విజయ నగరమున జెరుగుచుండిన కాలమున జిన్నాదేవి యను వేశ్యతో నతనికిదగులాటము గలిగి యామె యందత్యంతానురక్తుడైయుండెను ; ఆమెయెడ నతనికి గల ప్రేమాత్మిశయముచే దానే రాజగు పతమున నామెను దప్పక బెండ్లిచేసికొందునని పెక్కుమారులు వాగ్దానముజేసెను. పరియాచక మున కట్లతడు జెప్పినను నరువాత నది నిజమాయె నని చరిత్రవలన దెలియవచ్చుచున్నది. ఎట్లన, సింహాసనము నధిష్ఠించినపిమ్మట పసితనమం దాసక్తి గొనియుండిన వ్యాపారములన్నిటిని నతడు విడ నాడినను, ఆమెమీదినలపును మఱవజాల డాయెను ; కావున రహస్యముగ రాజమందిరమును విడిచి యామెయింటికి బోవువాడు. ఒకరాత్రి యా రహస్యమును అతని మంత్రియగు సాలువతిమ్మయ కనుగొనెను ; ఆ భోగకాంత యిలు సేరువఱకును నతని వెంబడించి పోయి, యతని కది తగదని బుద్ధి చెప్పి మరల రాజమందిరమునకు గొనిపోయెను. అపుడు రాజు దానా కాంతపై నెంత గాఢముగ మరులుగొనియున్నదియు నతనికి దెలిపి, తా నామెను వివాహముజేసికొందునని వాగ్దానము జేసితి ననియు, దానిచ్చిన మాట నెఱ్ఱెన నెఱవేర్చ నిశ్చయించితి ననియు జెప్పెను. అంతట మంత్రి రాజుయొక్క పట్టుదలను గాంచి యతని యిష్ట ప్రకారము నడచుకొన నీయకొని యేలినవారి కవనింద రానీయక దా నాకార్యమును నిర్వహింతునని పల్కెను. అట్లు చేయుట కతడు రాయలకొఱకు, నరసింగ దేశ రాజకుటుంబమునకు జెందిన సౌందర్యవతియగు కన్య నొక్కఁడెను వెదకి తెచ్చి పెండ్లిచేసి, వివాహకార్యములన్నియు ముగిసినపిమ్మట, భోగకాంతను దోడ్కొనివచ్చి యామెతోగూడ నొక్క సౌధమునందే కాపురము నేర్పి, యా సౌధముపై నున్నతమైన గోపురమును గట్టించి యందా భోగకాంతకు నివాస మేర్పఱ

చెను. తరువాత.....కృష్ణరాయలు నలుగురు భార్యలను బెండ్లాడెను ; కాని వారందఱి కంటెను నతని కీమెపై మక్కువ యెక్కువ. ”¹¹

సమకాలిక పోర్చుగీసురచనలవలన గాండ్ల సంగకథ చాలవరకు సత్యమైనదని తేలుచున్నది. రాయలు భోగకాంతను మోపించుట వాస్తవము ; రాజమందిరమునకు దెచ్చి యామె కచట నివాసమేర్పఱచుట వాస్తవము. అటు తరువాతి విషయము సత్యమని వేటంగ జెప్పవలసిన యావశ్యకత లేదుకదా. కాని యొక భేదము గలదు. కథయందలి భోగకాంతపేరు సంగ ; పోర్చుగీసు రచనలలోని భోగకాంతపేరు చిన్నాదేవి. ఈ భేదమునకు సమన్వయమెట్లు ? రాయలను బెండ్లాడుటకు బూర్వము ఆమెపేరు సంగయై యుండవచ్చును ; రాజమహిషియైన పిమ్మట చిన్నాదేవి యని పేరును మార్చుకొనియుండవచ్చును. ఇట్టి మార్పు లింకను జరుగుచున్నవి ; కావున సంగయే చిన్నాదేవి కావచ్చును.

సంగకథయందు గమనింపదగిన విశేష మొకటి కలదు. కృష్ణరాయలు సంగను బ్రశంసిం చినందులకు గినిసి పట్టమహిషి, ‘తెచ్చినది గజపతి వారి కుమార్తెకాదు. భోగకాంతయేకదా’ యని యెత్తిపొడిచినదట. గజపతికుమార్తె యననేల ? మఱియొక రాజపుత్రకును బేర్కొనరాదా ? గజపతి కూతును బేర్కొనుటకు గారణము లేకపోలేదు. గజపతి నిజయనగరరాయలకు బద్ధశత్రువు ; బల సంపదలయందు సమానుడు ; రాయరాజ్యములోని భాగములను జయించి స్వాధీనపఱచుకొన్నవాడు ; నాల్గైదుతరముల విజయనగరప్రభువు లాతనితో బోటియు విజయులు కాజాలరైరి. ఇంతకు మించిన విశేష మింకొకటి కలదు. ఆ పట్టమహిషి నరసింగ దేశాధీశ్వరుల యింటి యాడబడుచు ; పూర్వము గజపతిపురుషోత్తముడు దక్షిణదిగ్విజయార్థము వచ్చియుండినప్పుడు వారి యింటి యాడబడుచు నొక్కఁడెను—సాళువనరసింగరాయల కుమార్తె నే ఏమొ—బలాత్కారముగ గొనిపోయి వివాహ మాడియుండెను. తనపుట్టింటివారి దగు వ్రజసింహాసనముపై గూర్చునియుండు కృష్ణరాయలు

11. Nuniz, See Sewell Forgotten Empire, pp. 362-3.

గజపతికుమార్తెను బలాత్కారముగ దెచ్చి పెండ్లాడి పాతనూడును దీర్చుకొన్న మురియ వచ్చును ; కాని భోగకాంతను—వెల కమ్ముడు జోవుదానిని—దెచ్చినందున కింతగ నుప్పొంగవలయునా ? యని యామె భావము. ఆ మాటలకు నొచ్చి కృష్ణరాయలు కళింగదిగ్విజయార్థము వెడలుట సంగతమే.

వైనుదాహరించిన కథలవల్లను, సమకాలిక పోర్చుగీసు రచనలవల్లను కృష్ణరాయలకు దిరుమల దేవీ, చిన్నాదేవు లనుభార్యులగుట రుండిరని తెల్లమగుచున్నది. మఱియు గళింగ దిగ్విజయయాత్ర ప్రారంభమగునప్పటికి కృష్ణరాయలు గృతిగొన్న యాంధ్రప్రబంధము లీ యంశమును స్థిరపఱచుచున్నవి :

మనుచరిత్రయందు—

“తిరుమలదేవీచరణో”

దరలాఱాకల్పకల్పితస్థలకమల

స్ఫురదండివరబంధుర

హరిహయమణిమలయకూటహర్యువిహారి. ”12

పారిజాతాపహరణమునందు—

“శ్రీ వేంకటగిరివల్లభ

సేవాపరతంత్రహృదయ చిన్నమదేవీ

జీవితనాయకకవితా

ప్రావీణ్యఫణిశ కృష్ణరాయమహీశా. ”13

12. మను. ౩ : ౧౪౩. వావిళ్లవారి ముద్రిత ప్రతియందు ‘వలయకూట’యని యున్నది. వ్యాఖ్యాత “వలయఁగుండని, కూటహర్యు=యంత్రాల మేడయందు, విహారి=విహరించువాడా”యని యర్థముప్రాసని యున్నాడు. ‘మలయకూట’మని యుండవలయును. ఆ హర్యుముపేరు ‘మలయకూటము.’ నందితిమ్మన గూడ ఈ సాధమును జేర్చెననియున్నాడు. ‘మలయకూట ప్రాసాదనివేశ’ పారి. ౨ : ౧.

13. పారి : ౪ : ౧.

14. మను. ౧ : ౩౩.

15. Tirupati Devasthanam Inscriptions. Vol. III., No. 76.

16. South Indian Inscriptions, Vol. VI. No. 248

అని తిరుమలదేవీ చిన్నాదేవులు పెర్కొనబడియున్నారు. కృష్ణరాయల కపఖ్యాతి రాసీయక సాళువతిమ్మయ నరసింగనృపాలుర యింట బుట్టిన కన్యకను—తిరుమలదేవిని—దెచ్చి యతని కుద్వాహము గావించినను ‘నతడు చిన్నాదేవినే తన పట్టమహిషిగ గ్రహించినట్లున్నది. ఈ విషయ మీక్షింది మనుచరిత్రయందలి పద్యమువల్లను, శాసనముల వల్లను దెల్లమగుచున్నది.

“ఆవిభు ననంతరంబ గ

రావలయము దాల్చె గృష్ణరాయడు చిన్నా

దేవియు శుభమతి తిరుమల

దేవియును దనకు గూర్చు దేవేదులుగాన్. ”14

ఇందు పెద్దన మొదట చిన్నాదేవిని, యటు వెనుక తిరుమలదేవిని జేర్కొనియున్నాడు ; ఇందు వలన చిన్నాదేవియే పట్టమహిషి యని యూహా పొడముచున్నది. శాసనములందుకూడ నిట్లే మొదట చిన్నాదేవియు నరువాన తిరుమలదేవియు, జేర్కొనబడియున్నారు.

“శ్రీకృష్ణరాయమహారాయలు విజయ నగరాన నుండి పూర్వదిగ్విజయయాత్రకు విచ్చేసి.....కృష్ణ వేణ్మాతీరమందు అమరేశ్వరదేవుని సన్నిధిని తులా పురుషమహాదానమును శాయ నపధరించి తమ దేవుళ్లు చిన్నాదేవమ్మ తిరుమల దేవమ్మగారిచేతను మహాదానాలు సేయించ నపధరించి..... ”15

“శ్రీకృష్ణదేవమహారాయలు విజయ నగరాన నుండి పూర్వదిగ్విజయయాత్రకు విచ్చేసి.....కృష్ణ వేణ్మాతీరమందు అమరేశ్వరదేవుని సన్నిధిని తులా పురుషమహాదానంశేయ నపధరించి తమదేవులు చిన్నాదేవమ్మచేతను రక్షణను మహాదానమును తిరుమలదేవి అమ్మవారిచేతను సప్త సాగర మహాదానమును సేయించ నపధరించి.... ”16

ఈ శాసనవాక్యములవల్ల చిన్నాదేవియే కృష్ణదేవరాయల పట్టపురాణి యను నూహ బలపడుచున్నది ; కాని కాలక్రమమున చిన్నాదేవి గతించినది. మనుచరిత్ర పారిజాతాపహరణములు

రెంటియందు నామె జేర్కొనబడియున్నను, ఆముక్తమాల్యదయం దామె ప్రస్తావము గాన రాదు. అప్పటి కామె స్వర్గవాసినియైనది. ఆవల తిరుమలదేవి పట్టపురాణి యాయె. ఆముక్తమాల్యదయందలి—

“ఆవిభుననంతరంబ ధ

రావలయము బూని తీవు రహిమై దిరుమ

లేవియును నన్న పూర్ణా

దేవియు గమలాబ్జముఖులు దేవేరులుగాన్.” 17

అను పద్యమువలన విదితమగుచున్నది. ఇది మనుచరిత్రనుండి గైకొన్న పద్యమే. రచయిత పెద్దనయే ; సందర్భము ననుసరించి మార్చి వ్రాసినాడు. చిన్నాదేవి గతిించిపోయినది. అందుచే నామెమాట యెత్తలేదు. ఇందు తిరుమలదేవిని మొగట జేర్కొనియుండుటవలన నామె యప్పుడు

పట్టపురాణి యాయెనని యూహకలుగుచున్నది. తిరుమలదేవితోగూడ జేర్కొనబడియుండు నన్న పూర్ణాదేవీకమలాబ్జముఖుల వృత్తాంతము దలియదు. న్యూనిజు చెప్పిన రాయల నలుగురు ధర్మ పత్నులలో వీరిద్దఱనుటకు సంశయ మంద బనిలేదు. వీరిద్దఱిలో గజపతి కుమార్తె యొక్కర్తుక. ఆమె యెవ్వరు? అన్నపూర్ణాదేవియా, లేక కమలాబ్జముఖయా? నిర్ధారించి చెప్పటకు వీలులేదు ; కాని విజయనగరసామ్రాజ్యమున నామెపేరు లక్ష్మీదేవి యని యుండుటచే గమలాబ్జముఖయే గజపతికుమార్తె కావలయును. కృష్ణరాయవిజయ మందలి ‘తుఱ్ఱా’ వ్రాయసగాండ్రు ప్రసాదించిన పేరని తలచెదను. ‘లక్ష్మీ’ (లక్ష్మి) యనునది సరియైన రూపమైయుండవచ్చును. అగునేని కృష్ణరాయలు జెండ్లాడిన గజపతికుమార్తె పేరు ‘లక్ష్మీదేవి’ యని యంగీకరింపవచ్చును.

రాయల కళింగ జైత్రయాత్ర

౨

గజపతి సామాన్యశత్రువు గాడు. రాష్ట్రకోశబల సంపదలం దతని కధికులగు రాజులప్పటి భరత ఖండమున నెందరో లేరు. తనతోపాటు దక్షిణభారతావని జాలించుచుండిన యశ్వపతిసరపతులకు అతడుసమానస్కంధుడు. రాష్ట్రవైశాల్యముననేమి, కలిమి బలములలోనేమి, శక్తిసామర్థ్యములందేమి వారి కెంతమాత్రమును దీసిపోయెడివాడు కాదు. ఈ యంశము ఆముక్తమాల్యదలోని ఈక్రింది పద్యమునందు నూచింపబడియున్నది :

“రయమున వృష్టికై యొదిగి

రచ్చలపై విధియింతు రుగ్రతన్

హయపతిమీద దంతిపతి

నాతనిపై నృపతిన్ గజాదిని

ర్ణయముల మొత్తులాడుదురు

ప్రబోకయించుక విప్ప విచ్చు మొ

గ్గయి మఱిపాసిపోదురు న

మస్తదిశాగతులైనయధ్యగుల్.” (౪-౧౩)

ఈపద్యముపై వాఖ్యాన మనదగిన చర్చ యొకటి రాయవాచకమున గలదు. ఇందు విజాపుర రాజసౌధమున కృష్ణరాయలు విజాపురముపై నెత్తిరాబోవుచున్నాడను వర్తమానము తెలియ వచ్చినంతటనె యచట గూడియుండిన నానా సంస్థానముల స్థానాపతుల మధ్యజరిగిన చర్చ వర్ణింపబడియున్నది.

“దాదిమహాలుముందు ముందరదివాణంలో ముందర ఆయాపక్షిల్లు దొండోపండితులు మొదలయినవారు నియోగ్యులు వారివద్ద కుతస్సనమలక వారి హేజీబులు ముకుందపండితులు మొదలైనవారు కూర్చుండి ఆలోచన జేసినది :—

‘అశ్వపతి గజపతిసరపతులలో నరపతిసింహాసనమే అధికము. కడమ రెండుసింహాసనములున్న

వారి వెనుకను' అని పిన్న పెద్దలు ఆలోచనగా చెప్పినందులకు గోలకొండవారి ముద్దాపండితులు, సింహాసనాలంటే మూడున్న సరి. ఇందులో సింహాసనాధిక్యములు కలవా ?' అని ఆగ్రహపడగా, 'నిజాంరవుతులు మా వుత్తులు లిశికిరీతనాన సరికదా; ద్రవ్యసామాగ్రియందు దుర్గములయందు కొనవ; అట్టివట్ల అధికమని జెప్పవలసిన కారణమెంద్రి? అన్నందులకు గోలకొండవారి ముద్దాపండితులు వ్యంగ్యోక్తముగా, 'కాబయేమి? మరేమి? యిందులో న్యూనాధిక్యములు యెంచ అవకాశమేమి వున్నది? వొకరి కొకరు ఏకవాక్యముగా ఆడుకొన్నందులకు, బాహుబలింద్రునివారి బ్రంహ్మపంతులు వారలతోను, యీ మూడు సింహాసనములనగా బ్రంహ్మవిష్ణుమహేశ్వరుల అంశలుగా వుండును. అందున తారతమ్యములు యేరీతో అరితువలెనే అశ్వపతి గుర్రాలకున్న, గజపతియేనుగులకున్న సరపతికర్నాటకసింహాసనానకున్న; గనక నరపతియే హెచ్చు. అది యేలాగంటేను—భగవద్వాక్యం, 'సరాణాంచ సరాధిపం' అనే వచనము వల్లనున్న : ఆ రాజ్యములోను దేవాదాయం బ్రంహ్మదాయం పుణ్యతీర్థములు నదులు పుష్కరులు గల్గివున్నది. ఇదిగాక విష్ణువు ప్రత్యక్షమై వెంకటాచలానవున్నారు; ఆ రాజ్యములో వుండే స్వామికి కడమ రాజ్యములో పెద్దలు బుద్ధిశాలులు త్రాంహ్మలు యతిశివరులు మతాధిపతులు రాజులు మొదలైనవార లందరున్న కానుక కప్పములు కొంచుపోయి స్వామికి సమర్పించి వస్తావున్నారు; గనక కర్నాటకసింహాసనాధిపతులు పుణ్యశ్రీకులు. ఆ పిమ్మట గజపతిసింహాసనమందు జగన్నాయకులు వేంచేసియున్నారు; గనక రెండో పర్యాయం. అశ్వపతివారున్న గంగాతీరాన విశ్వనాథులరాజ్యములో

వున్నారు; వారి తెగలవారి యెదులసాహు, కుట పసమలక, నిజాంశాహుయీమూడుతెగలవారున్ను కర్నాటకం నరుదున వున్నారు. మీరు కర్నాటకాధిపతులతో సరియన నగునె ? అని మధ్యస్థభావముగా అన్నందులకు దొండ్రోపండితులు ముద్దోపండితులు దాదోపండితులున్న దొడ్డనియోగులుగనక తెలుసుకొని తమ దొరలు మన్యపానులు; దేవత్రాహ్మణ విశ్వాసములు లేవు, స్త్రీచ్ఛలు, గోహింసకులు, వారిని గొలిచినవారము; గనక దూరదృష్టి విచారింప అవకాశమంత లేక అహంకారగుణమువల్ల ఆనవలసిన దంటిమి. బ్రంహ్మపంతులవారు పలకరించినది యథార్థమని యెంచినవారై ఆ తర్వాత మంత్రాలోచనగా వార్తలాడినవి."1

పైనుదాహరింపబడిన యాముక్తమాల్యద మున్నిగు గ్రంథముల సాక్ష్యములవలన కృష్ణరాయల కాలమున గజపతికలిమిబలమును గూర్చి జనసామాన్య మెట్టి యభిప్రాయమును గలిగియుండెనో తెలియవచ్చుచున్నది. అంతటి ప్రబలునితో బోలె నిశ్చయించినపు డతని నోడించి జయమును బొందుటకు పలసిన ప్రయత్నము సేయుట యుక్తము. విజయనగరసంస్థానము సేనాబలమున గన్ము. నయైనదికాదు. 'గజపతిపై చండుపెడల నిశ్చయించి యతడు (కృష్ణ దేవరాయలు) ముప్పది నాలుగువేల కాల్బలమును, ఎనిమిదివందల యేనుగులును గల సైన్యమును సమకూర్చి, యాసేనతో గూడ ఉదయగిరిని జేరె'నని న్యూనిజు వ్రాసియున్నాడు.2 కాని యర్వాచీనగ్రంథములగు రాయవాచకము నందు రాయరాణువసంఖ్య యెనిమిది లక్షలను మించిపోయినది. గణుతిప్రకారము రాయరాణువయందు 'తైజీతంగుణ్ణాలు పండ్రెండు వేలున్ను', అమరనాయకంగుణ్ణాలుయరువై నాలుగువేలున్ను, తైజీతం యేనుగులు యాభై ఘట్టాలును అమరపు యేనుగులు నూటయిరువై ఘట్టాలును (౧౭౦౦,

1. రాయ. పుటలు ౪౭-౪౯.

2. Sewell, F.E. p. 316.

సుట్ట మనగా ౧౦); కైజీతం రాణువనూతనం (హాగా మూడులక్షలున్ను, అమరంవగను అయిదు బక్షలబలమున్ను' ఉండెనని కలదు. ఈ మహా సైన్యమును వీరితోగూడ ఆరగపడునెనిమిదికంపణాల నోయదొరలను గదల్చుకొని యుమ్మత్తురిపై నడచి యీ రాజ్యమును జయించి తురకలమీదను గజపతి మీదను నెత్తిపోయెనని చెప్పియున్నది.³

సైన్యమంతయు రాజధానియందు గూడిన పిమ్మట దండువెడలుటకొఱకు మంచి ముహూర్తమును నిశ్చయించుటకు జ్యోతిషులను రప్పించెనట; వారు నిశ్చయించిన లగ్నమున వెలిగుడారము వేయించి సకల సైన్యములతోగూడ బయలువెడలెనట.

3. రాయ. పుట ౫౩, ౮౪, ౮౬. కాని రాయ వాచకమునందే మఱియొకచోట రాయరాణువసంఖ్య కొంచెము వ్యత్యాసముగ గానవచ్చుచున్నది. ౩౪ వ పుటయందు గుఱ్ఱములు ౨౪౦౦౦, ఏనుగులు ౧౫౦౦౦, బంట్లు ౨,౦౦,౦౦౦, అమరనాయకంగుర్రాలు యేనుగులును వందఁడువేలున్ను, కాల్యలములు ౨౦౦౦౦౦, (పుట. ౫౦) అని లెక్కింపబడియున్నది. కాని ఇది విశ్వాస్యము గాదని తోచుచున్నది. ఏలనగా, రాయ వాచకమర్వాచీనగ్రంథము; మఱియు రాయవాచకమున గృష్ణరాయలతోగూడ 'అయ్యనమలక, అంకుశ ఖానుడు, రాణాజగదేవు, గని తిమ్మప్పనాయడు, రాచూరిరామనాయడు, పెంమసాని రామలింగమనాయడు, హండేమల్ల రావు, బోయిరామప్ప, హరివాణం కొమాళ్ళయిన పదునెనిమిది కప్పణాలవారున్ను, దళనాయకులు అప్పరపిళ్ల, కుప్పరపిళ్ల, సాళువనాయడు, కొమారతిమ్మప్ప, సంగరాజు, శేర్వప్రధాని, తిప్పరసు, అయ్యప్పనాయడు, కొటికవిశ్వనాథనాయడు, చెవ్వప్పనాయడు, అక్కిప్పనాయడు, కృష్ణప్పనాయడు, వెలిగోటి యాచమనాయడు, కన్నడ బసవప్పనాయడు, సాళువ మేకరాజు, మల్ల అనంతరాజు, తిమ్మరాజు, వీరమరాజు మొదలయినవారున్ను' దండయాత్రకు బయలువెడలినట్లు చెప్పియున్నది. కాని వైజ్ఞానికంగా దొరలతో అయ్యనమలక, అంకుశ ఖానుడు వీరిరువురు సదాశివరాయల కాలమున నుండిరి. చెవ్వప్పనాయడచ్యుతరాయల కాలమువాడు; వీరెవ్వరును కృష్ణరాయల కాలమునం దుండి రని నిరూపించుట కెట్టియధారమును లేదు. కొటికమువిశ్వనాథనాయకుడు కృష్ణదేవరాయల కడపటిరాజ్యవర్ష

“దండ్లుయాత్రలకు లగ్నం వుంచేటందుకు జ్యోతిషులను పిలిపించి ముహూర్తం వుంచమని ఆనతియ్యగా ఆతీరుననే అప్పాజిగారు జ్యోతిషుల రప్పించి సుదినం సుముహూర్తం సులగ్నం కూడిన వేళ వెలిగుడారం వేశేటట్టుగానున్న పాశ్యంకదలి పొయ్యేటందులకున్న ప్రవేశానకున్ను లగ్నం నిశ్చయించుక రాయలవారికి యెరుకశేయగా, ఆతీరుననే వెలిగుడారం వేయించమని ఆనతిచ్చినారు... సకల సన్నాహముతోడట్టు బయలుమెరళి వెలిగుడారమునకు వచ్చినిలిచి దొరమన్నీలనున్ను, రవుతుల మావతులనున్ను, చినియోగం వైకంవార్లనున్ను, మునుపటివారు, వెనుకటివారు, యెడవంక్కంవారలనున్ను, అందరినిన్ని రప్పించుక వారివార్లతో

మున నుండినట్లు శాసనాధారము గలదు; కాని తత్సూర్య మతడు రాయల కొలువున నుండె ననుట సంశయాస్పదము; క్రీ. శ. ౧౫౬౩-౬౪ వఱకు నతడు జీవించియుండుటవలన, కృష్ణరాయలకళింగ తైత్రయాత్రయందు అతడు పాల్గొనెనని నమ్ముటకు పీలులేదు. రాణాజగదేవున కృష్ణరాయల కాలమున రాయల కొలువున లేడు; గోలకొండనుల్లాను కుల్లికుతుబు శాహుకొలువున నుండెను. జమ్షీదుకుతుబు శాహు మరణమువఱకును నతడు కుతుబుశాహుల నాశ్రయించియుండెను; ఇబ్రాహీంకుతుబు శాహు గోలకొండనిహంస నము నధిష్ఠించినపిమ్మటగాని విజయనగరరాజ్యమును జేరలేదు. సాళువ మేకరాజును, మల్ల అనంతరాజును ఇమ్మడి వేంకటపతిరాయల కాలమున నుండిరి. ఇందు వలన రాయవాచకరచయిత చెప్పిన సైన్యసంఖ్య నమకాలికుడగు న్యూనిజు చెప్పినదానికంటె విశ్వాస్యమని దోచకపోవచ్చును; కాని గజపతివంటి బలాధ్యుని జయించి యతని యేలుబడిక్రింద నుండిన దుస్సాధ్యస్థల జలగిరిదుర్గములను గైవసము గావించుకొనుటకు న్యూనిజు చెప్పిన బలసంఖ్య చాలదు; మఱియు గజపతి కంటె బలాధికుడుగాని విజాపురనుల్లాను నోడించి రాయచూరు మున్నగు దుర్గములతోగూడ కృష్ణాకుంగ భద్రల మధ్యదేశమును స్వాధీనపఱచుకొనుటకై కృష్ణదేవరాయలు ౫౫౧ ఏనుగులును ౩౨౬౦౦ గుఱ్ఱములును ౩౦౩౦౦౦ కాల్యలమును సమకూర్చె నని న్యూనిజు చెప్పియున్నాడు. (Sewell, F. E. p. 147, 326-328); కావున గజపతిని జయించుటకు కృష్ణరాయలు రాయవాచకమున వర్ణించినంతటి బహుళసంఖ్యాకమైన సైన్యమును సిద్ధముజేయుట యసంభవము గాదు.

మాటవలుకులు అడి మీమీస్తోమములతో ఆయత్త పాటుతో కమ్మని బలవంకం అమరనాయకం వార్లతోనున్న నగరిసంప్రతులవారితోనున్న నగరి లెట్టప్రకారనకు యేనుగ, గుర్రాలు, రౌతు రాణువ, గలట్టువైదళంవారినిన్ని గణితీతుకొని కర్ణాటకాన గలస్వతంత్రస్వామ్యంకావలిగట్టుగుంపులవారినిన్ని, పాశ్యగాళ్లనున్న నగరిలెక్కప్రకారానకు అందరి నిన్ని రప్పించి పయనంతర్గదా అని కరణీకులతో నుంన్న రాయసం, కటికం, దినసరి, అవసరం, విని యోగవైకం వార్లతోనున్న ఆనతిచ్చి.....గండ

4. రాయ. పుటలు ౧౨-౧౩. కృష్ణరాయలనాటి యాంధ్రవాఙ్మయమును పాశ్చాత్యప్రభుగీనుప్రయాణీకుల వృత్తాంతములను బరిశీలించిచూడగా రాయ వాచకమున వర్ణింపబడిన ప్రయాణారంభనన్నాహము సరియైన దని తెలియచున్నది.

యధయాత్ర బయలుదేరుటకు ముందు కృష్ణరాయలు ఉపశ్రుతిని విని యది విజయసూచక మగుటకు సంపన్నం ప్రయాణోస్తుం యే నని కొండ పీఠి కై ఫీయతునందు గలదు.

“అంతఃపురము వదలి ఆస్థానప్రవేశమై మహా ప్రధానులైన సాశ్వతిమ్మప్పగారిని పిలిపించి పూర్వ దిగ్విజయయాత్ర వెళ్లవలసినది; గనుక యేతత్ప్రయత్నములు చేయమని నెలవుయిచ్చి శుభసూచనార్థమై ఆ రాత్రి రజకగృహముమీద నక్షత్రాలు చల్లినంతలో ఆ రజకుడు అన్నం తిని తన యింటిపందిటిలో పండుకొని కుషామతిచేతను,

‘కొండపీడు మనదేరా కొండపల్లె మనదేరా కాదని యెవ్వడు వాడుకువచ్చిన కటకముదాకా

మనదేరా’

అని అన్నాడు; గనుక ఆమాట విని రాయల వారితో చెప్పినంతలో అదే శుభసూచన చేసుకొని ప్రధానసేనాపతి నై న్యసమేతముగా పూర్వదిగ్విజయ యాత్ర విచ్చేసిరి.

(Kaifiyat of Kondavidu Mac. Mss. 15-4-40 pp. 18 f.)

రానున్న శుభాశుభముల నుపశ్రుతుల మూలమున సూహించి కనుగొనుట రాయలకాలపు బ్రజలకు గరము ప్రియమైన కార్యము. కావున సమకాలిక సాంఘికమర్యాద ననుసరించి కృష్ణదేవరాయలు పై తెప్పినట్లుపశ్రుతిని విని యది శుభసూచక మని గ్రహించి కళింగశైత్రయాత్రకు బయలు వెడలియుండవచ్చును. సంగతముకాని రిం దేమియు లేదు; కాని ఈకథయం దెంత వత్తము గలదో నిశ్చయించిచెప్పటకు వీలులేదు.

యాత్రకు జయధ్వనిగా దిక్కులు పిక్కిటిల్లేటండ్లుకు భేరితాడనము శేళి డమామిటోకించుమని ఉత్తరపు శేళి రౌతులకు మాపుత్తులకు అమరనాయకంవార్లను అట్లండ్లు, కొమాళ్లకు, రాబలకు, బట్టను, కమ్మనా యకులకు అందరినిని పయనంజెప్పి కమ్మని కటికాల వారికి పుత్తరువుయిచ్చి తానుంన్న భోజనంజేసు కొని మూడోనగారా టోకించమని ఆనతిచ్చి గుర్రం యెక్కుకొని బయలు వెడలిరి.”

కృష్ణదేవరాయలు దన రాజ్యముపై వెత్తి వచ్చుటకు ఘనప్రయత్నము సేయుచున్న సంగతి గజపతి కెటుకవడకపోలేదు. తనరాష్ట్రమును సంపాదించు కొనుటకతడు దగునేర్పాటులను గావించెను. రాయవాచకమునం దీయేర్పాటులు సంగ్రహముగ వివరింపబడియున్నవి. కృష్ణరాయలు రా బ్యాభిషిక్తుడైన పిమ్మట దమ రాజ్యములపై వెత్తిరాదల పెట్టుచున్నాడనియు, దమకందటికతడు సామాన్య శత్రువగుటవలన దామందలు సేకమై యతని నెదుర్చుట యుక్తిమనియు మూడిండ్ల దక్కనునుల్లాను లును దమస్థానావతులమూలమున సందేశమంపిరట ! గజపతివా దందుల కంగీకరించి తదనుగుణముగ నిజరాజ్యసంరక్షణకు దగు నేర్పాటులను గావించి గట.

“గజపతివారు... యిడక పాత్రులతో నున్న పరస్థలనియ్యోగులతోనున్న సంభాషణ శేయగా నిజాంశాహువారి నీలాద్రివంత్తులు వాగుం న్ను యెదులశాహుకుతపనమలకవారి స్థానావతులు అంప్పించిన కాశీతములు :

“కర్నాటకాధీశ్వరులు కాన్యముఖానను నడిచేవారై చతురంగబలమున్న బలశేనుక బయలు మెరసి నదుదులకు వచ్చి కనుపించుకొనేవారై పున్నారు; యీవరకు ఉత్తరం దక్షిణంబోరల కార్యాలకు హానివృద్ధులకు సహాయంసరిపత్తి నడపుదురు. ప్రబలమైన కార్యాలకే అందరున్న ఏక గ్రీవమై ఉత్తరం అఘపురంవారి కార్యాలకున్న నిర్వహింతురుగా. యిప్పుడు అంతే కార్యాలు యేమి పున్నది ? సరదున పుండేవారు, గనుక యితరం గాదుకదా ? యెదులశాహున్న నిజాంశాహున్న

కుతుబసమలక వారున్న సరదుస్థలాలు స్థామశుద్ధిగా యోచనశాయగా పనిలేదు. అందుకు మించి సకార్యాలుకతె అహముదనగరం పర్యంతం వత్తురు' అని ఘనంగా వ్రాశి అంప్పినారు.

“మనుష్యయత్నమున అపజయమనియెచ్చరాదు. కర్నాటకంవారికి జయం నిశ్చయం అజనప్పటికిన్ని సరదుల మూడు తెగలవారున్న విరిగినట్టెనే మీసీమలన్నిన్ని కోలుబోయి మీకున్న అవధివచ్చును; కాబట్టి దీర్ఘ యోచనవిచారించుకొని యాదిహెచ్చరికలు గలిగి పడిపించుకోవలెను' అని మంత్రాలోచనగా అన్నండ్లలకు, గజపతివారు—

“అంన్నింటికింన్ని మనపాలిటి జగన్నాయకులు పున్నారు' అని మందలించినట్లులకు మూడు తెగలవారి నియోగిగులున్న, 'మీకు జగన్నాయకులున్న తమ దొంగలకు కర్తరున్న పున్నారుకా. కర్నాటకంవారు యేరుదాటి రాకుండా తమ మూడు తెగలకలిమిబలములున్న కృష్ణదాటి రాకుండా పాశ్చాత్య దిగిపుండ్రేటట్టు అంపుతున్నారు. మీ తెగ నామజాదులున్న సరదుస్థలాల బలవంత్తులైయుండేటట్టు కట్టడశేయండా' అని తెలుపగా గజపతి వారున్న 'ఆరితి అమనకశేశే' మని కొండపిడు, ఉదయగిరి, బెల్లంకొండ, నాగార్జునకొండ, కందుకూరు మొదలైన స్థలాలవలకు యాదిహెచ్చరికలు కలిగి పుండ్రదగ్గరనేటట్టుగా నామజాదులు పంపినవారై పోడశపాత్రులతోనున్న వారి దుర్గాలున్న శీమభూములందున్న యాదిహెచ్చరికలు గలిగిపుండ్రమని మందలించగా వారువాల్లు సరదులకున్న దుర్గాలకున్న సమస్త సామగ్రిలు అంప్పినారు.”⁵

మూడిండ్ల సుల్తానుల విజమున వారి స్థానాపతులు గజపతివారికి నివేదించిన 'కాశితము'లను బట్టి చూడగా గృష్ణరాయలను గృష్టానదినీ దాటి రానీయక యడ్డుపెట్టుటయే వారి ప్రధానోద్దేశమని విశదపడుచున్నది. కావున మూడిండ్లవారేకమై కృష్ణాతీరమున రాయల మార్గము నరికట్ట దమలోదాము నిశ్చయించుకొన్నను గజపతితో నేకీభవించవలెపెట్టలేదు! కాని యతని సహాయము లేక వారి

మనోరథము సిద్ధింపదు. పలన వారియెడవంకనున్న తెలింగాణతీరాంధ్రరాష్ట్రముల కాతడధిపతి; కావున సతని యాదాసీన్యము వల్లగాని యజాగ్రతవల్లగాని యాప్రాంతములను సంగడింపగల దళములు లేనిచో కృష్ణరాయ లచటి దుర్గముల నాక్రమించుకొని ముంగలనుండియు వామపార్శ్వమునుండియు నేకకాలమున బైగోన వచ్చును. అప్పుడు సమకు జయము గలుగుట సందేహాస్పదము. తత్కారణమున వారికి గజపతి సహాయసానుభూతు లావశ్యకములాయె. ఒక వేళ గజపతి తాము కోరినట్లు సేయదేమియను సంశయ మొక ప్రక్క వారిని జాధింపగడగెను. కావున వారు గజపతి కిట్లు రాయబారము సంపిరి.

కర్నాటకం తెత్తివచ్చుచున్నారు. వారు మీకును మాకును సామాన్యశత్రులు. మనమందఱు మేకమై వాగితో బ్రతిఘటించుట యుక్తమని మీరెంచవచ్చును. మీయభిప్రాయము సరియైనదే; కాని మనమందఱు మేకీభవించవలసినంత యావశ్యకత లేదు. ఆవశ్యకత గలిగిన మీరలహమదానగర పర్యంతము రావచ్చును; అంతటి యాపద ఇప్పుడు కలుగలేదు. మా మూడిండ్ల ఫౌజులును రాయలను గృష్టను దాటి రానీయక మరల గొట్టుటకు చాలును. మీరు మమ్ముబోలి కర్నాటకమున నుండు వారు గావున మే మెవవేళ పరాజితులమైనచో వారు మీరాజ్యముపై యురపడింపవచ్చును; తత్కారణమున మీకు రాజ్యనష్టము గలుగవచ్చును; కావున మీరు సరదుస్థలసంరక్షణకై తగు ఏర్పాటులను గావించుట యుక్తమని హెచ్చరించుచున్నారము.

3

కృష్ణ దేవ రాయల కళింగదండయాత్రవలె సంత విఫలముగ వర్ణింపబడిన చరిత్రాంశము మఱి యొకటి మధ్యయుగ దక్షిణభారతచరిత్రయందు గానరాదు. ఇది పెక్కిండ్రచే బలుతావుల వర్ణింపబడియున్నది. ప్రప్రథమమున జేర్కొనదగినవి కృష్ణరాయల శాసనములు. ఇవి రాయల దండయాత్ర సాగుచున్నపుడు చెక్కించినవి. ఇందు రాయల విజయములు సంగ్రహముగ జేర్కొనబడియున్నవి.

5. రాయ. పుటలు 22-23.

ఒక్కొక్క ముఖ్యస్థలమును సాధించినపిమ్మట నా విజయములను బ్రసాదించినందుకు భగవంతునికి దన కృతజ్ఞతను జూపుటకు ఆ యాస్థలములందో, లేక సుప్రసిద్ధపుణ్యక్షేత్రములందో వెలసిన దేవతల పూజాపురస్కారములను నడపుటకు జేసిన దానాదుల వివరమిందుల్లేఖంపబడియున్నది. దండయాత్ర నడచిన మార్గము పొడవునను ఎప్పుడెచ్చట గలిగిన విజయమును చెలుపుట కప్పుడే యవి యచట నిలువబడిన వగుటచేత చిట్టచివరను వ్రాయించిన శాసనమునందుగాని దండయాత్రవృత్తాంతము సమగ్రము గానరాదు; కాని అన్నిటిని మొత్తముగ జేర్చి చూచిన దండయాత్ర నడచిన మార్గమును సాధించిన దుర్గములును వశపఱచుకొన్న రాష్ట్రములును జక్కగ చెలియరాగలవు. శాసనములందేకాక సమకాలికసంస్కృతాంధ్రగ్రంథ కర్తల రచనలలోను, పాశ్చాత్యపోర్చుగీసై తిహాసకుల చరిత్రలలోను, ప్రయాణీకుల వృత్తాంతములందును కృష్ణరాయల కళింగజైత్రయాత్రప్రస్తావము గలదు; మరియు నర్వాచినరచనలగు రాయవాచక కృష్ణరాయ విజయములందును నీ కళింగవిజయము విపులముగ వివరింపబడియున్నది. పిని నన్నిటిని సమకూర్చి చక్కగ బరిశీలించి చూచిన నీదండయాత్రయొక్క చరిత్ర విశదము కాగలదు.

కృష్ణదేవరాయల కళింగజైత్రయాత్ర యేక ధాటిగ సాగలేదు. క్రీ. శ. ౧౫౧౩ మొదలు ౧౫౧౮ వ సంవత్సరమువఱకును విడుమర లేక సంగ్రామము నడచినను నందైదాటు ప్రత్యేక ఘట్టము లుండినట్లు శాసనములందును, సమకాలికాంధ్రగ్రంథములందును సూచింపబడియున్నది. ఒక్కొక్కముఖ్యదుర్గమును సాధించిన పిమ్మట కృష్ణరాయ లంతవఱకును జరిగిన యుద్ధాంశములను సంగ్రహముగ శాసనమందు ప్రకటించి విజయనగరమునకు మరలిపోవువాడు. సింహాచలపర్వంతము గల రాజ్యమును జయించునప్పటి కిట్టి ఘట్టములు వాలుగు వ్యక్తపడుచున్నవి.

ఈక్రింది శాసనములవలన నీవిషయము చెల్లము కాగలదు.

A-10x

(౧) ఉదయగిరిశాసనము : (నెల్లూరుశాసనములు-సం. ౩. ఉద. నెం. ౪౦.):

“శ్రీ వీరకృష్ణరాయలు పుదయగిరిదుర్గం మీద విడిసి ప్రతాపరుద్రగజపతిని కొండపిడు పర్యంతం విరుగబోడిచి పుదయగిరిదుర్గానకు మేనతవేయించి దుర్గం పుచ్చుకొని ప్రతాపరుద్రగజపతివారి పిన్నతండ్రి తిరుమలకాంతరాయనిని పట్టుకొని తిరిగివిచ్చేసి....”

(౨) తిరుపతిశాసనము. (తిరుపతిదేవస్థాన శాసనములు. సం. ౩. నెం. ౬౮, ౭౧ ర్లు).

“శ్రీ వీరప్రతాప శ్రీ వీరకృష్ణదేవమహారాయలు ప్రతాపరుద్రగజపతిని కొండపిటిదనకాను విరుగబోడిచి ఉదయగిరిదుర్గమును కైకొని తిరిగి విజయనగరంరాజధానికి విచ్చేస్తున్న....”

(౩) అమరావతిశాసనము : (S. I. I. Vol. VI. No. 248).

“శ్రీకృష్ణదేవమహారాయలు విజయనగరాననుండి పూర్వదిగ్విజయయాత్రకు విచ్చేసి పుదయగిరిదుర్గం సాధించి తిరుమల రౌతరాయ మహాపాత్రునిం బట్టుకొని అద్దంకి వినికొండ బెల్లం కొండ నాగార్జునుని కొండ తంగేడకేతవరం మొదలైన గిరిదుర్గస్థలదుర్గాలన్ని న్ని యేకదాడిం గైకొని కొండపిటిదుర్గం అగ్గలంబుచ్చుకొని ప్రతాపరుద్రగజపతికొమారుండు పీఠభద్రరాయ నిన్ని కొమారహంపీఠమహాపాత్రుని కొడుకు నరహరి పాత్రుండు రాచూరిమల్లవఖానుండు పుద్దండఖానుండు పూసపాటి రాచిరాజు శ్రీనాథ రాజు లక్ష్మీవతిరాజు జన్మాలకసవాపాత్రుండు వశ్యమజాలచంద్రమహాపాత్రుండు మొదలుగాను పాత్రసామంతులను మన్నెవారిన్ని జీవగ్రాహం గాను పట్టుకొని వారికి అభయదానం ఇచ్చి ధరణి కోట అమరేశ్వరానకు విచ్చేసి”

(౪) అహోబిలశాసనము. (L. R. 15. pp. 314-33) దిగువ అహోబిలంమంటపంలో శాసనము.

“.....పాత్రసామంతులను మన్నెవారిని జీవగ్రాహంగా పట్టుకొని వారికి అభయదానం ఇచ్చి

ధరణికోటకు విచ్చేసి అమరేశ్వరమహాదేవుని సన్నిధిని తులాపురుషదానముసేయ నవధరించి...తిరిగి విజయనగరానకు విచ్చేసి రత్నసింహాసనారూఢులై సామ్రాజ్యము సేయుచును మఱిన్ని కళింగదేశానకు దిగ్విజయార్థమై యిచ్చటికి విచ్చేసి.....”

(౫) తిరుపతిశాసనము. (తిరుపతి దేవస్థాన శాసనములు. సం. ౩. సెం. ౮౦).

“ధరణికోట అమరేశ్వరానను తులాపురుష మహాదానమును శాయనవధరించి తిరిగి విజయ నగరానకు విచ్చేసి సామ్రాజ్యంచేస్తున్న మరిన్ని కళింగదేశదిగ్విజయార్థమై బెజవాడకు విచ్చేసి కొండపల్లి దుర్గమును సాధించి ఆదుర్గం మీద నున్న ప్రహరరాజు శిరశ్చంద్రమహాపాత్రుండు బోడజనమహాపాత్రుండు బిజిలిఖానుండు పీఠ మొదలైనవారినిని జీవగ్రాహంగాను పట్టుకొని వారికి అభయదానం ఇచ్చి అనంతగిరి ఉండ్రకొండ ఉల్లకొండ ఆరువపల్లి జల్లిపల్లి కందికొండ కప్పలు వాయి నల్లగొండ కంభంమెట్టు కనకగిరి శంకరగిరి ఇవి మొదలయిన తెలుంగాణ్యపుదుర్గాలు ఏక ధాటిని కైకొని సింహాద్రి పొట్నూరికి విచ్చేసి అక్కడను జయస్తంభం వేళి రాజమహేంద్రవరా నకు విచ్చేసి తమదేవుడు చింనాదేవండు తిరుమల దేవండుగారిచాతను మహాదానాలు శేయించ నవధ రించి విజయనగరానకు విచ్చేసి”

వై శాసనగ్రంథములవల్ల గృష్ణ దేవరాయలు కళింగదిగ్విజయము ప్రారంభించినతరువాత మూడు పర్యాయములు విజయనగరమునకు యుద్ధరంగము నుండి మరలిపోయినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. ఉదయగిరి కైవసమైనపిమ్మట నొకమారు, కొండ వీడును సాధించిన తరువాత నొకసారి, సింహాద్రి పొట్నూరికడ జయస్తంభమును బ్రతిష్ఠించినవెనుక

6. Sources of Vijayanagara History, pp. 137-8.

7. Swell, F. E. pp. 147, 316, 319.

8. Further Sources of Vijayanagara History.

I. No. 166-(a).

నొక్కతడవ, మొత్తము మూడుమార్లు యుద్ధ రంగమునుండి రాజధాని విజయనగరమునకు బోయి యచట రాజకార్యమును విచారించుచు గొంత కాలముండి మరల బయలుపెడలిపోయి నైనన్య మును గలిసికొనెనని విస్పష్టమగుచున్నది. ఇందు వలన రాయల కళింగదండయాత్రయందు మూడు ముఖ్యఘట్టములు గలవను వలంపు గలుగవచ్చును ; కాని మనకు లభించిన శాసనాదిచరిత్రసాధన సామగ్రిని బరిశీలించిచూచితమేని దండయాత్రలోని ఘట్టములు మూటికంటె నెక్కువగలవని తేలగలదు.

(౬) సింహాద్రిశాసనము (S. I. I. Vol. V. No. 694)నందు కళింగదండయాత్రలో గృష్ణరాయలు సింహాద్రిని జేరకముందు ఉద్దగిరి, కొండవీడు, కొండ పల్లి, రాజమహేంద్రవరము మున్నగు నాలుగు దుర్గములను సాధించినట్లు చెప్పియున్నది.

“శ్రీ వీరప్రతాప కృష్ణ దేవమహారాయలు విజయనగరసింహాసనారూఢుండై పూర్వదిగ్విజయ యాత్రకు విచ్చేసి ఉద్దగిరి కొండవీడు కొండపల్లి రాజమహేంద్రవరం మొదలైన దుర్గాలు సాధించి సింహాద్రికి విచ్చేసి.”

ఒక్కొక్క ముఖ్యదుర్గమును నొక్కొక్క ధాటి కవధి యగుటవలన సింహాచలపర్యంతము సాగిన దండయాత్రయందైదు ముఖ్యఘట్టము లుండెనను నూహ కెడము గలుగుచున్నది. దీని కనుగుణముగ నాముక్తమాల్యదయందు ప్రథమాశ్వాసాంతమున నుదయగిరివిజయమును, ద్వితీయాశ్వాసముచివర కొండవీటివిజయమును, తృతీయాశ్వాసముతుద కొండపల్లివిజయమును, జఘ్ధాశ్వాసముకడవట పొట్నూరుసింహాచలమునందు విజయస్తంభ ప్రతిష్ఠయు వరుసగ వర్ణింపబడియున్నవి.⁶ ఇట్లే పోర్చు గీసై తిహాసికుడు న్యూనిజు ఉదయగిరి, కొండవీడు, కొండపల్లి సింహాద్రివిజయములను వరుసగా వర్ణించి యున్నాడు.⁷ కృష్ణరాయల ఆస్థానసంగీతవిద్వాంసుడు బండారులక్ష్మీనారాయణుడు నైతము మొదట ఉదయగిరి యటుపిమ్మట కొండవీడు కొండపల్లి విజయమును కడవట పొట్టనూరికడ విజయస్తంభస్థాపనను వర్ణించియున్నాడు.⁸ కాని కృష్ణ దేవరాయల తిరుపతి సింహాచలశాసనములందు

దప్ప మఱియొచ్చటను రాజమహేంద్రవరవిజయ ప్రస్తావన గానరాదు. ఈశాసనములైనను రాయలెప్పుడు రాజమహేంద్రవరమును జయించినదియు నిర్ణయించుటకు దోడ్పడవు. ఏలగ సింహాచల శాసనమున గృష్ణరాయలు రాజమహేంద్రవరమును సాధించినపిమ్మట సింహాద్రికి బోయినట్లు చెప్పియున్నది; కాని తిరువతిశాసనమున దీనికి విరుద్ధముగ నభిదు సింహాద్రియందు విజయస్తంభమును స్థాపించినపిమ్మట నచటనుండి విజయనగరమునకు మరలిపోవుచు రాజమహేంద్రవరమునకు వచ్చినట్లు కలదు. అముక్తమాల్యదయందుగాని, మఱియేసమకాలిగ్రంథమునందుగాని చరిత్రయందుగాని రాజమహేంద్రవరవిజయప్రస్తావన గానరాకపోయినను దత్తరిసరరాష్ట్రము నభిదు జయించినట్లు అల్లసానిపెద్దనగారు మనుచరిత్రయందు చెప్పియున్నారు.

‘అట సాగి జమ్మిలోయబడి వేగి దహించె
కోన బిట్టెచ్చె కొట్టాన దివిదె’⁹

అని మనుచరిత్రపీఠికయందు గలదు. కృష్ణగోదావరుల మధ్య నుండు తీరాంధ్రభూమి వేగియనుట నంద తెలిగిన విషయమే. కోనకొట్టాములు రెండును గోదావరికి తూర్పున నున్నవి. కృష్ణరాయల వేగి విజయప్రస్తావన మనుచరిత్రవృత్తియాశ్వాసాంశమునందును గలదు.

‘పై, న్యస్తోమోత్తరజో ప్రబంధగితకృ
ష్టాగోతమీమధ్యభూ

మ్యస్తోకోత్క శరాబ్దురీహరణ, రీ
లావార్య శారోద్ధయా’¹⁰ అని.

కావున కృష్ణరాయలు గోదావరిఉభయతటములందలి రాష్ట్రమును జయించె ననుట తెల్లము. కట్టుభయతటములను జయించిన రాయలు గోదావరి తూర్పుగట్టున వేగికి రాజధానియైన రాజమహేంద్రవరమువంటి ముఖ్యదుర్గమును శాసనములందు చెప్పినట్లు జయించినాడనుట నిస్సంశయము;

కాని దానిని జయించినదెప్పుడో నిశ్చయింపవలసియున్నది. సింహాద్రి శాసనమున చెప్పినట్లు సింహాచలాగమనమునకు పూర్వమా? లేక తిరువతి శాసనమున నుడివినట్లు పిమ్మటనా? సూక్ష్మముగ విచారించిచూడగా కృష్ణరాయలు సింహాచలమును జేరకపూర్వమే రాజమహేంద్రవరమును సాధించియుండునని తోచుచున్నది. రాయలవంటి యుద్ధకలామర్మజ్ఞుడైన భళనాయకుడు రాజమహేంద్రవరమును బోలిన ప్రబలస్థలదుర్గమును, సారవంతమైన బంగారుపండు గోతమీతీరదేశమును జయింపక శత్రుని యధీనముగ విడిచిపెట్టి యంప కింకను దూర్పుననుండు సింహాచలప్రాంతమును నందునడుపుకొనిపోయియుండదు. కావున నతడు గోదావరిఉభయతటదేశమును రాజమహేంద్రవరదుర్గమును సాధించిన తరువాతనే సింహాచలమునకు బోయెనని యెంచుట యుక్తము. అగు నేని, సింహాచలమునుండి రాయలు రాజమహేంద్రవరమునకువచ్చినట్లు తిరువతిశాసనమున చెప్పియుండుటకు గారణ మేమను ప్రశ్నకు సమాధానమేమి? వాస్తవస్థితిని తెలుపు చరిత్రాధారమింకను లభ్యపడలేదు; కాని కారణము దురూహ్యము గాదు. కృష్ణరాయలు కృష్ణగోతమీమధ్యస్థతీరాంధ్రమును స్వయముగ జయించలేదు. కొండపల్లికి లగ్గులువట్టినపిమ్మట రాయరాణుల రెండువాహనులుగ చీలినది. ఒకపాయ రాయల నాయకత్వముక్రింద తెలిగాండరాజ్యమును బ్రసేశించినది; మఱియొకటి తూర్పుగ బయలుదేరి కృష్ణగోతమీమధ్యదేశమును జొచ్చినది. రెండును సింహాద్రిచెంతనో, తత్పూర్వమో కలిసికొని యేకమైనవి. కృష్ణగోతమీమధ్యదేశమును జేరికొట్టాము ప్రాంతములను జయించిన పైవ్యము రాజమహేంద్రవరదుర్గమును సాధించినది. ఈ కారణమువలన నేమొ న్యూనిజా మున్నగు సమకాలచరిత్రకారులును, గ్రంథకర్తలును రాయలు సాధించిన దుర్గములలో రాజమహేంద్రవరమును జేర్చకపోయిరి. కృష్ణరాయలంతకుముందెప్పుడును రాజమహేంద్రవరమును జూచియుండకపోవుట వలన పొత్తురుసింహాచలమందు విజయస్తంభమును స్థాపించినపిమ్మట విజయనగరమునకు మరలి

9. మను. ౧-౩౩.

10. మను. ౨-౨౭.

పోవునపు డామార్గమున బోయియుండును. ఇది కేవల మూహయే; కాని యన్యథా తిరుపతి సింహాచల శాసనములందు గానవచ్చు వివర్యాసము నకు నమన్వయము కుదురదు.

ఇంతవఱకు వివరింపబడిన శాసనాదిసాక్ష్యమును బరిశీలించిచూడగా గృష్ణరాయల పూర్వ దిగ్విజయ మేకధాటి కాదనియు నంచలమీద సాగిన దీర్ఘదండయాత్ర యనియు దేలుచున్నది. ఇందు నుఖ్యమట్టములు నాలుగు గానవచ్చెడిని:—
(1) ఉదయగిరి, (2) కొండసిడు, (3) కొండపల్లి, (4) సింహాచలము.

సింహాచలమున జయ స్తంభస్థాపనతో గళింగ జైత్రయాత్ర ముగిసెననియు, నంతట గజపతి దను కుమార్తె నిచ్చి రాయల కుద్వాహమొనర్చి నంధి జేసికొనెననియు కీర్తిశేషులైన డాక్టరు యస్. కృష్ణ స్వామి అయ్యంగార లభిప్రాయపడి యున్నారు. తమ యభిప్రాయమును దృఢపఱచుట కొఱి కీక్రింది కారణములను బూపియున్నారు:—
(1) రాయవాచకమును గృష్ణరాయవిజయ మందును సింహాద్రికడ జయ స్తంభప్రతిష్ఠతో కళింగ దండయాత్ర ముగిసినట్లు చెప్పియున్నది.
(2) రాయలవంటి యుద్ధిమర్త్యజ్ఞుడగు దండనాయకుడు దగ్గర కెఱుగన నుండు ప్రబలశత్రులను సరకు సేయక ఉత్తరదిక్కునకు సాగిపోయియుండడు.
(3) కాని యల్లసాని పెద్దన మనుచరిత్రయందు కృష్ణరాయల ప్రతాప ముదయగిరి జయమువలన ప్రజ్వలించి ప్రమక్రిమముగ వృద్ధి నంది పొట్నూరి కడ పెనుమంటయై నుండి యొడ్డాదిని మసిచేసెను; అతోకచుక్క యొక్క వేడికి గజపతి కటకమున నిలువజాలక వింధ్యాద్రికి పాటిపోయి యందలి గుహలయందు నలదాచుకొనెనని వ్రాసియున్నాడు. మనుచరిత్ర కావ్యము; కావ్యపద్ధతి ననుసరించి యావర్ణన హృదయంగమముగ నెయ్యున్నది. కావ్య

మునకు జరిత్ర యెంత చేరువగ నుండవలయునో వైవర్ధనయు జరిత్రాంశముల కంత చేరువయందే యున్నది. కాని యది చరిత్రకాదు. గజపతి రాజధానికి జిచ్చంటించుట యతని కుమార్తెను బెండ్లాడుట కనుకూలమార్గము గాదు. కావున కృష్ణరాయల కళింగ దండయాత్ర సింహాద్రిని దాటి యుత్తరముగ సాగియుండుట యసంభవము. 10a

కాని కృష్ణస్వామి అయ్యంగారు చూపిన కారణములు ప్రబలమైనవి కావు. రాయవాచకమునగాని, కృష్ణరాయవిజయమునగాని సింహాద్రితో రాయల కళింగదండయాత్ర ముగిసినట్లు చెప్పియుండలేదు. పొట్నూరిసింహాద్రియొద్ద పాశ్యము దిగినపిమ్మట కొంత యుద్ధము నడచినట్లు కలదు. “కర్ణాటకంవారు కనమలదాటి అహముదానగరానకు వచ్చి నిపాతంశేళి పొట్నూరిసింహాద్రివద్ద శిలినందిగినారు. ‘యిక్కడికి నాలుగుక్రోశముల మేల వచ్చివున్నారు. రేపట మర్నాట ధాటిమార్గంగా గుర్రంరాణువ వచ్చును.’ అని కృష్ణరాయలు సింహాద్రికడ విడిసినపిమ్మట నా వృత్తాంతమును విన్నపుడు గజపతి యనుచరులతో జెప్పినమాటలివి. ఇందువల్ల గృష్ణరాయలు సింహాద్రిని దాటి గజపతి వారు నివసించుచుండిన పట్నమునకు నాలుగుక్రోశములదూరమువఱకు కూచిచేసి పోయినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. ఇచటనే రాయల విడిది యందు సాళువతిమ్మరసయ్య భేదోపాయమవలంబించి షోడశమహాపాత్రులపై గజపతి హృదయమున సంశయమును గల్పించి యతనిని ‘పట్నంబిడిచి యేక దేశాన...యేడెనిమిది ఆమడ పొడవు ఉత్తరంగా పారిపోవు’నట్లు యుక్తివన్నినది 11 కావున డాక్టరు కృష్ణస్వామి అయ్యంగారును కొన్నట్లు రాయవాచక కృష్ణరాయవిజయములు కృష్ణరాయల కళింగదండయాత్రను సింహాచలమున నమాప్తమునెయలేదు. మఱియు గృష్ణరాయల ప్రతాపమువేడికి దాళక గజపతి నిజరాజధానినుండి వింధ్యాద్రిగుహలలోనికి జాటిపోయినట్లు చెప్పినాడడు పెద్దనగాదు, నందితిమ్మన. ‘కటకమును గాల్చి గజరాజు గలగి పఱవ’ యని యతడు కటకమును దగులబెట్టినట్లు స్పష్టముగ పెద్దన నుడివి

10a. Yet-remembered ruler of a Long-forgotten Empire p. 17.

11. రాయ. పుట 100; 17కృ. రా. వి. 8 : 22-100.

యున్నాడు.¹² గజపతి రాజధానిని తగులజెట్టుట యతని దుహితాకరగ్రహణము సేయు సుత్తమ పద్ధతి కాకపోవచ్చును ; కాని గజపతిని యుద్ధమున నోడించి యతని రాష్ట్రమును దుర్గములను హరించుట యంతకంటె నెక్కుడు హృదయరంజకము గాదు. ఇటువంటి వివాహము తెన్నియో జరిగినట్లు చరిత్ర తెల్పుచున్నది. రాయల దండు మార్గమునకు వామపార్శ్వమున దురకరాజ్యము లుండుట వాస్తవమే. కాని యప్పటికే కృష్ణ రాయలు మూడిండ్ల తురకరాజుల నోడించినట్లు రాయవాచకమునందే చెప్పియున్నది. 'ఈ నర్తమానం గజపతివారు విని యేదులసాహస, చుత పనమలక, నిజాంశాహువారు ముగ్గురున్ను నిలువ లేక తిరిగి స్థలాలు వచ్చిరి. గనుక ముగ్గురుదు సేదార్ల నున్ను పిగతోలిన బలవంతులతో తాము ఏకదేశాన పోరాడేది యేరీతు ?' అని గజపతివారు ఆప్తులనడిగినట్లు కలదు. ఇందువలన రాయరాణువచు పార్శ్వమునుండి శత్రుల యుపద్రవము కలుగునని యాశంకించుట కవకాశము లేదు. మఱియు నుదయాద్రినుండి సింహాద్రివఱకు గల రాష్ట్రములును దుర్గములును రాయలకు హస్తగతములై యతని యనుచరులపాలనక్రింద నుండుటవల్ల గర్హటము నుండి వస్తుసామగ్రులు రాకపోవు నను భయమును లేదు. కావున డాక్టరు కృష్ణస్వామిఅయ్యంగారి యొక్క యభిప్రాయము పాటింపదగినది. వీరెల్లభిప్రాయపడినను, కృష్ణరాయలు సింహచలమునుండి దండునడుపుకొనిపోయి కటకమును పరశురామప్రీతి గావించె నని నిశ్చయముగ జెప్పవచ్చును. కృష్ణరాయల యాస్థానసంగీతవిద్వాంసుడు సింహాద్రికడ జయస్తంభమును నిలిపినపిమ్మట గృష్ణరాయలు గజపతితో మరల యుద్ధముజేసి యతని నోడించి యతనిరాజ్యమును కుమార్తెకరముతో గూడ గ్రహించె నని చెప్పియున్నాడు. అతడు

వర్ణించిన కళింగదండయాత్రక్రమమును దిలకింపుడు:

దుర్గం బిత్వాఽథ సోపా పుడయ గిరివసం
తత్ర రావలత్తరాయం

బద్ధికృత్యాశు పౌత్యా యుధివగుపాతే
కొడవీటొక్కణ్ణవల్లోగి

జీవాగ్రాహం గృహీత్యా గజపతి రసయం
పొట్టనూర్చుట్టణాగ్రే

విశ్వశ్యాఘ్రప్రతాపో శిరుదయుత బయ
స్తంభ ముచ్చైర్ని ఖానీత్.

సోఽయం కృష్ణనరేశ్వరో గజపతిం
బిత్వా తదీయశ్రియం

సాకం తస్య సుతామగదపూర్వ.....''¹³

మఱియు—రాయలు, పెద్దనగారు చెప్పినట్లు 'మాడములు వ్రేల్చి యెడ్డాది మనీయెనర్చి కటకమును గాల్చి'నదియు పొట్నూరు రవులుకొన్న పిమ్మటనే, మఱియు పెద్దనగారు గజపతికి వ్రాసిన యంపిన లేఖయందును 'రాయల కటకవిజయము వర్ణింపబడియున్నది.

“ సంపెటనరపాలసార్వభౌమండు వచ్చి

సింహాద్రిజయశీల జేర్చునాడు

పెలగోలు సింహంబు చేరి ధిక్కుతిగించు

వల్పుల గరుల డీకొల్పునాడు,

ఘనతరనిర్భరగండపెండర మిచ్చి

కూడు రాయలకును గూర్చునాడు

ఒడ తెలుంగవో చచ్చితో యుర్విలేవో ''¹⁴

ఇత్యాది—

కటకముపర్యంతము విజయనగరసైన్యములు దండయాత్ర జేసినని ఈపద్యమువలన తెలియుచున్నది. కంచుతల్పుల గృష్ణరాయలు దన కరుల డీకొల్పినాడట. ఈకంచుతల్పు లెచటివో ? గజపతి రాజధానియగు కటకముయొక్క కంచుతల్పులే కాని యన్యస్థలములవి కావు. ఈయూహ సరియైనదని యెంచుటకు శాసనాధారము కొంతకలదు. అనంతపురంజిల్లా హిందూపూరుతాలూకా చోళ సముద్రగ్రామమున క్రీ. శ. ౧౫౧౭ వ సంవత్సరము కడవట కృష్ణరాయల సేనాధిపతులలో నొక్కడగు

12. మను. ౧-౩౭

13. Further Sources of Vijayanagara History.
B. No. 116-(a)

14. Sources of Vijayanagara History p. 154.

రాయసం కొండమరసయ్యగారు వ్రాయించిన శిలాశాసనమున దన యాధికృత నిట్లు చెప్పకొని యున్నారు.

‘స్వామికార్య హిమవంతం ఘనగిరిఉదయాద్రి ప్రముఖాది అనేక దుర్గప్రజా రక్షకం, సింహాద్రి శ్రీకూర్మ జయస్తంభకార్య నిర్వాహకం’^{14a} ఇత్యాది. ఇందువలన కృష్ణరాయల దండయాత్ర సింహాద్రినిదాటి ప్రాచీన గంజాం మండలములోని శ్రీకూర్మముపర్యంతము సాగెనని నిశ్చయమగుచున్నది. మఱియు క్రీ. శ. ౧౫౧౭ వ సంవత్సరమున కృష్ణరాయల భృత్యులలో నొక్కడగు తిప్పరసయ్యకుమారుడగు లక్ష్మీకాంతరసు గుంటూరుమండలములోని కొమ్మూరుగ్రామమున వ్రాయించిన శాసనమువల్ల మైదండయాత్ర కటకముదాక నడచెనని రూఢియగుచున్నది.¹⁵ ఇందు ‘కటకముపర్యంతమును’ కృష్ణరాయలు పొందిన విజయము లెన్నబడియున్నది. కావున కృష్ణరాయల పూర్వదిగ్విజయము గజపతి రాజధానియగు కటకమువఱకు సాగెనని మనము దృఢముగ జెప్పవచ్చును. అగునేని, యంతకు పూర్వము జేర్కొనిన, (౧) ఉదయగిరి (౨) కొండపీడు (౩) కొండవల్లి (౪) సింహాచలము మున్నగు నాలుగుఘట్టములకు (౫) కటకము నైదవఘట్టమును జేర్పవలసియున్నది.

కర్ణాటకులతోడి పూర్వవైరమునుస్మరించి మూడిండ్లనుల్తానుల సలహా ననుసరించి గజపతి తన గడిప్రదేశములను గాపాడుటకు వలసిన యేర్పాటుల గావించుటసహజమే. కాని రాయవాచకమున వర్ణింపబడిన రాయబారవృత్తాంతము వాస్తవమని నిరూపించుటకు దగిన సాధనాంతరము లేవ్వయ్య

లేవు; అయినను ఇందు సంభవింపదగని విషయమెద్దియు లేదు; కావున సాధనాంతరములవల్ల నిది యసత్యమని రుజువగునంతవఱకును నిదియు వాస్తవమైన చరిత్రాంశమని మనము గ్రహింపవచ్చును.

అనుబంధము

శాసనములందు కొండవల్లిని సాధించిన పిమ్మట కృష్ణదేవరాయలు అనంతగిరి, ఉండ్రకొండ, ఉర్లకొండ, ఆరువపల్లి, జల్లిపల్లి, కందికొండ, కప్పలు వాయి, నల్లగొండ, కంభంమెట్టు, కనకగిరి, శంకరగిరి ఇవి మొదలైన తెలుంగాణ్యపు దుర్గముల నేక ధాటిని కొన్నట్లు చెప్పియున్నది. ఏకధాటిప్రస్తావము లేకపోయినను వైజ్ఞాన తెలింగాణదుర్గములందు కొన్నింటిని రాయలు సాధించినట్లు సమకాలికవాఙ్మయమువలన తెలియుచున్నది.

“వేలుపుగొండ యుద్వృత్తిభంగము శేసె
జల్లిపల్లి నమగ్రశక్తి గూల్చె
గినుకమీట ననంతగిరి క్రిందుపడజేసె
గంబంబుమెట్లు గ్రక్కనగదల్చె”¹

అనిపారిజాతాపహరణమునందును, ‘కనకగిరి స్ఫూర్తి గరచె’నని మనుచరిత్రయందును గలదు.² కాని రాయవాచకమునగాని కృష్ణరాయవిజయమునగాని తెలింగాణధాటిప్రస్తావములేదు. ఉదయగిరి, కందుకూరు, కొండపీడు, కొండవల్లె, వినకొండ, నాగార్జునకొండ మొదలైన దుర్గములను జయించిన తరువాత కృష్ణరాయలు అహమదానగరముపై నడచినట్లు రాయవాచకమునందున్నది.³ కృష్ణరాయవిజయమునగూడ నిట్లే యుదయగిరి, కందుకూరు, కొండపీడు, కొండవల్లి, వినకొండలను సాధించినపిమ్మట నముదానగరముపై నెత్తిపోయినట్లు చెప్పియున్నది.⁴ ఈ అహమదానగరం గజపతివారి రాజ్యములోనిది కాదు ఏలనగా, కృష్ణరాయలా దుర్గమును జయించినపిమ్మట ‘నందుండి గజపతిరాజ్యానకు నడచి’ నట్లు రాయవాచకమున వక్కాణింపబడియున్నది.⁵ కృష్ణరాయవిజయమునందా దుర్గసంరక్షకులగు ‘పారశీకులనేకులు’ గాందిశీకులైరని చెప్పియుండుటవలననది మూడిండ్ల తురకరాజులలో

14 a. ARE 87 of 1912, SII. IX. Pt. 2 No. 507.

15. ARE. 824 of 1922.

1. పారి. ౧.

2. మను ౧-౩౭.

3. రాయ. పుటలు F౧-F౩.

4. కృ. రా. వి. ౩: ౫౩-౬౫

5. రాయ. పుట. F౩.

నొక్కరికిజెందినదై యుండవలెనను నూహపొడము చున్నది. సకలభారతావనియందును సుప్రసిద్ధమైనది యహమదునగరునామపురము మొక్కటియే కలదు. ఇది నిజాంశాహివంశజలకు రాజుదాని ; కాని కృష్ణ దేవరాయలహమదునగరమునుసాధించెనని చెప్పటకు సాధనాంతరము గానరాదు. కావున 'సోర్సన్ ఆఫ్ ది విజయనగర హిస్టరీ' అనుగ్రంథమున ద్రవచయిత కీ. శే. శ్రీ ఆనూరి రంగస్వామిసరస్వతిగారు ఇది యహమదాబాదు-బీదరుని సూచించిరి.⁶ ఇది యంగీకార్యము గాదు. అహమదాబాదును మహమ్మదీయ సామము బీదరుకున్నను సర్వసామాన్యముగ నప్పటి మహమ్మదీయులందఱును వానిని బీదరునియే పేర్కొనువారు. రాయరాజ్యనివాసులు బెడదకోట యనెడివారు. మఱియు నహమదాబాదునామము నగరము కాజాలదు. కావున శ్రీ రంగస్వామిసరస్వతిగారి స్థలనిర్దేశ్యము సరియైనది కాదు. రాయవాచక కృష్ణరాయవిజయములర్వాచిన గ్రంథము లగుట చేతను, కృష్ణరాయ లహమదునగరమును జయించెనని తెల్పు సాధనాంతరములు లేకపోవుటచేతను పైగ్రంథములందలి యహమదునగరవిజయకథనము విశ్వాసపాత్రము గాదని త్రోసిపుచ్చుట యుక్తమను తలంపు గలుగవచ్చును ; కాని యాముక్తమాల్యద యందు పంచమపథ్యాశ్వాసాంత పద్యము లను జూడగా పై జెప్పబడిన యహమదునగరపతనవృత్తాంతమునందేదో కొంత సత్యమున్నట్లు తోచుచున్నది.

“ఇది యంగ్లోక్తి యథార్థనామ యవనా

సృక్పర్ణకేంబావి వా

రిదపద్ధత్యవరోధివప్రవిలయ

శ్రేణివిహితక్రియా

స్పదసేనాగ్రగకృష్ణరాయమహిభృ

త్సంజ్ఞాస్మదాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసము పంచమం బమరు హృ

ద్యంతైన పద్యంబులన్.”⁷

6. Sources of the Vijayanagara History p. 114

7. ఆముక్త. ౫-౧౬౦.

8. ఆముక్త. ౬-౬౯.

“ఇది వైజామన యావనావనిధవా

హీనాశ్రచుంబిస్తున

ద్విదితాఖిలమణిగృహశిధభవో

ద్యేలోగ్రహస్తిప్రజో

ద్యదనీకాగ్రగకృష్ణరాయమహిభృ

త్సంజ్ఞాస్మదాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసపరేణ్య మాణునది

హృద్యంతైన పద్యంబులన్.”⁸

తాళపత్రప్రతులందును ముద్రితగ్రంథములలోను ‘ఇది వైజామన యావనావనిధవ’ అనియే సర్వత్ర కావనమవుచున్నది. వైజామనాఖ్యనగ్రంథము గాని యాపేరిటి నుల్లానుగాని యన్యత్ర యెచ్చటను బేర్కొనబడియుండలేదు. అట్టిపుస్తకము దక్కనులో గాని మఱి రాయల కంఠపాటుగల దేశములందు గాని కానరాదు. కావున ‘వైజామన’ యని వవరించి తిని. మఱియు నీ పద్యము వ్రాత ప్రతులన్నిటి యందును గాన్పింపదు. శ్రీనివాసవ్యాఖ్యాతోగూడిన ప్రతులయందే కావనమవుచున్నది. ఆముక్తమాల్యద యేడాశ్వాసముల గ్రంథమని పెక్కు వ్రాతప్రతుల యందు జెప్పియున్నది. ఈ పద్యమును ద్రోసిపుచ్చిన ఆటాశ్వాసాంతములే మిగులును; యేడవ యాశ్వాసమున కాశ్వాసాంతపద్యముండదు. కావుననే శ్రీనివాసాదిప్రాచీన వ్యాఖ్యాతలును బ్ర. శ్రీకళ్యాప్రపూర్ణ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారివంటి యాధునిక వ్యాఖ్యాతలును నీపద్యమును ద్రోసిపుచ్చక గ్రహించిరి. మఱియు నీయాశ్వాసాంత పద్యములు—ముఖ్యముగ నాలుగు యేడాశ్వాసముల నుండునవి—ముద్రితగ్రంథమందలి ప్రమముచోప్పన కాక వ్రాతప్రతులందు తానుమారుగా గావనమవుచున్నవి. మద్రాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారి ముసందలి వ్రాతప్రతులలో—

డి. నెం. ౩౯౫—‘ఇది సీంహాచల గంధకేసరి...

శ్వాసమున స్తమంబులరు’ అనియున్నది. ఆటేడాశ్వాసములు

వేర్వేరుగ విభజింపబడియుండలేదు.

డి. నెం. ౩౯౬-౭-వ	ఆశ్వాసముతున 'ఇది సింహాచల దంభకేసరి.'	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
డి. నెం. ౩౯౭-౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
డి. నెం. ౩౯౯-౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	గ్రంథమునష్ట మైనది.	
డి. నెం. ౪౦౦-౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
డి. నెం. ౪౦౧-౭-వ	“ఇది సింహాచలదంభకేసరి... నాశ్వాసమున పత్తమంబులు...”	
డి. నెం. ౪౦౨-౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది నీలాచల”	
డి. నెం. ౪౦౩-౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది నీలాచల”	
డి. నెం. ౪౦౪-౬-వ	“ఇది నీలాచల”	
డి. నెం. ౪౦౫-౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది నైరామన”	
౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
డి. నెం. ౪౦౬-౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది సింహాచల”	
డి. నెం. ౪౦౭-౭-వ	“ఇది సింహాచల”	
౫-వ	“ఇది యంధ్రోక్తి”	
౬-వ	“ఇది సింహాచల”	

మచ్చునకు మైనుదాహరింపబడిన తాళపత్ర గ్రంథములును వ్రాతప్రతులును చాలును. వ్రాతప్రతులు పెక్కింటు ‘ఇది సింహాచల’ అను పద్యము చతురాశ్వాసాంతమునను, ‘ఇది యంధ్రోక్తి’ పంచమాశ్వాసముతుదను గానవచ్చుచుండుటచేత, నవి నిక్కముగ నాయాశ్వాసములకు సంబంధించినవిగానే యుండవచ్చును. ఇక మిగిలియుండు రెండాశ్వాసముల విషయమై కొంత యభిప్రాయభేదముగలదు. వావిళ్ళవారు గ్రంథమాతాశ్వాసముల దని నిశ్చయించి యాజ్ఞేడాశ్వాసములను రెంటిని ఒక్కటిగ చేర్చి ముద్రించి ‘ఇది నైరామన’ యను పద్యము నాయాశ్వాసాంతముగ గ్రహించిరి. మఱియు జోగి జగన్నాథపండితుని వ్యాఖ్యతోగూడిన ప్రతులయందే కానవచ్చు ‘ఇది నీలాచలనీలచేల’ యను నాశ్వాసాంతము ప్రక్షిప్తమని యనుబంధముగ ముద్రించిరి. కే. శే. బ్రహ్మశ్రీ కళాప్రపూర్ణ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవా గాముక్తమాల్యద యేడాశ్వాసముల గ్రంథమని నిశ్చయించి యాఱవ యాశ్వాసాంతముగ ‘ఇది నైరామన’ యను పద్యమును, ఏడవయాశ్వాసాంతముగ ఇది ‘నీలాచలనీలచేల’ యను పద్యమును ముద్రించిరి. ‘ఆముక్తమాల్యద’ యాతాశ్వాసముల గ్రంథమైనను కావలయును ; లేదా, పెక్కు తాళపత్రగ్రంథము లందున్న లేదా శ్వాసములగ్రంథమేనియు గావలయును. వావిళ్ళ వారివలె నాతాశ్వాసములగ్రంథమని తలచిరయెడి ‘ఇది నైరామన’ ‘ఇది నీలాచల’ యను నాశ్వాసాంతపలులందు దొక్కదానిని విసర్జింప వలసి వచ్చును. రెంటియందేది సత్యమైనదో నిశ్చయించుట సులభముగాదు. ఏలన ‘ఇది నైరామన’ యను పద్యము శ్రీనివాసపాఖ్యతో గూడిన ప్రతులయందే కానవచ్చిన, ‘ఇది నీలాచల’ యనునది జోగి జగన్నాథ పండితుని వ్యాఖ్యతోగూడిన ప్రతులతోనే గానవచ్చుచున్నది. కావున గ్రంథమేడాశ్వాసముల దని తాళపత్రగ్రంథములందు పెక్కింటియందుండు టచే బ్రహ్మశ్రీ కళాప్రపూర్ణ వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రులగారి మార్గము నవలంబించుట యుక్తము.

పంచమాశ్వాసాంతపద్యమునందు జేర్చిన బడిన కెంబాబి హైదరాబాదు సంస్థానమునకు తెందిన

గుల్బర్గాజిల్లాలో గుల్బర్గాకు నైపుతిమూలను
 యం మైళ్ళ మీదనున్న గ్రామమని క్రీ. శ. శ్రీకొమ
 ట్టాజు పేంకటలక్ష్మణరావుసంతులుగారు గుర్తించి
 యున్నారు.⁹ కానియందు రాయలచే వధింపబడిన
 యవనులెవ్వరోవారు చివరించియుండలేదు. కృష్ణ
 రాయలు పూర్వదిగ్విజయయాత్ర సేయుచుండగా
 క్రీ. శ. ౧౫౧౪ సంవత్సరమున గుల్బర్గా య మీ రు
 బరీదుయేలుబడిక్రింద నుండెననియు, దానిని ఇస్లా
 యీలాదిల్ ఖానుడు జయించి స్వాధీనపఱచుకొనగా
 బరీదందులకు గినిసి బుర్హాన్ నిజామ్ శాహా, కుల్లికుతు
 బుశాహా, అల్లావుద్దీన్ ఇమాదుశాహా మున్నగువారి
 సహాయముతో గూడ విజాపురముపై చెత్తివచ్చె
 ననియు, యుద్ధమున బరీదుమిత్రులతోగూడనోడి
 పాటిపాయెననియు ఫెరిష్టా వ్రాయుచున్నాడు.¹⁰
 కానిఫెరిష్టావ్రాత విశ్వాసపాత్రముగాదు. ఏల న
 ఫెరిష్టా క్రీ. శ. ౧౫౧౪ వ సంవత్సరమున జరిగినట్లు
 చెప్పుచరిత్రాంశములన్నియు సమకాలిక పోర్చు
 గీసు గ్రంథకర్తలంతరు నాలుగేండ్లకు పూర్వము
 క్రీ. శ. ౧౫౧౦ వ సంవత్సరమున కృష్ణ రాయల
 పట్టాభిషేకమైన వెంటనే సంభవించినట్లు వ్రాసియు
 న్నారు.¹¹ ఫెరిష్టావాక్యముల సత్యాసత్యము లెట్లు
 న్నను కేంబానియప్పడు బహమనీసామంతులయధి
 కారముక్రింద నుండినది. కలుబరి గెకొలు కప్పడు
 విజాపురాధిపతియగు నేదులఖానునకును, బీదరు
 సర్వాధికారియగు బరీదునకును దఱచుగ యుద్ధ

ములు జరుగుచుండినవి. బరీదునకు బ్రాచై యహా
 మదనగరసుల్తానగు నిజామ్-ఉల్-ముల్క్. యేదుల
 ఖానుతో యుద్ధము నల్పువాడు; కావున గృష్ణ
 దేవరాయల కళింగ జైత్రయాత్ర యప్పుడు కేం
 బాని యెవ్వరి యేలుబడిక్రింద నుండెనో నిశ్చయించి
 చెప్పుటకు సాధ్యముకాదు. ఇక షష్టాశ్వాసాంతవద్యక్రమము
 బేర్కొనబడిన 'నైజామన' యహామదనగరపాలకు
 డగు నిజామ్ శాహు కావచ్చును కేంబానియప్పడు
 నకును నైజామనయావనప్రభుని మణిగృహానిర్మా
 లనమునకు నెదియేని ను సంబంధముండియుండును.

కృష్ణ దేవరాయలు కేంబానిని యహానృ
 పూర్వము గావించి నైజామనయావనప్రభుని మణి
 గృహాని నిర్మాలము గావించిన దెప్పుడు? ఈ
 ప్రశ్నకు సరియైన సమాధానము జెప్పుటకు దగిన
 సాధనసామగ్రి ఇంకను దొరకలేదు. అంతదనుక
 ఈవిషయమై నిశ్చయము తేలదు; కాని రాయ
 వాచకము విశ్వాసపాత్రమగునేని యని కృష్ణ
 రాయల తెలింగాణధాటి యప్పుడు (క్రీ. శ.
 ౧౫౧౪-౧౫) జరిగియుండవలయును. అట్లుగాక
 ఆముక్తమాల్యదయాశ్వాసాంతవద్యక్రమము ననుస
 రించి—ముద్రినప్రతులలోని యాశ్వాసాంతవద్య
 క్రమము విశ్వాసపాత్రమగునేని—సింహాద్రివిజయ
 స్తంభ స్థాపన యైనపిమ్మటను, కటకదహనమునకు
 బూర్వమునను నడచియుండవలయును. భావివరిశోధ
 నము వలన ఇంగలి నిజానిజములు దేలవలసియున్నవి.

కళింగ జైత్రయాత్ర ౪

ఇంతవఱకు గృష్ణరాయల కళింగ జైత్రయాత్ర
 యేకధాటికాదనియు సందాటుఘట్టములు
 గలవనియు నిర్ణయించితిని. ఇక నాయాటుఘట్టము
 లందును నడచినయుద్ధవిశేషములను వివరింపవలసి

యున్నది. ఉదయగిరి ముట్టడితో గళింగదండ
 యాత్ర ప్రారంభమైనది. శకాబ్దము 1484
 ప్రజోత్పత్తి పుష్యమాసమున రాయలు సైన్యముతో
 వచ్చి యుదయగిరికి ముట్టడిపేసెను.¹ రాయ

9. లక్ష్మణరాయవ్యాసావళి. పుట. ౪౫.

10. Briggs' Ferishta-III pp. 45-7.

11. JOR X pp. 168-171.

1. శకాబ్దము 1486 మీద చెల్లు భావసంవత్సర
 జ్యేష్ఠ బ 2 నాడు ఉదయగిరి కృష్ణరాయలకు గై వన

మాయెనని యతడచట నెలకొల్పిన జయశాసనముల
 వల్ల తెలియుచున్నది. (N D I. III. U. 40) ఉదయగిరి
 ముట్టడి యొకటిన్నరసంవత్సరము పర్యంతము సాగె
 నని న్యూనిజ చెప్పియున్నాడు. (Forgotten Empire,
 p. 316) కావున వై జెప్పినట్లు శ. 1484 ప్రజోత్పత్తి
 పుష్యమందు ప్రారంభమాయెనని తెల్లమగుచున్నది.

పాచకమునందు కృష్ణరాయలు ఉదయగిరి దుర్గమునకువచ్చిన 'హస్తమై దుర్గములపై లగ్నయొక్క గా దుర్గములోనివారు తమచేతనైనట్టు సమరంచేసి మండ్రుగుండ్లు శలవై నిర్వహించలేక కొలిచివారు' అని యున్నది. ఇది వాస్తవమును గప్పిపుచ్చెడి యతిశయోక్తి. ఈ ముట్టడి సుదీర్ఘ కాలము నడచినది. ఉదయగిరి తీరాంధ్రదేశ దుర్గములందు బలవత్తమమైనది,—దానిని సాధించుట సులభసాధ్యమైన కార్యముగాదు. దాని పరిసరములు పర్వతమయమగుటచేత దుర్గమమై శత్రుజన దుర్భేద్యముగ నుండెను. దానిని చొచ్చుట కొక్కటి దప్ప మార్గాంతరము లేదాయె. అదియు మిక్కిలి యిటుకైనది. మనుష్యులు సైతము ఒకరి వెనుక నింకొకటుగనె నడచి పోవలసియుండెను. ప్రకృతిచే నింక బలిష్ఠమైనందు వలన దానిని సంరక్షించుట కల్పసంఖ్యాకులు చాలియుండిరి. కొద్ది జనులు కొండలసందునను బండలవెనుకను దాగి యెంచటి ప్రబలశత్రువునైనను ధిక్కరించుటకు జక్కనియవకాశముండెను. వీరి నాకటిచే మాడ్చిన తప్ప కోటను వశపఱచుకొను ను పా య మ స్థ మెద్దియులేదు.²

కృష్ణరాయ లసామాన్య ప్రజ్ఞాశాలియైన దళనాయకుడు. దళములను కూర్చుటయందు విప్పుటయందును యుద్ధరంగమున శత్రులపై బురి కొల్పుటయందుమాత్రమేకాదు అతని ప్రజ్ఞ వికసించినది. అసాధ్యమనుమాటను అతడెఱుగడు. ఎట్టి యాటంకమైనను సరే—మానుషము గాని యమానుషముగాని—అతనిమార్గమునుండి తొలగి

పోవలసినదే. కావున దుర్గమమైనకోటను సుగమము నేయుటెట్లు? అని యతడు చింతించి చింతించి దాని పరిసరములనుండిన బండలను కొండలను పిండిగొట్టుటయొక్కటియే దుర్గమునుజయించుటకు సరియైన యుపాయమని నిశ్చయించెను కాని యదినులువైన కార్యముగాదు; రాయలా పనినెట్లు నిర్వహించెనో తెలుపుసాధనములులేవు. కాని దాని నెరవేర్చుటకు వలసిన మనుష్యబలగము కొంచెకొంచె మని యెంచుటకు వీలులేదు. ధనవ్యయమును తక్కువయ్యెయుండదు. జనస్తోమమును ధనసంపత్తి గలిగియుండినను దానినికొనసాగించుటకు రాయలకు పదునెనిమిది మాసములు పట్టినవి. ఈకాల మంతయు గృష్ణరాయ లుదయగిరియందుస్థిరముగ నుండలేదు. రాజధానికి పోవుచు వచ్చుచునుండెను. పుణ్యక్షేత్రములకు యాత్రపోవు నెవమున రాజ్యమున జాలభాగములను ద్రొక్కిచూచుచుండెను. తుదకు ఉదయగిరి దుర్గమును సుగమము నేయు మార్గనిర్మాణము ముగిసెను. 'తన భటులు కోట బురుజుల సమీపించుటకొఱకు నచటిగండ శీలల ననేకములను జిదుగగొట్టి వాని మీదుగ పెక్కు మార్గముల నేర్పఱచెను. ఒకరి వెనుక నొక్కరుగ నడచిపోవలసియుండిన ఇటుకుదారిని విశాలముజేసి వెడలైన బాటగమార్చెను. ఇట్టివానినే మఱి కొన్నింటిని గూడ నిర్మాణము గానించి కోట క్రిందికి జోవుటకు వసతిచేసికొనెను. ఇంతశ్రమ పడినను కోటస్వాధీనమగునట్లగవడ లేదు. దుర్గాధి పతియు బ్రతాపరుద్ర గజపతి పినతండ్రియునగు తిరుమల కాంతరాయడు కోటను గడు జాగ్రత్తతో కాపాడుచుండెను.³

2. *Forgotten Empire*, p. 316.

3. ప్రతాపరుద్రగజపతి పినతండ్రి పేరు వాస్తవముగ తిరుమలకాంతరాయలని దృఢముగ తెప్పటకు వీలులేదు. దీని విషయమైన సాక్ష్యము ఒక్కరితిగ నుండలేదు. కొన్ని శాసనము లితని తిరుమలకాంతరాయలని పేర్కొనుచున్నను (*NDI. III. U. 38, 40, TTDI. III. 77*) మఱికొన్నిటియందు తిరుమలరామశత్రు లేక రౌతరాయలని యున్నది (*TTDI. III. 76, 80, 81*); ఒకానొక శాసనమున నితని నామధేయము (*U. 37*) తిరుమలరామవరాయలని

యున్నది. ఇట్లు శాసనసాక్ష్యమే భిన్నమైయుండ వాఙ్మయము వీనికి విరుద్ధముగ నతని మఱియొకవిధముగి జేర్కొనుచున్నది. ఆముక్తమాల్యదప్రథమాశ్వాసాంత పద్యమునందు 'ఇళరాడుదయోద్ధీధర తత్పితృవ్యకృత' అను వాక్యమునకు వ్యాఖ్యాతలు పరంపరగ 'ఇళరాట్=గజపతియైన ప్రతాపరుద్రునియొక్క, ఉదయ ఉద్ధీధర=ఉదయగిరి దుర్గమందు, తత్=ఆ గజపతికి, పితృవ్య=పినతండ్రియైన ప్రహరేశ్వర పాత్రునిచేత' అని యర్థవివరణము వ్రాసియున్నారు. కాని ఇది తప్పు. ప్రహరేశ్వరపాత్రునికి ఉదయ

కృష్ణదేవరాయలి ట్టుడయగిరి దుర్గమును జూయించుటకు ఫగిరథ ప్రయత్నము సేయుచుండ దానిజూచుచు ప్రతాపరుద్ర గజపతి మిన్నకుండ లేను ; అత డొక గొప్పసైన్యమును వెంటబెట్టుకొని రాయలనోడించి ముట్టడిని లేవదోలుట కొఱకు సన్నంబుచేసెను. కాని రాయ లాతని నిజ సైన్యముతో నెదుర్కొని సరాభూతుని గావించెను. న్యూనిజీయంశమును ప్రస్తావించలేదు ; కాని యుడయగిరి తిరుమల శాసనములందు 'ప్రతాప రుద్ర గజపతిని కొండపిడువర్యులం బిరుగబోడిచి' యని సంగ్రహముగ సూచించి యున్నది. ఇందు వల్ల కృష్ణదేవరాయ లుడయగిరిచేరి ప్రతాపరుద్ర గజపతిని సరాభిమని సేయుటయే కాక కొండపిడు వర్యులమును నతని పెన్నంటి తలుసుకొని పోయె నని విదితమగుచున్నది.

గజపతి ప్రతాపరుద్రుని నిట్లోడించి తలుసు గొట్టి కృష్ణదేవరాయలు వెనుదిరిగివచ్చి ఉడయగిరిని జేరి దుర్గము పెట్టెన సాధ్యసహాయముకొనవలయునని పట్టువట్టును. మొట్టమొదట దుర్గమునకు వేణత (మేనత) పేయించెను.⁴ వేణత యనగా కోటకు రాకపోకలను సంపూర్ణముగ నావివేయుటకు చుట్టును పెట్టుగోడ. వేణత పేయించిన పిమ్మట బయటినుంచి కోటలోనికి సదార్థము లెన్నియుబోక నిలిచిపోయినవి ; కాని కోటకావలిదండు ధైర్య

గిరితో పెట్టి సంబంధ ముండినట్లును అగవడదు. ఇతడు కొండపల్లి దుర్గాధ్యక్షుడనియు నచట రాయల కతడు పట్టువడెననియు నాముక్త మాల్యదృశియాశ్వాసాంత మందలి 'ఇది పాత్రప్రహరేశ్వర' అను పద్యమువలన విదితమగుచున్నది. ఇతని సంపూర్ణనామ ధేయము ప్రహరరాజు శరశృంధ్రపాత్రుడు. ఇతని బోడజన మహాపాత్ర బిజీఖానులతో గూడ రాయలు జీవగ్రాహముముగ కొండపల్లెయందు బట్టుకొనినట్లు శాసనములు జెప్పుచున్నవి. (TTDI. III. 80) కావున లక్ష్మమైనసాత్యము నాధారపఱచుకొని యుడయగిరియందు కృష్ణరాయల చేజిక్కిన ప్రతా పరుద్ర గజపతి పిన్నతండ్రియొక్క వాస్తవ నామ ధేయ మిది యని నిశ్చయించి చెప్పటకు వలసవడదు.

4. NDI. III U 38, 40.

5. కృష్ణరాయ విజయము 2 : 58-60.

సాహసములను జూపి మొండిడ్డి పెట్టుచున్నట్లు పర్యంసము బోరాడెను. ఈ యుద్ధము కృష్ణరాయ విజయమునందు వర్ణింపబడియున్నది.

“కోటలు దుర్గముల్ గొనుచు దోవలుబల

ధాటిచే మించు నార్జిటివారు

కంట కాహిని కంఠలుంతకోర్కె తల

దంటలైతగు తొక్కింటివారు

నిబ్బరంబుగ శత్రునికరంబు పొడిగించి

ధీరులై మించు గొబ్బారివారు

చాల దోర్బలలీల సమదారిసంఘంబు

మూలించి వెలయు పందేలవారు

లాదిగా గల్లు రాజులు మేదురగిరి తుళువదొరలును బోయలు దురుసుగాగ బ్రతిదినంబును ఘోరమౌ రణమొనర్చ నిలిచిపోరాడె గజపతి బలములపుడు.”

“తీర్చి నెఱువారును కడిందెరహా

వెలుగోటివార లా

రావెలవారు గూడుకొని రాత్రిబగల్

చతురంగసేనతో

సేవగ జూచినా దెలియ నెంతయు

శక్యముగాని దుర్గము

భూవరమౌళిగాంచి యొకపూటనె

డిసెద నంచుదగ్గులై.

దిగ్గునలేచి సాహసము తేటపడ

మును మున్నుగాగదా

నగ్గలికా తెలంగు విధమందును

గన్గొని రోవచిత్తులై

లగ్గలికెక్కి రందలు బలంబు చలం

బలరక రవంబులక

దిగ్గజముల్ వడంక బలుతెంపున

గుంపులు గూడియుద్ధతిక.”⁵

ఈవిషయమునె తెల్పు ప్రాచీనగాథ యొకటి యాముక్తమాల్యద వ్యాఖ్యలం దుదాహరింపబడి యున్నది. ‘కృష్ణదేవరాయల దిగ్విజయములలో ఉడయగిరి దుర్గమును ముట్టడించినపుడు అందు

ప్రహరేశ్వర పాత్రుడనువాడు గజవతికి పిననండ్రి కాపుండి కడు సమర్థుడై ఎన్నాళ్ళకును దుర్గమును లోబడనియక పోరాడుచుండెను. అంత నొకనాడు కృష్ణరాయడు 'ఈ దినము ప్రహరేశ్వరుని తల ద్రొక్కనిది స్నానముచేయనిని స్రతిజ్ఞ చేసి స్వయముగా ముట్టడి సడవగా ప్రహరేశ్వరుడు భయపడి లోబడె'నట. ఈ యైతిహ్యమున ప్రహరేశ్వరుడనుట చచ్చెనను తక్కినవిషయము సభ్యురముగాదు. కృష్ణరాయల కంటికింద పోరాడ దొడగిన రాయరాణువ యసాధన పరాక్రమముజూపి నలుప్రక్కలను లగ్గులకెక్కిను. ఎంత సామర్థ్యము గలవాడైనను తిరుమలకాంతరాయడు ప్రబల శత్రుదళమును మార్కొనజాలక రాయలతో సంధికోరెను; అతడు కోరినమేరకు సమాధానము. కొడంబడుటకు రాయలు సంకోచించెను. ఏలన యొక ధర్మసందేహ మాతని చిత్తమును కలతబెట్టినది. తిరుమలకాంతరాయని శిరము ద్రొక్కనిది ఆ దినము మజ్జనము సేయనిని ప్రతినపట్టెను గదా; మఱి యతడు కోరినట్లు సంధి ననుగ్రహించిన ప్రతిజ్ఞాభంగమగును. శరణార్థియగు శత్రుని క్షింపక నిరాకరించుట

6. "...and in it he captured an aunt (some say an uncle) of the king of Oriya who was taken captive and carried off-with all courtesy that he could show her (him), having her (his) liberty; and he took her (him) along with himself." —

— Nuniz, *Forgotten Empire*, p. 317.

'దుగ్గంజితాస్వైభవోఽసా పుదయగిరివరంతత్ర రాహుత్రరాజం

బన్దికృత్వా...'—సంగీతసూర్యోదయము.

Further Sources of Vijaynagara History.
I. No. 16. (a)

'ఉదయగిరి దుర్గమును పుచ్చుకుని ప్రతాపరుద్ర గజవతివారి పిననండ్రి తిరుమలకాంతరాయనిని కట్టుకొని...'NDI. III. N 40.

7. రాయవాచకమున 'కంపన్ను దుర్గమందు తాణ్యం వుంచి' అని యున్నది. మనుమంచి భట్టకృత అశ్వలక్షణసార మను గ్రంథము సాళువయాభళరాజ భీమాంబికా పుత్రుడగు కంపరాజున కంకిత మీయబడింది. ఈతడు కృష్ణరాయల సిద్ధకృపాణుడట (8:1). ఇతడే రాయవాచకము జేర్కొను కంపన్ను కావచ్చును.

రాజధర్మముగాదు. ఏమి సేయుటకును దోచక సంకటపడుచుండ రాయలకు సర్వశిరః ప్రధాని యప్పాజి యొక యుపాయమును జెప్పి మనశ్శాంతిని గలిగించెను. తలపాగద్రొక్కిన తల ద్రొక్కినట్లే యగును; తిరుమలకాంతరాయడు దన యుష్టిషమును రాయల పాదములకడనుంచుట కంగీకరించిన ప్రతిజ్ఞయు భంగము గాదు; శరణార్థులను సంక్షించుటకును వలనుపడును. తిరుమలకాంతరాయలు రాయలు కోరినట్లు పాగ నతనిపాదములక్రింద వైచెను; రాయలందులకు సంతసించి యతనిని చంపక నిడిచిపెట్టెను. ఈ సంధి వృత్తాంతము జాలవఱకు పరంపరగ వచ్చు నైతిహ్యములనుండి సంగ్రహించినది. ఇది సత్యమని ఆముక్త ప్రథమాశ్వాసాంతపద్యము గు జు ను సేయుచున్నది.

'ఇది కర్ణాట ధరాధృతిస్థిరభుజా సేవాక

లభ్యేభరా

దుదయోర్విధగ తత్పితృవ్యక్తత నవ్యోపాయ నోష్టిపర

త్పద్యగంచత్పనకృష్ణరాయ వసుధాధ్యక్షోదితా ముక్తమా

లబ్ధనాశ్వాసము హృద్య పద్యముల నాద్యంతై మహింబొల్పగున్.'

ఇట్లు ష్టిషము నుపాయన మొనగిన తిరుమల కాంతరాయనికి గృష్ణరాయలు ప్రాణదానము జేసెనేగాని విడిచిపెట్టలేదు; బందీకృతుని గావించె నని పోర్చుగీసు రచనలును, సమకాలిక వాఙ్మయమును, రాయల శాసనములును సాక్ష్యము బల్కుచున్నవి. కోటను స్వాధీనపఱచుకొని దుర్గ సంరక్షణకు సాళువ కంపరాజును నియమించెను. తరువాత సాళువ తిమ్మరుసయ్యను పిలువనంపి సాళువ నరసింగరాయల యాదేశమును దానెంత చక్కగ నిర్వహించినదియు వివరించి తనకంతటితో దృష్టికలుగలేదనియు, నురియారాజ్యములోనికి నూలుయోజనముల పర్యంతము గూచిచేసి పోవలయుననియు, సందుకు వలసిన వస్తుసామగ్రిని తయారుచేసి నైనికులకెల్ల జీతమును సంపూర్ణముగ

నిచ్చివేయవలసినదనియు నాజ్ఞాపించెను.⁸ తిమ్మరు సయ్య రాయల యాజ్ఞానుసారము సేనలను ప్రయాణమునకు సంసిద్ధము సేయగడగెను. కృష్ణ దేవరాయలంతట సైన్యముతో గదలిపోయి కొండపిటిని సాధింపుమని తిమ్మరునునకాజ్ఞ చేసి దేవే రులతోగూడ 'తిరిగి విజయనగరం రాజధానికి విచ్చేస్తున్న తిరుమలమీదికి విచ్చేసి తిరువేంగళ నాథుని దర్శించి తిరువేంగళనాథ దేవునికి కనకాభిషేకం చేసి'రి. మఱియు, 'తథాతిథి (శకవర్షంబులు 1436 మీదనడచే భావసంవత్సర ఆషాఢ శు. 15. గు) మన్వాది పుణ్యకాలమందు ధారాపూర్వకంగాను' 'పొత్తపినాంటి సీమలోని తాళపాకగ్రామం' 'సమర్పించి'రి. 'కృష్ణరాయల దేవులు చిన్నాదేవమ్మంగారు'ను, 'తిరుమల దేవమ్మంగారు'ను తిరువేంగళనాథదేవునికి కంఠ మాలయు సరపదకమును సమర్పించిరి. ⁹ విజయము ప్రసాదించినందులకు ఇవి యిష్టదైవమగు శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామికి కృతజ్ఞతాపూర్వకముగ సమర్పణచేసిన కానుకలు గాబోలును. ఇట్లు భగవత్కైంకర్యమును ముగించుకొని రాయలు రాణివాసముతో గూడ విజయనగరమునకు దరలవలెను.

కొండపిడు :—రాయలయాజ్ఞ చొప్పున సాకువ తిమ్మరసదండనాథుని యాధిపత్యముక్రింద రాయరాణువ కొండపిడు దుర్గమువైపు కూచి చేసెను. ఆంధ్రదేశమునందు గజపతి సామ్రాజ్యము లోని ముఖ్య ఆయవట్టు స్థానములలో నది యుదయగిరికి తుల్యమైనది. కొండపిటి దండపాటకు

8. Nuniz Forgotten Empire, p. 317

9. TTDI. III 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75.

10. TTDI. III. 76.

11. రాయవాచకము, పుట. 91. 'కందుర్కి పొగా' 'కందుర'ను నది పొరజాటు. 'కందు కూర్కి' అని యుండవలయును. చూ. కృష్ణరాయ విజయము 3: 63 'అట కందుకూరు బిట్ట దిరెకాహళ శంఖ భేరివిరావముల్ భోరుకలగ' అని.

11a. కాళహస్తి మొదలు జగన్నాథం వర్యంతం గజపతిసీమ రాయ. పుట 97.

రాజధాని. చుట్టుపట్టులనుండు అద్దంకి యమ్మన బ్రోలు మొదలగు దండపాటల నేలు నధికారులు కొండపిడు దుర్గాధ్యక్షునికి లోబడియుండిరి. ఈ దండపాటలలో దుర్గము లనేకములుండినవి. దక్షిణదిశనుండి గజపతి సామ్రాజ్యముపై నెత్తివచ్చు శత్రు వీరుర్గముల నన్నిటిని మొట్టమొదట సాధించుట యత్యంతావశ్యకము. వానిని విడిచి పెట్టి కొండపిటి నొకవేళ జయింపగలిగినను అచ్చట నతనికి స్థిరముగ దళ యధికారమును నెలకొల్పుటకు పీలుగాదు. ఈ మర్కమును జక్కగ గుర్తించినవా డగుటవలన తిమ్మరసయ్య పీని నన్ని టని జయించి స్వాధీనపఱచుకొనిన వినపగాని కొండపిటితోలి యెత్తుకొనలేదు. ఇవి వరుసగ 'అద్దంకి, వినికొండ, బెల్లంకొండ, నాగాజునికొండ, తంగేడు, కేతవరం మొదలయిన గిరిదుర్గ స్థల దుర్గములు.'¹⁰ ఇవిగాక రాయవాచకమును గృష్ణరాయవిజయమును కందుకూరును గూడ జయించినట్లు తెల్పుచున్నవి.¹¹ ఇది సుసంగతమే. గజపతి సామ్రాజ్యమప్పుడు నెల్లూరుమండలములో ఆత్మకూరు పర్యంతము వ్యాపించియుండినది;^{11a} కావున కందుకూరు గజపతి సామ్రాజ్యాంతర్గతమై యుండెననుటకు సంశయములేదు. అది క్రీ. శ. 1422 వఱకును రెడ్డిరాజు కుటుంబమునం దొక శాఖకు ముఖ్యస్థానమై యుండె. ఇప్పుడది యెట్టి స్థితియందున్నను క్రీ. శ. 16 వ శతాబ్ది పూర్వార్థమున దాని ప్రాముఖ్యత నింకను గోల్పోలేదు; కావున రాయరాణువ ఉదయగిరినుండి బయలు వెడలిన పిమ్మట కందుకూరిని వశపఱచుకొనిరనుట విశ్వసీంపదగిన విషయమే. పై జేర్కొనిన దుర్గము లలో గజపతివారి పక్షమున నెవ్వ రెచట కాపుండిరో వారెట్లు పోరాడిరో తెలియదు. కాని కృష్ణరాయ లచే గొండపిడునందు వీరభద్రగజపతితో గూడ పట్టుబడిన పాత్రసామంతులై యుందురనుటకు గొంత యవకాశము గలదు. పట్టుపడిన పాత్ర సామంతుల సంఖ్యయేడు. కందుకూరితో గూడ రాయరాణువ జయించిన దుర్గముల సంఖ్యయు నేడే. మఱియు ఆముక్తపీఠికయందు ఉత్కల ఉత్రియపాత్రు లెల్లను కొండపిటియం దుండినట్లు కృష్ణరాయలు వ్రాసియున్నాడు. న్యూనిజుకూడ

గజపతి రాజ్యమందలి దొరలెల్ల సందేశాడి యుండిరని చెప్పియున్నాడు. మఱియు రాయ వాచకమున పై బేర్కొనిన దుర్గములందలి ప్రజలు తమ చమ దొరలున్న తావుకు అసగా కొండపీడు సకు పోయినట్లు చెప్పియున్నది.^{11b} కావున రాయ లకు గొండపీటియందు పట్టువడిన ఏడ్వరు పాత్ర సామంతులును పై బేర్కొనిన దుర్గముల కధిపతులై యుందురని ఉహకేడము గల్గుచున్నది. ఈ యూహ సరియైనదేని, రాయశాసనాదులందు పేర్కొనబడిన దుర్గములయొక్కయు పాత్రసామంతులయొక్క వరుసయు నొక్కటియ యగునేని కందుకూరికి కుమారహంపీరుని కొడుకు నరహరిదేవుడును అద్దంకికి రాచూరి మల్లూఖానుడును, వినికొండకు ఉద్దండఖానుడును, బెల్లంకొండకు జన్మాలకసువా పాత్రుడును, నాగార్జునుని కొండకు పూసపాటి రాచిరాజును, తంగేడుకు శ్రీనాథరాజు లక్ష్మీపతి రాజును, కేతవరమునకు పశ్చిమ బాలచంద్ర పాత్రుడును దుర్గాధిపతులై యుందురు. రాయ వాచకమున కొండపీటి దండయాత్ర కొంచెము విపులముగ వర్ణింపబడియున్నది. రాయ సైన్యము 'కొండపీటికి కదలిపోగా దుర్గములతో నున్న వూడెములవారు సముద్రంబొంగి వచ్చేరితిని నేనా సముద్రం కదలివచ్చేది కని కాలిధూళిమిన్ను ముట్టి సూర్యరశ్మిగప్పినగని స్థలములు విడిచి పొద్యేవారున్న కాహళధ్వనివిని పారే వారున్న యిరీతున కొండపీడుసీమ కోటలు దుర్గాలతోనున్న వారలు సరాళభ్రష్టులై తమ చమ దొరలున్న తావుకు పోసాగిరి. బోయదొరలు పదునెనిమిది కప్పణాల వారున్న మూడు లక్షలపాయ దళమున్ను కొండపీడు కొండపల్లె, బెల్లంకొండ, వినికొండ, నాగార్జునం కొండ మొదలయిన దుర్గాలకు యేలు బడియైన శీమ లాద్యంతం నిపాతం శేస్తావున్నారు. గనక ఆయాశీమతోగల ప్రజలందర్న సకలమును కొల్లయిచ్చి మిక్కిలి అండ్టుపడి అయిన దుర్గాలు చేరినారు.'¹²

11b. ఆముక్త 1 : 27, c

Nuniz, p. 318.

12. రాయ. పుట 92.

ఇందువల్ల గృష్ణరాయల కొండపీడు దండ యాత్ర స్వభావము జక్కగ దెలియవచ్చుచున్నను యుద్ధాంశ మొక్కటియైనను విశదమగుటలేదు ; కాని సర్వప్ర రాయలకు జయము చేరుటననియు, జై చెప్పిన దుర్గములందు రాయలు నిజదళములను కాపుంచి దుర్గ సంరక్షకులను నియమించెననియు నీ క్రిందివాక్యములు దెలుపుచున్నది.

'కంచూర్కి పోగా డమామిధ్వని విన్న ఊడానై ఆ స్థలంవారు వెళ్ళిపోయిరి. గనక ఆ స్థలం తొక్కిచూచి అచ్చట తాణ్యంపుంచి 'యచటి నుండి వినికొండకై నడవంగా వారు యీ వార్తలు విని స్థలం నిర్వహింపనేర మనియెంచి మునకలుగా వెళ్ళిపోయిరి. అక్కడ భాస్కరయ్యను పుంచి బెల్లంకొండకై నడవగా వారు పిరంగినాదం విని బెల్లంకొండవారు పారిపోయిరి. యిచ్చట పీఠ ప్రియయ్యను తాణ్యముంచి నాగార్జునం కొండకై నడవగా వారు నానా ప్రయత్నముల నాట మర్నాట పోరాడి చేతగాక తమనాటికి పోయిరి. గనక అయ్యలయ్యను పుంచి...'

ఇందు వివరింపబడిన యుద్ధ సమాచారము కడు సంగ్రహము. మఱియు సంపూర్ణముగాదు. అద్దంకి తంగేడు కేతవరములమాట బొత్తిగ లేదు. కందుకూరు తాణ్యమున కధిపతి యెవ్వరో పేర్కొనలేదు. కొండపీటి దండయాత్రకు సంబంధింపని కొండపల్లి దుర్గవిషయమిందు ప్రస్తావింపబడినది. ఈ యుద్ధచరిత్రను పరామర్శించునపుడు రాయ వాచకము కేవలము నిష్పక్షపాతముగ విరచితమైన చరిత్రగ్రంథము గాదని స్మరణయందుంచుకొనవలసి యున్నది. కృష్ణ దేవరాయల యశస్సును ప్రకటిం చుటకై విరచింపబడినది ; కాని న్యూనిజు మొదలగు విదేశచరిత్రకారులును, రాయలశాసన ములును నతని యాస్థానమందలి కవులును విధ్వాం సులును నేకకంఠముగా రాయల విజయములనే వర్ణించియుండుటవల్లను గజపతులపక్షమును వివ రించు గ్రంథములుగాని శాసనములుగాని లేకపోవుట వల్లను, నీ దండయాత్ర యనంతరము కృష్ణానదికి దక్షిణమున గజపతుల యధికారము నామరూపముల లేక సమసిపోవుటవల్లను, వారిస్థానమున

కృష్ణరాయల యధికారము జెల్లుచుండినందువల్లను, రాయవాచకమునందలి యుద్ధవృత్తాంతము సత్యమైనదని సమ్మతవలసియున్నది.

కృష్ణానదికి దక్షిణమందుండిన గజపతుల దుర్గములను వానికి జెల్లుచుండిన రాష్ట్రములను జయించి స్వాధీనపఱచుకొని చిట్టచివర తిమ్మరసయ్య కొండపిడు దుర్గమును ముట్టడిచేసెను. కొండపిడు బలిష్ఠమైన గిరిదుర్గము; సులభముగ సాధ్యమగునది కాదు. దాని ప్రాముఖ్యమును గుర్తించి ప్రతాపరుద్ర గజపతి దాని సంరక్షణను మఱియొప్పొడికిని ఒప్పజెప్పక తన కుమారుడును రాజ్యమునకు వారసుడగునాడు నైన పీఠభద్ర గజపతిని రాజప్రతినిధిగ నియమించి కొండపిడు దుర్గాధిపత్యము నొసగి యచటి కంపెను.^{12a} అది మొదలు పీఠభద్రుడు శక్తిసామర్థ్యములను జూపి యచటి రాజకార్యములను నిర్వహించుచువచ్చెను. కృష్ణరాయలు కళింగ దిగ్విజయయాత్రను ప్రారంభింపగఁ జె ప్రతాపరుద్ర గజపతి తన రాజ్యములోని దక్షిణ దుర్గములను బలపఱచెను.¹³ ఉదయగిరికడ నున్న యోటమియు, శత్రువు వెన్నంటి పఱుము కొండపిటి పర్వతము దన పలాయనమును, ఉదయ

గిరి పతనమును తాను డిక్కొన్న శత్రువు సామాన్యుడుగాడని యచటికి దెల్లముచేసి యుండును; కావున నాడు కొండపిటిని సంరక్షించుటకు నిశేష ప్రయత్నముల నొనర్చియుండును; కృష్ణకు దక్షిణ రాష్ట్రములను పాలించుచుండిన యుక్కులత్రయి పాత్రులెల్లను కొండపిటియం దేకమైయుండిన ది కార్యము కొఱకేము? 14

కొండపిడు ముట్టడి రెండుమూడు నెలల పర్వంతము సాగినది. ముట్టడియందు నడచిన యుద్ధ వివరము స్పష్టముగ దెలియవచ్చుటలేదు; కాని రెండు మూడంశములు మాత్రము శాసనములందును వాఙ్మయమునందును సూచింపబడియున్నవి.¹⁵ ముట్టడి కొంతకాలము నడిచినపిమ్మట కృష్ణరాయలు విజయనగరమునుండి మరలివచ్చి సైన్యమును గలసి కొనెను. కోటను ధేబద్వమై లొంగునట్లు కాని రాలేదు; దాని పతనము నస్తుసామగ్రి యథావ మగుటచేత తప్పనిసరియైనది. కోటలో పేకరింపబడి యుండిన ఆహారపదార్థములు జననమ్మర్థమున ధరింప మగుటచేత సత్వరము ముగిసెను; అన్నం యింక పు సంత్రాప్తమాయె. ఈ యంశము శాసనములందును

12a. కొండపిటి ముట్టడి యప్పటికి పీఠభద్ర గజపతి కనీసము పదు నెనిమిది యేండ్లు రాజ్యమొనరించి యుండెను. ఇతడిచ్చి భూదామును దెల్పునది ఇతని 29వ అంకశ్రాహి కుంభ శుక్ల 15 గు. నాడు వ్రాయించినది తామ్రశాసన మొకటికలదు. (NDI. I. cp.21) 28వ అంకము 18వ రాజ్యవర్షమునకు సరిపోవును. ఇదియతని 36వ డపటి రాజ్యవర్షమని యెంచినో, కృష్ణరాయలు కొండపిటిని జయించిన క్రీ.శ. 1514 సంవత్సరమునందగుటచే, తతని ప్రభుత్వము (1514-18) = 1496 సంవత్సరమున అంగానతని తండ్రియగు ప్రతాపరుద్ర గజపతి రాజ్యాభిషిక్తుడైన సంవత్సరమున నెప్రారంభమై యుండవలయును. మరియు నితని విరుదావళిని జూడ నితడు కేవలము రాజప్రతినిధి మాత్రుడాయను సంశయము కలుగుచున్నది. రాజ్యాధిపతియైన గజపతివలె నితడును పరమభట్టారక పరమవైష్ణవ పరమ మాహేశ్వరుడే. 'నవకోటి కర్ణాట కలుబరేశ్వర మహారాయ' విరుదము లితనికి గలవు. ఉపరి, 'ద్రావిడ మండలేశ్వరు'డనని చెప్పుకొని యున్నాడు—ఇందు 'పరభమట్టారక, నవకోటి కర్ణాట కలుబరేశ్వర' విరుదులు ముఖ్యముగ గమనింపదగినవి—ఇవి కపిలేశ్వర,

పురుషోత్తమ, ప్రతాపరుద్ర గజపతులకు మాత్రమే చెల్లుచుండెనని వారి శాసనములవల్ల దెలియుచున్నది. కపిలేశ్వరుని పతము దక్షిణాంధ్రము సంతటిని పాలించుచుండిన అతని పుత్రుడగు సీరిర దేవునికి సైన్యమీ విరుదులు లేవు. మరియు సామంతరాజులవలె గాక రాజ్యాభిషిక్తుడైన గజపతివలె 'నిజరాజ్యాంక శ్రాహి'ని శాసనమున నమూదుచేసియున్నాడు. మరియు నితని దాని శాసనమందలి సంతక సంతకమునకును ప్రతాపరుద్ర గజపతి తామ్రశాసనములు కొన్నిటియందు గానవచ్చు సంతకము కను నించుకొనియు భేదము గాకరాదు.

12. రాయ. పుటలు 73-74.

14. ఆముక్త. 1 : 87.

15. *Forgotten Empire*, pp. 317-18.

కృష్ణరాయలు కొండపిటి కోటను ముట్టడించియుండగా గజపతి సైన్యముతో గూడ నతని దక్షిణముటకు వచ్చి ననియు నా విషయ మెఱుకవడినతోడనే కొంత సైన్యమును కోటచుట్టును గావుంచి, తక్కిన దండుతో నాతని నెదుర్కొనుటకు నాలుగు 'భిగుల' దూరము

వాఙ్మయమందును సూచించబడియున్నది.¹⁶ ఇట్లు ముత్తిపాసలకోర్వలేక కోటకాపరులు మృతినందుచుండినను, దుర్గము లోబడు చిహ్నములు గానరాక పోగా గృష్ణరాయ లెట్లయినదాని శీఘ్రమసాధించుటకు నిశ్చయించి యున్నతమైన గోడల నెక్కి లోపల బ్రవేశించుటకొఱకు వానిచుట్టును నడచప్పరములను బెట్టించెను. తరువాత రాయదళములు

లగ్గులువట్టి కోటను బ్రవేశించెను. దుర్గాధ్యక్షుడైన వీరభద్రగజపతియు, కుమారహంపిరుని పుత్రుడు నరహరిదేవుడు, రాచూరి మల్లాఖానుడు, ఉద్దండఖానుడు, జన్యాల కనవాపాత్రుడు, పూసపాటి రాచిరాజు, శ్రీనాథరామరాజు లక్ష్మీపతిరాజు, పశ్చిమ బాలచంద్ర మహాపాత్రుడు మున్నగు నేగ్గురు పాత్రసామంతులను మన్నెవారును పట్టువడిరి.

బోయి యచట నొక పెద్ద యుప్పనీటివదిని దాటి యతని నోడించి తఱుమగొట్టెనని న్యూనిజు వ్రాసి యున్నాడు. 'లి' గనగా 'varying measure of road - distance usually about three miles.' అని అక్షువర్ణు డిక్కనరీ నిర్ణయము. నాలుగు లీగులనగా వండ్రెండుమైళ్ళ దూరమగుచున్నది. కాని సూయెల్ గారన్నట్లు 'కొండవీటికి వండ్రెండుమైళ్ళ దూరమునగాని యా ప్రాంతమునగాని నట్టివది యెద్ది యనులేదు. 'ఉప్పనీళ్ళను' మాటను ఉప్పచప్పలకు మధ్యస్థమైన (brackish) నీరని యర్థము చేసికొనవలయును (For. Emp. p. 317. n. 4). కొండవల్లె దుర్గ విజయమును వర్ణించుచు, 'చట రాజ్యములోని సామంతులెల్ల గూడియుండిరియు, గోట రాయలకు హస్తగతమైనపుడు గజపతి కుమారుడును రాజ్యము లోని ముఖ్య దళనాయకు లేడ్గురును రాయలచే బట్టువడిరినియు వారి నందఱు నతడు విజయనగరమునకు (బందులజేసి) బంపెననియు న్యూనిజు వ్రాసి యున్నాడు. (For. Emp. pp. 318-19). ఉత్కల ఙ్గత్రియ పాత్రులందఱును కూడియుండునది కొండవీటి యందని ఆముక్తమాల్యదయందు (1:37) చెప్పియున్నది. రాయలశాసనములలోనతనికి గజపతి పుత్రుడును మఱియేడ్గురు సామంతపాత్రులును కొండవీటియందు పట్టువడిరిని చెప్పియున్నది. మరియు పై జెప్పినట్లు కొండవీటికి నాలుగు లీగులదూరమున వది యెద్ది యను లేదుగాని కొండవల్లెకు దక్షిణమున వది వండ్రెండుమైళ్ళదూరమున గృష్టానది ప్రవహించుచున్నది. ఈయంశములను జక్కగ విచారించి చూడగా న్యూనిజుచరిత్రయందు కొండవీడు కొండవల్లె ముట్టడివృత్తాంతము తారుమారుగ వర్ణించినట్లు తోచగలదు. కొండవీటియధ్ధాంశములు కొండవల్లెకును కొండవల్లియందు నడచిన విశేషములను కొండవీటికిని అంటగట్టినాడున్యూనిజు. న్యూనిజుచరిత్రకంటె వాఙ్మయశాసనాదులధిక విశ్వాసపాత్రములు

కావున వానినే యనుసరించుచున్నాడను; కాని న్యూనిజువ్రాసిన విషయములను సంపూర్ణముగ త్యజింపక వినియోగపరచుకొన్నాడను.

16. El. VI. pp. 128-9

సప్తాక్షోపేతశక్తి త్రితయ
చతురుపాయైక మస్త్రీశ సాల్వే
తిమ్మాళ్వే కొండవీట్టామ్ గజపతి
విహితా రాజహంసా గృహీతా
ధాత్రిమాటిక మానే వరన్యపతి
ఖగాం తుత్తిపాసాతిథిన్నాం
శాకాబ్దా మార్గయ నే గిరిపురజ
లధిజ్ఞానుగూఢాం ప్రవీణాం.

ఆముక్తమాల్యదయందును (1:37) ఈ విషయము గూఢముగ సూచించబడినది.

చిత్రము కృష్ణరాయస్వపశేఖర
నీదగుధాటి కోడి న

రవిత్ర నిలిపకామినుల

వాడకుగాపులువోయిరుత్కల

ఙ్గత్రియు పాత్రులెల్ల గనుగందుని

మేనుల బొంటి పెద్దలే

సూత్రముపన్ని నారొ బలనూదను

వీటికి గొండవీటికిన్.

ఈపద్యములోని 'కనుగందని మేనులు' వ్యాఖ్యాతలను త్రిప్పటపెట్టినది. బుద్ధి శాతుర్ధము కొలది యెవ్వరికి దోచినట్లువారు అర్థము వివరించిరి. ఉత్కల ఙ్గత్రియపాత్రులు యుద్ధమున గాసిపడి చావలేదు; ముట్టడియం దాహారపదార్థములు లభింపకపోవుటచేత ఆకటికిమాడి యనువులను విడిచిరి. కావున కనుగందని మేనులతో స్వర్గమున కతిధులైరి.

రాయలు వారికి అభయదానము జేసినను విడిచిపెట్టలేదు.¹⁷ వీరితోపాటు ప్రతాపరుద్రగజపతిరాణులతో నొక్కతె బంధీకృతులైనట్లు న్యూనిజు చెప్పుచున్నాడు.¹⁸ పెద్దనయ్య 'మాద్యత్కళింగాంగనా బంధీగ్రాహ' యను వాక్యమునందు ఈయంశమునే సూచించియున్నాడు. ¹⁹

కొండవీడు స్వాధీనమైనది. సాళువ నరసింహరాయల యాదేశము మూట రెండువంతులు నెలువేటినది. ఇమ్మడి దేవరాయల కాలమునందువలె మరల విజయనగర సామ్రాజ్యపు టీశాన్యసరిహద్దులు కృష్ణయు సాగరమునైనవి. కృష్ణరాయలంతట తృప్తిపడి ఖడ్గము నొటయందు సేర్పలేదు. గజపతి యుద్ధముననోడి యతని పూర్వికులు విజయనగర చక్రవర్తుల కడనుండి నాచికొన్న రాజ్యమునంతటినీ గోలుపోయెను; కాని యతని బలమింకను నిశ్శేషముగ నమసిపోలేదు. మరల నాతడు విజయనగర

ముపై నెత్తి రావచ్చును; కావున బలము చక్కగ షీఠించి యతడు నమ్ముడై సంధిని కోరువరకును యుద్ధము జరుపుటకు నిశ్చయించి పైనికులను ముందుకు నడువ నాజ్ఞయిచ్చెను. క్రొత్తగ గెల్చిన రాష్ట్రమును రాయసామ్రాజ్యమున గలుపుకొని, కొండవీటి రాజ్యమును నందలి దుర్గములను సర్వ శిరః ప్రధాని సాళువ తిమ్మరసయ్య పరాక్రమము వలన సాధింపబడినవగుటచేత నాతనికి కొండవీటి దుర్గాధిపత్యము నొసగెను. తిమ్మరసయ్య తాను దండుతోగూడ నడచి కళింగ జైత్రయాత్రను జయవంతముగ సంపూర్తి చేయవలసి యుండుటచేత నతడు తన యల్లుడగు నాదిండ్ల గోపమంత్రిని తనకు ప్రతినిధిగ నచట నిలిపి నైనయ్యతోగూడ నడలెను.²⁰

నైనయ్యను దిమ్మరసయ్యతోగూడ తరల్చి కృష్ణరాయలు విజయనగరమునకు చిన్నా చేవి

17. TTDI. III. Nos. 76, 77, 78, 80, 81

ప్రతాపరుద్ర గజపతి కుమారుని వీరభద్రగజపతిని బంధీకృతునిగావించిన సంగతి యనేకుల ప్రశంసకు పాత్రమైనది.

'ఇది భూమండన కొండవీడు
ధరణీభృద్దుర్గ పూర్వాద్రి భా
స్వది భేశాత్మజ వీరభద్రజన
జీవ గ్రాహరాహూయమాణ

అని యాముక్తమాల్యదయందు కృష్ణరాయలు,
'మునుగొని కొండవీటికడ

మూఢతరుద్రుడు కృష్ణ సందనున్
మనసిజుసన్ జయించె, నది

మానుష మే నరసేంద్రు కృష్ణరా
యన్యవతి కొండవీటి

కడనాహవభూమి బ్రతాపరుద్రసం
దనుడగు వీరభద్రు గుణామతి

గానె జగత్ప్రసిద్ధిగన్.'

అని పారిజాతావహరణమున నంది తిమ్మన.

'...యుధిసగరవరేకొడ్ల వీట్కొడ్లవత్సా
జీవగ్రాహం గృహీత్వా గజపతితనయం....'

అని సంగీత సూర్యోదయమున బండారు లక్ష్మి
నారాయణ. (Further Sources. 116-(a))

18. Forgotten Empire p. 318.

A—12x

19. మను. 3 : 142.

20. 'సాల్యతిసియ (సాల్యతిమ్మయ) రాయలతో గూడ తాను ఉరియోదేశముగొండ పోవుట కొఱుకు తన నైనయ్యనుండి తన సోదరునొక్కని దళ నాయకునిగ నియమించి యచట (కొండవీటియందు) నిలిపిపోయెను' అని న్యూనిజు వ్రాసియున్నాడు.

(Forgotten Empire, p. 318) కాని ఇది పొరజాటు. మనకు దెలిసినంతమట్టుకు సాళువ తిమ్మయకు సాళువ గోవిందరాజుకడు దప్ప యన్య సోదరులు లేరు. సాళువ గోవిందరాజు రాయల కళింగ దండయాత్రలో బాల్గొనెనని యెంచుట కే యాధారమును లేదు. మఱియు క్రీ. శ. 1514 వ సంవత్సరమున కొండవీటిని సాధించినప్పటినుండి క్రీ. శ. 1525 వఱకును తిమ్మరసు పక్షమున నాదిండ్ల గోపయ దుర్గాధిపతియై యండినట్లు శాసనములు దెల్పుచున్నవి. రామరాజు రంగప్పరాజు కృతమైన సాంబోపాఖ్యాన పీఠికయందు ఆరెవీటి పినకొండరాజు 'కృష్ణరాయ రాజ్యలక్ష్మి నిరీక్ష పక్షులంబగు కొండవీడక్షణ కాక్షేయు, డని చెప్పియున్నది. (Further Sources of Vijayanagar History Vol. II. No. 122). రాయవాచకమున జెప్పినట్లు కృష్ణరాయలు కొండవీటి యందు తాణ్యము ఉంచిన కొండయ్య ఇతడే కాదగును. కాని ఇతనికి దుర్గాధ్యక్షుడైన సాళువ తిమ్మరసయ్యతోడను, అతని ప్రతినిధియైన నాదిండ్ల గోపమంత్రితోడను గల సంబంధ మెట్టిదో తెలియదు.

తిరుమల దేవులతోగూడ బయలు వెడలెను; కాని యతడు పుణ్యక్షేత్ర సందర్శనలాలను డగుటచేత సూటిగరాజధాని మార్గమునుబట్టక మొట్టమొదట కృష్ణాతీరమందలియమరావతికిబోయి దేవులతోగూడ నమరేశ్వరస్వామిని సేవించి తులాపురుషదానము జేసెను; తమ దేవుళ్లు చిన్నాజిదేవమ్మ తిరుమల దేవమ్మగారిచేతను మహాదానాలు సేయ నవధరించెను.²¹ తరువాత శ్రీశైలమునకు విచ్చేసి మల్లికార్జునస్వామిని సేవించి శేరువీధి కిరుప్రక్కలను మంటప శ్రేణుల నిర్మించి, నిత్యవైవేద్య పూజాపురస్కారముల నడపుటకొఱకు కొన్ని గ్రామములను దేవాలయమునకు సమర్పించి, గుఱ్ఱములు యెద్దులు గాడిదలు మున్నగువానిపై గొనివచ్చు సామానులపై శెందవలసిన సుంకమును సర్వమాన్యము జేసెను.²² రాజ్యకార్యములను విచారించుటకై 'తిరిగి విజయనగరరానకు విచ్చేసి రత్నసింహాసనము నుండి సామ్రాజ్య పాలనము సాగించుచు గొన్ని దినములు గడపెను. మరల కళింగదేశమునకు దిగి జయార్థము బయలు వెడలి మొట్టమొదట ఇష్టదేవ మగు శ్రీ వేంకటేశ్వరులను సేవింప శా. శ. 1437 యువ కార్తిక బ. 3 గురువారమునాడు తిరుపతికి విజయముజేసి 'తిరువేంగళనాథునికి నవరత్న ప్రభావళింగ' మకరతోరణం ౧' సమర్పించెను.²³ అచటి నుండి బయలుదేరి యుత్తరముగ శేషాచలపర్వతమువెంబడి ప్రయాణముజేసి శా. శ. 1438 యువ పుష్య శు. 15 శుక్రవారమునా డహోబలముజేరి చెంచులమ్మి సహితుడైన నారసింహుని సేవించి వజ్రవతకముతోటి రత్నహారమును రత్నకంకణములను చాంగలమఱిసీమలోనిమదూరుగ్రామమునుదానము జేసెను.²⁴

కృష్ణదేవరాయ లిట్లు విజయనగరమునకు పోవునప్పుడును వచ్చునప్పుడును దారిపొడుగునను గల పుణ్యక్షేత్రములను సేవించి సావధానముగ బెజవాడకు వచ్చిచేరిన; అంతకుముందె బెజవాడ

రాయరాణువకు గైవసమైనట్లున్నది. బెజవాడ విజయప్రస్తావనము శాసనములలో నెందును గానరాదు; కాని కృష్ణరాయల పూర్వదిగ్విజయమును వర్ణించుచు సమకాలికుడగు నజ్ఞానకవి యొక్కడు 'కూలబెజవాడ' యని వచించియున్నాడు. కాని యప్పుడు గజపతిపక్షమున నా పట్టణము నెవ్వరు పాలించుచుండిరో యెట్లది రాయలకు హస్తగతమాయెనో తెలియదు; ఎట్లు స్వాధీనమైన సేమి? సేరువాతి కళింగయుద్ధ యాత్రయందు విజయనగర తనలకు జాల సనుకూలమైన తెంకియాయెను.

కొండవల్ల

ఇదియొక బలిష్ఠమైన గిరిదుర్గము. గజపతి సామ్రాజ్యములోని ముఖ్యమైన ఆయవట్టు స్థానములలో నిది యొక్కటి. తెలంగాణమునకు బోరు తలుపు; అది హస్తగతమైన తెలంగాణమును జయించుట బహు సులభము. ఈ విషయమును జక్కగ గుర్తించిన వాడగుటచేత ప్రతాపరుద్రగజపతి దాని సంరక్షణకు దగిన యేర్పాటులను గావించెను. ప్రహరేశ్వరపాత్రుడు మున్నగు పెక్కు డ్రుత్కుల డ్మిత్రయుల నచట గాపుంచెను. శత్రుజన భయంకర ములైన మారణయంత్రముల నచట నెలకొల్పెను. దుర్గగ్రహణమున నేర్పుములైన రాయసేనాధిపతులు జంకుదురా? ఉదయాద్రి కొండపీఠులకు మించినదా కొండవల్ల? ముట్టడి ప్రారంభమై కొంతకాలము నడచినది; కృష్ణరాయలే స్వయముగ ముట్టడి కార్యములను నిర్వహించుచుండెను. దాదాపు రెండునెలలు గడచినవి. అంతట ప్రతాపరుద్రగజపతి తన దుర్గములను రాజ్యమును సంరక్షించుటకొఱకు 1800 యేనుగులు 20000 గుఱ్ఱములు 500000 కాల్యలమునుగల ప్రచండ సైన్యముతో గృష్ణరాయలను దఱుమగొట్టి ముట్టడిని లేవలయునను నుద్దేశముతో వచ్చెను. అతడు తెలంగాణ ప్రాంతమునందెచ్చటనో కృష్ణను దాటి వచ్చి నది దక్షిణతీరమున రాయల సైన్యమునకు బిటుదున విడిసి, వెనుకటినుండి తాకుటకు బ్రయత్నము సేయదొడగెను. యుద్ధదృష్టిని చూచిన ప్రతాపరుద్రగజపతియొక్క యెత్తుగడ ప్రశంసనీయ

21. ARE 266 of 1897 (El. VI pp. 17-22)

22. ARE, 18 of 1915, Part I Para 16.

23. TTDI. III. No. 76.

24. ARE 64 of 1915, LR. 15 pp. 341-33.

మైనదే. రాయ నైన్యమును వారి మూలపీఠస్థానము నుండి వేర్పఱచి వస్తుసామ్రాజిని వారికందనీయ కుండ ఇడుమలుపాలుజేసి వెనుకనుండి తాను గవినిన ముంగలనుండి కోటలోని తాణ్యముపైబడిన వారిని నాశముసేయుట సులభమని తలచెను; కాని కృష్ణరాయలయద్ద కౌశల్యము నతడు గణుతికి దేడాయె. ప్రతాపరుద్రుని ప్రయత్నములు రాయల కెఱుక పడగనె శత్రువును నదిని దాటిరానిచ్చుట జేమకరముగాదని యెంచి స్వయముగ తానే నది నుత్తరించి యచటనె మార్కొనుటమేలని యతడు నిశ్చయించెను. కావున కోటలోనివారిని వెలువలికి పాఱిపోనీయక బలిష్ఠమైనదళమును కోటచుట్టును గాపుంచి, తక్కినదండును వెంటబెట్టుకొని నాలుగు లీగులదూరము కూచిచేసి, కృష్ణయొద్దనుకువచ్చి చేరెను. నది కావలిగట్టున విడిసియుండిన ఒడ్డెదండును జూచి యచ్చటనె యాగి ప్రతాపరుద్రగజపతి కిట్లు సందేశమంపెను : 'మీరు నామీద యుద్ధకార్యమునడువ నిశ్చయించిన నేను నదీతీరమునుండి రెండు లీగులదూరము వెనుకకు జరిగిపోయెదను; మీరు నిరాటంకముగ నదిని దాటిరావచ్చును; మీరు దాటిన వెంటనె యుద్ధముసేయుదము.' ఈ సందేశమునకు గజపతి ప్రత్యుత్తరమీయక యుద్ధప్రయత్నములు సేయగడగెను. దానిని పొడగని కృష్ణరాయలు దనయావత్తు దళములతోడను ఏనుగులతోడను నదిని దాట నారంభించెను. రాయలదండు నదిని దాటునపుడు శత్రువులతో సంఘర్షణగలిగి ఘోరపోరాటము నడచెను; ఇరుపక్షములను అనేకులు మడిసిరి. శత్రులను సరకుసేయక కృష్ణరాయలు నది నుత్తరించి, యావలి గట్టుజేరి మహావరాక్రమముతో గజపతిని పోరనిర్ణించెను; గజపతి

25. ఈ యుద్ధము కొండవీటికడ జరిగెనని నూర్తినిజప్రాసియున్నాడు; కాని ఇది పొరపాటనియు వాస్తవముగ జరిగిన స్థలము కొండపల్లె వరి నరములందని ఇంతకుముందు సూచించియున్నాడను. (See n. 15) ఆ విషయము నిచట మరల జర్చింపవలసిన యవసరములేదు.

26. TTDI. III. 80.

27. Memoirs of the Hyderabad Archaeological Department, No. 9

28. Briggs' Ferishta, III, p. 360.

రాయల ప్రతాపమున కోర్వజాలక పలాయిత డాయెను; అతని గుఱ్ఱములును, ఏనుగులును రాయలకు హస్తగతమైనవి.²⁵ ప్రతాపరుద్రగజపతి నోడించి పాఱిపోలి కృష్ణదేవరాయలు మరల కొండపల్లెను జేరి తన శక్తిసామర్థ్యములను వినియోగపఱచి కోటను స్వాధీనము జేసికొనెను. దుర్గాధ్యక్షుడైన ప్రహరేశ్వరపాత్రుడు (ప్రహారాజు శరశృంగ్రమహాపాత్రుడు) ను నతని సహాయులైన బోడజన మహాపాత్రుడును బిఱిలిఖానుడును బీవగ్రాహముగ పట్టుకొనబడిరి.²⁶

తెలంగాణ దుర్గములు

కొండపల్లెను జయించినపిమ్మట కృష్ణరాయలు తెలంగాణముపై దండవెడలెను. తీరాంధ్ర దేశమువలె తెలంగాణమును గజపతుల యేలుబడి క్రిందనుండెను; క్రీ. శ. 1484 ప్రాంతమున పురుషోత్తమ గజపతి మహమ్మదీయులను బాఱిద్రోలి కొండవీటి నాక్రమించినప్పుడు కొన్నిటిని సాధించెను; క్రీ. శ. 1500 వ సంవత్సరమున ప్రతాపరుద్ర గజపతి దక్షిణ దిగ్విజయమునకు బయలు వెడలినప్పుడు తెలంగాణమున జాలఖాగమును జయించినట్లున్నది. ఈ విజయయాత్రయందు భోగి వంశజుడును మానభూపాలుని పుత్రుడునునగు చిత్తాంబు లేక సితావఖానుడను నతడు ప్రతాపరుద్రునికి సహాయపడినట్లు తోచుచున్నది. ఏలన నితడు క్రీ. శ. 1504 వ సంవత్సరమున వ్రాసిన యొరుగంటి కోటయందు నిల్విన శిలాశాసనము నందు తాను మహమ్మదీయులను అనగా బహమనీ సుల్తానును జయించి యొరుగంటిని సాధించితి నని చెప్పుకొనియున్నాడు.²⁷ ఇతని యధికారము క్రింద కంభముమెట్టు రాజాద్రి మున్నగు పెక్కు దుర్గములుండెను; మఱియు గొండవీటిసీమకు జెల్లుచుండిన బెల్లంకొండ సైతము ఇతని ఏలుబడి క్రిందనుండెనని మహమ్మదీయ చరిత్రలవలన తెలియుచున్నది.²⁸ చిత్తాంబుఖానుని కుటుంబముయొక్క పూర్వచరిత్ర తెలియదు. అతని పెద్దలు నామనిశానులు లేనివారు. స్వశక్తి సామర్థ్యములవల్లనే యాతడు ప్రఖ్యాతుడాయెను; కావున బహమనీ సుల్తానుల బలము నత

డన్యసహాయములేక ప్రతిఘటించి రాజాద్రి యోరు గల్లు మొదలగు దుర్గములను సాధింపజాలెననుట యంత విశ్వాసపాత్రముగ గనుపట్టదు. అతడు గజపతికి సామంతుడై యుండవచ్చును. కాదేని యతనిమైత్రిని సంపాదించి తన్మాతమున బహుమనీ సుల్తానుల యధికారము దొలగద్రోసి యోరుగల్లు మున్నగు స్థలములను సంపాదించియుండును.

ఈ కారణమున గృష్ణరాయలు కొండవల్లెను సాధించిన వెనుక కళింగరాజ్యముమీద ముందు సాగి పోవక పశ్చిమముగ తెలింగాణ భూములవంక దస నైన్యములను ద్రిప్పెను. పార్శ్వమున నిన్ని ప్రబల దుర్గములు గజపతి యాధీనముననుండ, ముందుకు నడచుట ఊమకరము గాదని యత డెంచెను. కృష్ణ రాయలు జయించిన తెలింగాణదుర్గము లతని శాస నములందును, సమకాలికాంధ్ర వాఙ్మయమునను జేర్కొనబడియున్నవి. 'అనంతగిరి, ఉండ్రగొండ, అరువలల్లి, జల్లిపల్లి, కందికొండ, కప్పలువాయి, నల్లగొండ, కంభంమెట్టు, కనకగిరి, శంకరగిరి ఇవి మొదలైన తెలింగాణ్య దుర్గాలు ఏక ధాటిని కైకొని' నట్లు శాసనములు చెల్పుచున్నవి.²⁹ ఇవిగాక 'దేవర కొండ యుద్వృత్తి భంగముజేసె'నని ముక్కుతిమ్మ న్నగారు చెప్పుచున్నారు.³⁰ అనుమకొండ కైఫీయ తులో ఓరంగల్లు దుర్గమునుండి తురుష్కులను బాణ దోలినట్లు చెప్పియున్నది.³¹ ఇది సంశయాస్పదమే కాని యసంగతముకాదు. ఈ దుర్గము లన్నియు నిప్పటి ప్రాదరాబాదు రాజ్యములోని మహబూబు నగరు నల్లగొండ వరంగల్లు జిల్లాలయందున్నవి. పీనిని పాలించుచుండిన శత్రులెవ్వరో యవి రాయల కెట్లు వశపడెనో తెలుపు నాధారము లెవ్వియులేవు; కాని కంభముమెట్టును ఓరుగల్లును సితాపుఖానుని రాజ్యమందలి ముఖ్యస్థానములు. మహమ్మదీయ చరిత్రకారులు చెప్పనట్లు బెల్లంకొండ దుర్గమును అతనిదె యగునేని అతనికి రాయలతోడ కొండపీటి దండయాత్రయందెఘర్షణ కలిగియుండవలయును.

అతని యునికిపట్టైన కంభముమెట్టును రాయలు గొనవచ్చినప్పు డతడు రాయల నెదుర్కొనియుండు నని మనము దృఢముగ జెప్పవచ్చును; కాని యప్పటి శాసనములందుగాని వాఙ్మయమునగాని సితావ ఖానుడు రాయలను డీకొన్న లైచ్చటను లేదు. రాయవాచకమునను గృష్ణరాయవిజయమునను చిత్తాపఖానుడు కొండభూమియందు కనుమలలో నెచ్చటనో సింహాచలమునకుబోవు మార్గమున విజయనగర సైన్యమున నడ్డగించి పరాభూతు డాయెనని చెప్పియున్నది.

"అందుండి గజపతి రాజ్యాసక్తై నడవగా అప్పాజీ రాయలవారితో మూడుతెగల తురకల రాజ్యమంతా కపోలంశేళి వారి దుర్గాలున్న స్థలా లున్న కట్టుకొని అహమదా నగరం అమిద్యాలు నిత్తింఛి గజపతివారి గిరి దుర్గం జలదుర్గం స్థల దుర్గం వనదుర్గం యివి అన్నియు ఆక్రమించినట్లాయను. ముందర కదలి పొయ్యేది కార్యంగాదు కనుమలు దాటి పోవలెను. కనుమలలోనున్న గజపతి తెగవారు సామగ్రి రానియ్యరు' అని మంత్రా లోచనగా విన్నవం శేళినందలకు ఆ విశదం రాయలవారు చిత్తానవుంచుక ముందర కదలిపోవలె నని దృష్టిని యెదురులేదని యెంచి అప్పాజీగారు విన్నవం శేళినందలకు అవుముగాలు ఉత్తరవియ్యక కదలిపోగా,

గజపతివారి కనుమల నడమ పొయ్యేటప్పుడు చితాపుఖాను అనేవాడు అరవైవేల శింగ్గాడి రౌతుల తోడట్టు కనుమమార్గమునపొయ్యేరౌతు (రాయ ?) రాణువమీద చిత్తవానగురిశిన రీతి అమ్ముల గురియించుగా అమ్ములనుండి తప్పించు కొనువారున్న ఆ యమ్ముల యెదురై నిలిచిన వారున్న ముండ్లువెనుక తెలియక నిలిచినవారున్న ఆడాడ దిగ్భవపడి పున్నవారున్న యీ రీతిన వుండగా చితాపుఖానునికి యెదురు లేదు గ ను క జగడంశాయగా,

29. TTDI. III. 80.

30. పా8. 1 : 28.

31. Further Sources II No. 124.

ఆ సమయాన కర్నాటకం కైజితంరౌతులు చితాపుఖానునికి పెడతలపోట్లుగాయిరు పార్శ్వాల కనుమలపొడవున నెక్కి చితాపుఖానుని వెనక

దిక్కులకై వచ్చి శింగ్గాణులచేతనున్న ఖడ్గములచేత నున్న బరిజీలచేతనున్న వేటారు తునకలుగా నరకగా చితాపుఖానుని తెగలకు కనుమలలో నిలువ కూడక విరిగిపారగా వెంబడించి తరుముకబోయి వారిని దుర్గం చొరదోలి తిరుగా వచ్చిరి. గనుక అప్పుడు చిత్రాపుఖానుని తెగలో యిరువైమూడు వేల స్తోమమున్న నాల్గువేలగుర్రములున్న వఖతా పున్నెమడిసి అటుతర్వాత సమదళం ఆద్యంతమున్న ముందర కదలిపోయిరి. గనుక ఆకనుమల్లో ముప్పై వేల స్తోమాన్ని తాణ్యం వుంచి అవతల గజపతి వారి సీమాదగ్గర త్తం నిపాతం చేసుకపోయిరి.”³²

సింహాద్రి

ఇందువలన కృష్ణరాయలకు తెలుంగాణ్యము నుండి తీరదేశమునకు బోవుమార్గమందు చిత్రాపఖానునితో యుద్ధము సంఘటిల్లెనని తెలియుచున్నది. శత్రురాజ్యములోని కింకను చొచ్చుకొనిపోవలదనియు నది ఊమకరము గాదనియు వారిం చు తిమ్మరుసుమంత్రిసలహా సంగీకరింపక ముందు సాగినందుకు ప్రథమప్రతిఫలమిది; కాని సామాన్యదండ నాయకులకది దుర్లంభ్యమేకాని య సా ధా రణ మేథాసంపదగల కృష్ణరాయల నది యావజాలక పోయెను. చిత్రాపఖానుడు కనుమమార్గము నరికట్టిన రాయలు నిజస్థైనికులను కొండలెక్కించి యతని పుచ్చమునుండి మార్కొనజేసి మార్గమును నిర్ణీతం ధము గావించెను. ఈ కనుమమార్గమే గాబోలు నల్లసాని పెద్దనగారు పేర్కొన్న ‘జమ్మిలోయ.’ అగునేని, ‘జమ్మిలోయబడి వేగిదహించె’నని పెద్దన గారు చెప్పియుండుటచేత నది తెలింగాణమునుండి వేంగిదేశమునకు ననగా కృష్ణాగోదావరుల మధ్య తీరదేశమునకు బోవుదారిలో నుండెనని యనుకొనవలసియున్నది. శాసనములందును, న్యూనిజాచరిత్ర

యందును, మఱికొన్ని సమకాలిక రచనలయందును, రాయవాచక కృష్ణరాయ విజయములందును తెలింగాణ దుర్గములను సాధించిన పిమ్మట కృష్ణరాయలు నూటిగ సింహాచలముపై నడచినట్లు చెప్పియున్నది; కాని కృష్ణరాయలు శకాబ్దము 1438 ధాతుచైత్ర బ. 12. వడ్డవారమునాడు సింహాచలమున నిల్పిన రెండు శిలాశాసనములందును ‘ఉద్దగిరి కొండవీడు కొండపల్లి రాజమహేంద్రావరం మొదలైన దుర్గాలు సాధించి సింహాద్రికి విచ్చేసి’ యని చెప్పియున్నది.³³ ఇందువలన కృష్ణరాయలు సింహాద్రికి విచ్చేయుటకుముందు రాజమహేంద్రవరమును జయించెనని తెల్లమగుచున్నది. రాజమహేంద్రవరము వేంగిదేశమునకు రాజధాని. కావున సింహాద్రికి విచ్చేయుటకుముందు కృష్ణరాయలు వేంగిదేశమును జయించుటయేకాక యాముక్తమూర్తిద మనుచరిత్రల పీఠికయందు చెప్పినట్లు ‘కోనబిట్టేర్చి కొట్టాడగితే’ను.

ఆవల పొట్నూరి సింహాద్రిని జేరెను తరువాతి వృత్తాంతమును న్యూనిజీట్లు వివరించియున్నాడు: ప్రతాపరుద్రగజపతి నెదురుచూచుచు కృష్ణరాయలచట నాటుమాసము లాగెను. ‘నేను యుద్ధరంగమున తమరాకను నిరీక్షించుచున్నాడను’ అని సందేశము పంపెను; కానియతడు రాదాయె. ఆ పట్టణమున రాయలు పెక్కు ధన్యకార్యముల నొనర్చెను; దేవాలయములకు దానము జేసెను; ఒక గొప్పదేవాలయమును నిర్మించి దానికధికమగు వగుంబడివచ్చు నేర్పాటులను గావించెను; దానిపై నీక్రింది యర్థముగల శాసనమును జెక్కించెను. ‘ఒక వేళ నీ యక్షగములు మాసిపోయిన పిమ్మట బడ్డరాజు విజయనగర భూపాలునితో సమరమునకు వచ్చునేము. ఈ యక్కరముల నొడ్డెరాజు తుడిపించెనేని విజయనగర భూమిశ్వరుని గుఱ్ఱములకు లాడములుగొట్టు కమ్మరుల కతని భాగ్య యీబడును.’³⁴ ఈ జయస్తంభ స్థాపనను సమకాలికుల నేకులు ప్రశంసించియున్నారు; కాని దీని మీది శాసన తాత్పర్యమును పెద్దనగారును గృష్ణరాయలును వేటువిధముగ వక్కాణించి యున్నారు.³⁵

32. రాయ 93-5, కృష్ణ. విజ 3: 70-73.

33. *SII. VI Nos. 694, and 696.*

34. *Nuniz, Forgotten Empire, p. 318.*

35. *Further Sources II Nos. 116. (a),*

(e), మను. 1: 39; ఆముక్త 1: 40.

‘అభిరతి గృష్ణరాయ విజ
యాంకము లీవు లిఖించి తాళన
న్నిభముగ బొట్ట నూరికడ
నిల్విన కంబము సింహభూధర
ప్రభుతిరునాళ్ల కుం డిగు ను
రప్రకరంబు కళింగమేదిని
విభు నవకీర్తికజ్జలము
వేములు పెట్టి పఠించు నిచ్చలుకా.’

ఇది న్యూనిజు చెప్పినదానికంటె గడు సభ్యముగ నున్నది. రాయ లచట నిర్మించిన దేవాలయమును దానితో గూడ నతడచట నిల్విన జయస్తంభమును రూపు చెడిపోవుటచేత వాస్తవమైన శాసనార్థమేదియో నిశ్చయించుటకు వీలులేకున్నది.

క ట క ము

సింహాద్రియందు జయస్తంభమునునిల్పి కృష్ణరాయలు విజయనగరమునకు మరలిపోయెను; మార్గమున రాజమహేంద్రవరమునం దాగి యతడును దేవేరులు చిన్నాదేవియు దిరుమల దేవియు మహాదానములను జేసిరి.³⁶ శా. శ. 1438 ధాతు ఆపాడ బ. 15 అమావాస్య, కటక సంక్రాంతి పుణ్యకాలమున కృష్ణ వేడితీరమున కృష్ణరాయలు గజపతిమీద దండయాత్రచేసి జయస్తంభము నెత్తించి వచ్చునప్పుడు అతని దండనాయకులలో నొక్కడగు కుమార ధనుంజయుడొక యగ్రహారమును బ్రాహ్మణులకు దానము జేసెను.³⁷ కావున నప్పుడు కృష్ణరాయలు బెజవాడ యందో తత్పరిసరములందో విడిసియుండెనని మనము నిశ్చయముగ జెప్పవచ్చును. ఆ సంవత్సరపు పుష్య శుద్ధ 10 శుక్రవారమునాడు విజయనగరము నుండి తిరుమలకు విచ్చేసియుండుటవలన ధాతు

ఆపాడ బ. 15 అమావాస్యకును పుష్య శుద్ధ 10 కి మధ్య నొకనాడతడు విజయనగరమునకు జేరి యుండును. మరల దాదాపు ఒక సంవత్సరకాలము దక్షిణరాజ్యములందు సంచరించుచుండినట్లున్నది. చిదంబర దేవస్థాన గోపురముపై తెక్కియుండు నొక శిలాశాసనమున నతడు సింహాద్రి కడ జయస్తంభము నెత్తించి పొన్నంబలము (చిదంబరము)నకు వచ్చినట్లు చెప్పియున్నది.³⁸ కాని మరుసటియే డడడు మరల కళింగమునకు బయలు వెడలెను. అప్పుడు కృష్ణాతీరమున బెజవాడలో మల్లికార్జునస్వామినన్నిధిని శా. శ. 1440 బహు ధాస్య వైశాఖ శుద్ధ 15 చంద్రగ్రహణకాలమున గృష్ణరాయలు అల్లసాని పెద్దనగారికి కోకట గ్రామము నగ్రహరికరించి దానముజేసెను.³⁹ కృష్ణరాయలు శా. శ. 1438 ధాతు వైశాఖము నుండి శా. శ. 1440 బహుధాస్య వైశాఖము వఱకును మధ్య దాదాపు రెండేండ్లకాలము నైన్యముతో గూడ నుండక సామ్రాజ్యమున సంచరించుచుండినను, కళింగమున యుద్ధ మాగ లేదు. అతనిసేనాధిపతులీ మధ్యకాలమున గజపతి రాజ్యముపై ని ఎడతెరిపిలేక దండయాత్ర సేయుచుండిరి. శా. శ. 1438 ధాతు ఫాల్గుణ బ. 5 బుధ వారమునాటికే రాయరాణువ కటకమువఱకు కూచిచేసియుండెనని తిప్పరసయ్యకుమారుడు లక్ష్మీ కాంతరసయ్య వ్రాయించిన కొమ్మూరుశాసనము వల్ల విదితమగుచున్నది.⁴⁰ ఈ ధాటియందే మనుచరిత్ర, ఆముక్తమాల్యద పీఠికలందు జెప్పినరీతిని, ఒడ్డాదిని మసియొనర్చి మాడెములు గాల్చినది.⁴¹ ఒడ్డాది ప్రస్తుత విశాఖపట్టణమునందలి వీరవల్లి, తాలూకాలో నున్నది. ఒడ్డాది మత్స్యవంశ ఙ్గత్రియులకు రాజధాని. కృష్ణరాయల దండయాత్ర యప్పుడచట నెవ్వరు రాజ్యముసేయుచుండిరో తెలియదు. ‘రాయరావుతగండరాచ యేనుగువచ్చి’ జీరాడిన యారట్లకోటయు నీ ప్రాంతములోనిదే. మాడెములు బహువచనమున నుండుట గమనింపదగినయంశము. వాని సంఖ్య యేడు. శ్రీనాథకవి వర్ణించిన నప్తమాడియము లివియే గంజాముమండలమున తూర్పుకనుమల పొడువుననుగల పర్యతప్రదేశమున వెలసిన యేడు

36. Numiz, *Forgotten Empire*, p. 319 TTDI. III. 80.

37. EC. V. Hn 13.

38. 378 of 1913 ARE, 1914 Part II, Para 30.

39. LR.X. *The Kaifiyat of Kokatam*.

40. 894 of 1922.

41. మను ౧ : ౩౯ ఆముక్త. ౧ : ౪౦.

చిన్న రాజ్యములకు పూర్వమీనామము చెల్లుచుండినది. కావున కృష్ణరాయల వైస్యము గంజాము మండలమునెల్ల ద్రోక్కిచూచి గజపతి రాజ్యముయొక్క హృదయమును భేదించుకొని పోయినది. ఈ సందర్భముననే రాయసముకొండ మరసయ్య శ్రీకూర్మమున జయస్తంభము నిల్పినది.⁴² కటకమును గాల్చినదికూడ నిప్పుడే కాబోలు.

కాని ఈ దండయాత్రతో కళింగయుద్ధము తుదముట్టలేదు; బహుధాన్య వైశాఖ శుద్ధ 15 చంద్రగ్రహణకాలమున గృష్ణరాయలు బెజవాడకు వచ్చెనని వైజెప్పియున్నదికదా. మఱియు నాముక్తమాల్యదపీఠికయందు 'మున్నే గళింగ దేశవి జిగీషామనీషం దండెత్తిపోయి విజయవాటింగొన్ని వాసరంబు లుండి శ్రీకాకుళనికేతనుండగు నాంధ్ర మధుమధను సేవించబోయి హరివాసరోప వాసం బచ్చట గావింప నష్టాద్యరాత్ర చతుర్థ యామంబున' యని యున్నది.⁴³ ఈ హరివాసరము

42. *SH. IX, Part II. 507.*

43. ఆముక్త 1: 11.

44. చూ. లఘురామాయణాసావళి పుటలు 33-34.

స్వస్తి శ్రీ విజయాభ్యుదయ శాలివాహన శక వర్షంబులు 1440 అగు నేటి శుద్ధ 11 శుక్రవారం శ్రీకాకుళపు తెలుగురాయలకు శ్రీ మన్మహారాజాధి రాజ పరమేశ్వర శ్రీ వీరప్రతాప శ్రీ కృష్ణదేవ మహారాయలుంగారు దణ్ణం సమర్పించి యిచ్చిన ధర్మ శాసనం॥ స్వామికి కుంభ సంక్రమణ పుణ్యకాల మందు సందర్శించి... ఇత్యాది.

45. కటకము రాయవాచకమున జేర్చిన బడియుండలేదు; కాని 'పొట్లూరి సింహాద్రివద్ద శిఖరం దిగినారు. యిక్కడికి నాలుగుక్రోశములమేర వచ్చి వున్నారు.' ఎక్కడికి? పట్టంసమీపానకు వచ్చినారు. 'ఆ పట్టంగజపతి రాజ్యములో మొదటిస్థళం' (పుట 97). 'అనిన్ని విచారించుకోక మున్నెయ్యామడ దూరం గజపతిసీమలో జొచ్చి మొదటిస్థలంవద్ద దిగి సందువల్ల వారికి ఆలోచనబుట్టి యింతకార్యాలకు తెగవేసినారు.' (పుటలు 101-102). సింహాద్రికి ముప్పరియ్యామడలదూరమున నుండిన రాజ్యమున మొదటిస్థలమగు పట్టము కటకము గావలయునుగాని యన్యము గాజాలదు.

శా. శ. 1440 బహుధాన్య ఫాల్గున శుద్ధ 11 శుక్రవారమని యచట కృష్ణరాయలు చెక్కించిన శిలాశాసనమువల్ల దెలియుచున్నది.⁴⁴ కావున అప్పటివఱకును (శా. శ. 1440 బహుధాన్య ఫాల్గుణశుద్ధ 11 వఱకు) కళింగయుద్ధము సమాప్తము గాలేదు. కృష్ణరాయ లింకను కళింగ దేశ విజిగీషామనీషం దండెత్తిపోవుచునే యుండెను. ఈ ధాటియందు నడచిన యుద్ధవృత్తాంత మెచ్చటను వర్ణింపబడియుండలేదు. బండారు లఘీనారాయణ మాత్రము సింహాద్రిని జయస్తంభమును నిల్పినపిమ్మట.

సోఽయం కృష్ణ సృషేశ్వరో గజపతిం

జీత్వా తదీయశ్రియా

సాకం తస్య సుతా ముదూహ్యో'

అని చెప్పియున్నాడు; కాని ఆ యుద్ధము కొండ మరసు లఘీకాంతరుసులదాడికి జేల్లవచ్చును. రాయవాచకమున కృష్ణరాయల కడపటి దండయాత్ర విఫలముగ వర్ణింపబడియున్నది.

సింహాద్రినుండి ముప్పది యామడలదూరము కూచిచేసి పోయి కటకమునకు నాలుగు క్రోశము లలో వచ్చి పాశముడిగెను.⁴⁵ గజపతి ప్రతాప రుద్రునికి తహ తహ పుట్టినది. కటకమును విడిచి పోవుట కాతని కిష్టములేదు. ఎట్లయినను గృష్ణరాయలను బాబుదోలి దానిని సంరక్షించుట యుక్తము. కావున తన రాజ్యమూలస్తంభ ప్రాయులైన షోడశ మహాపాత్రులను సముఖము నకు రప్పించి రాజధానిని శత్రుహస్తగతము గానీయక కాపాడవలసిన భారము వారిపైనున్నదని తెల్పి వారి సలహానడిగెను. అందుకు వారు కృష్ణరాయ 'లాయు' అనియు 'తాము 'స్థాయు' అనియు, 'నట్టిపట్ల యెదురు యెంచుక లోతు యెరుగరు గనక లోజొచ్చివచ్చినారు. మంత్రాలోచన మీద వచ్చిన కార్యంగాదు, హామికమీది కార్యం, గనక వారి కేముప్పు మన కార్యం జయమోను'; 'మన శీమప్రజలకు వారలపింగతోలి స్థలాలున్న నిలువవలెనన్న ఉత్సాహపుష్టిగనక ఇట్టి పట్ల మనం కనుపించుకొంటేను కర్ణాటకంవారు

నిలువలేక తమశీమకు పొయ్యేమని బోదురు' అని వారు బదులుచెప్పిరి. ప్రతాపరుద్ర గజపతి సంతసించి వారికి 'వక్కలాకు లిప్పించి' మరుసటి యుద్ధయమున విజయనగర స్కంధావారముపై బడుటకు నిశ్చయముజేసి వారిని వారివారి విడిదల కంపెను.

అప్పటికి సూర్యుడస్తంగతుడాయెను; కాని గజపతి యాస్థానమందుండిన కన్నాటకంవారి స్థానాపతి కమలనాభయ్య పై విషయమునంతటిని 'సత్కృచ్ఛముగా కాకితము వ్రాయించి ముద్రబడి జేసి గోప్యముగా రాయలవారు అంతఃపురానవున్న పుటికిన్ని ఆయనచేతనే కాకితములు యిమ్మనిచెప్పి' అంపెను. ఆ కాకితము చదువగనె రాయలకు కళ వశము గలిగినది. తాను 'యాయు' వే, 'స్థాయు' లతో పోరాట సుకరము గాదు. పోడశ మహాపాత్రు లేకమై గజపతిసీమప్రజల కగ్నికి వాయువువలె దోడ్పడిన, దనజయముమాట నటుండనిచ్చి సైన్యముతో గూడ తేమముగ మరలిపోగలుటగూడ సంశయాస్పదమే. 'కార్యం బినతప్పి' నని గురైతిగి 'తల్లిబ్బాయను'. సైన్యము స్థితినిరయుటకు కృష్ణరాయలు 'దీవిటి కొలువై విచ్చేసినట్టుగా నడిపించి నగరశోధనగా పాశ్చాల్య' చూచుచు వచ్చిరి. గజపతివారు మరుసటి ఉదయము నమ స్కంధావారముపై నెత్తిరాగలరను వార్త యెట్లో పొక్కినది. 'పాశ్యము లో ఆడాడ గలిబిలి' యాయెను. 'మూకలు గుమిగూడి గునగునలుగా మాట'లాడ దొడగిరి; 'కొందరికిభయోత్పాతముగా తో'చినది. 'ఉదయమైతే గజపతివారి పాశ్యం మన పాశ్యంమీద పడుతావున్నారనిన్ని ఆరితే అయితే కన్నాటకంవారి బలం నిలువదనిన్ని రాయల వారు అప్పాటిమాటలు వినక లోజొచ్చి వచ్చినందు వల్ల అపాయం వచ్చెననిన్ని యిందుకు యిప్పుడైనా అప్పాజి చెప్పినట్టువంటే ఆయన అపాయానకుతగ్గ ఉపాయం చింతించగలదనిన్ని అక్కడక్కడ పిన్నలు పెద్దలు రావులు రాణువవారు ఆ సకల మున్నుఉత్సాహమగున్నలై ఆడుకొనే మాటలన్ను వార్లు భీతి తెందినవార్లునున్ను చూచినవారై రాయలవారు అప్పాజి గుడారమునకు పోయినారు.' అదిరాత్రివేళ. రాయలదేవుడు ఒంటరిగ మంత్రి

గుడారమునకు వచ్చుట అరుదు. ఆయన అట్లు వచ్చుటను జూచి ఆశ్చర్యపడినాడు అప్పాజి. తన యొద్ది వారలను వారి వారి గుడారములకు అంపి రాయలవారిని విచ్చేసి కూర్చుండవలయునని మనవి చేసి అడిగెను, 'పిలువనంపిస్తే నేను వచ్చి విన్నపం శాయనా? ఏకదేశాన విచ్చేకేటంత కార్యం యేంద్రి?' అని. రాయలవారు 'ఏకదేశాన రాతగ్గ కార్యం గనక వస్తీమి' అని బదులుచెప్పి, కమల నాభయ్య పంపిన కాగితమును అప్పాజిచేతి కిచ్చెను. జాబును చదువుకొన్నాడు అప్పాజి. కొంతసేపు వితర్కించి రానమువలన శత్రువులలో భేదము పుట్టించి కార్యము సాధింపవచ్చును. రాయలదేవుడు యెంత ధనమునైనను వెచ్చపెట్టుటకు వెనుదీయక యనుజ్ఞయిచ్చిన కార్యము జయవంతమగునని విన్న వించెను. రాయలవారు 'యింతకు వచ్చిన వ్రయ ప్రయాసములకు నిలుచునా?' అని చెప్పి వలసినంత ధనమును వెచ్చపెట్ట సెలవిచ్చి తన గుడారమునకు వెడలిపోయెను.

అంతట తిమ్మరుసు మంత్రులను అవసరికులను వ్రాయసమువారిని పిల్పించి పదునార్గురు పాత్రుల కును పదునాణుత్తరములు వారు కోరినంత ధనము సంపుచున్నామనియు, వారు చెప్పినట్లు గజపతిని రాయలకు బట్టి యీ య వ ల స న ద ని వ్రాసి యమూల్యమైన రత్నాభరణములు పదునాణు పెట్టెలయందిడి వానిని నమ్మిన భటులచే పట్టణము లోని కంపెను. తరువాత విజయనగరస్కంధావార మున నుండిన గజపతివారి స్థానాపతి సుబుద్ధి తన ప్రభువును హెచ్చరించుచు, పోడశమహాపాత్రుల 'మాట మీద మీరు కార్యముఖానకు వస్తావున్నారు, కనక కన్నాటకం పాశ్యాననుండి మన పాశ్యానకు వచ్చే మార్గాన ఆపులయిన వార్ల నుంచి నియోగిగులున్ను పెట్టెలున్ను సముఖానకు తెప్పించుక జూడగా నిదర్శనమైతేను అందుకు తగిన ఆలోచన కనేదని వ్రాసి' అంపెను. ప్రతాపరుద్ర గజపతి తన స్థానాపతి వ్రాసిపంపిన కాకితము జూచుకొని యాతీరుననె మార్గమున కాపుంచి పోడశమహాపాత్రులకు తిమ్మర సంపిన నియోగిగు లను వారెత్తించుకొనిపోవుచుండిన పెట్టెలతో

గూడ పట్టుకొని పెట్టెలను దెరిపించి యందుండిన నగలను రాయలకేరట తిమ్మరసయ్యవారికి వ్రాసిన లేఖలను గాంచి వారు తనయెడ ద్రోహము దలపెట్టినారని యెంచి 'పదారు నియోగ్యుల నున్న పట్టం విడిచి యేక దేశాన అవ్వలపడతోలి గజపతివారు యేడెనిమిది ఆమడపొడవు ఉత్తరంగా పాటిపోయిరి. మరుసటి ఉదయము పోడళ మహా పాత్రులు యుద్ధమునకు సంసిద్ధులై గజపతివగళ్ళకు వచ్చిరి. గజపతివారి పలాయనమును విని వారు తమ స్వస్థలములకు బోయి చేరిరి. ఈ వృత్తాంతము రాయలవారి కెఱుకపడగనె జయభేరి వేయించి కటకమును బ్రవేశించిరి. 46

ఇది రాయవాచకమున వర్ణింపబడిన రాయల కటక దండయాత్ర వృత్తాంతముయొక్క సారాంశము. ఇందు అసంగత మేమియు లేదు. రాజపుత్రులతోగూడి తనపై తిరుగుబాటు గావించిన యక్కడ రాజుమారుని వానినుండి పేర్కొనబడుట మొగలాయి చక్రవర్తి యకొంగబీబు యిట్టి యుక్తినే అవలంబించినాడు; కాని రాయవాచక వృత్తాంతమును రుజువు చేయగల యవ్యసాక్ష్య మెద్దియు గానరాదు; కావున దాని నుపయోగించుకొనునప్పు డి యంశమును స్మరణయందుంచుకొనుట మేలు. రాయవాచకమందు కృష్ణరాయలు వైశిష్ట్యము కటకమును బ్రవేశించినప్పటి ప్రతాపరుద్రగజపతి యతనితో సంధి గావించుకొని తన కూతు నతని

కిచ్చి యుద్వాహము గావించెనని చెప్పియున్నను పోర్చుగీసు చరిత్రకారుడగు న్యూనిటీ విషయము నింకొకవిధముగ వివరించియున్నాడు.

కృష్ణరాయలు సింహాద్రినుండి విజయనగరమునకు విచ్చేసిన గరువాత 'మొదటిదుర్గమున దనచే బట్టువడి (గజపతి) రాజుమారుని⁴⁷ తన సముఖమునకు రప్పించి, యతడు అగువుగల పోటరి యనియు, గత్తికటారుల సామున గడు చేర్పరి యనియు, జనశ్రుతిచే 'దెలియనచ్చుచున్నందున నతని ఖడ్గ విద్యాపై సుణ్యమునుజూచి వేడొకపడు చుంటి ననియు' జెప్పెను. 'ఏలినవారు నన్ను రప్పించితిరి. కావున నాశక్త్యనుసారము (నా నేర్పును) జూపెదను' అని యాయువకుడు బదులు చెప్పెను. మరుసటిదినము రాగనే రాయలు అతనిని మరల పిలిపించి, యప్పుడు ఖడ్గవిద్యా విశారదుడని పేరందిన తన యనుచరులతో నొప్పనితో గూడ పోట్లాడుమని కోరెను. తన యంతస్తుకు దగినట్లొక రాజకుమారునితో గాక యొక యధమపురుషుని దనతో పోట్లాడ నియోగించి నందులకు గినిసి, 'దైవనిరోధము, రాజస్పృహపుగాని వాని స్పృశించి నా చేతులను మలినపఱచుకొన జాలను' అని రాయలతో నాక్రొశించి చెప్పి యాత్మహత్య గావించుకొనెను. తన కుమారు డెట్లు మృతినొందినదియు దెలియగనె యతని తండ్రి సాల్యుతీనియ (సాకున తిమ్మయ) కుమారుడు గతించిపోయెగనుక—యేమి ప్రత్యామ్నాయము గొని రాయల చెఱయందుండు తన రాణివాసమును బంధవిముక్తను గావించురో తెలుపవలయునని లేఖ వ్రాసెను. అందుకతడు రాయల కనని (గజపతి యొక్క) కుమార్తెనిచ్చి వివాహము నేయుట కేర్పాటుగావించిన యెడల రాయలకని రాణిని చెఱనుండి వదలిపెట్టుటయే గాక యతని రాజ్యమును పైతము అతనికే ఇచ్చివేయగల'డని బదులు వ్రాసెను. అతడు (గజపతి) ఈ సలహా సంగీకరించి తన కుమార్తె వివాహవిషయమును సంప్రతించుటకు రాయబారులను విజయనగరమున కంపెను. కృష్ణరాయలు సంప్రతి నందెను. ఈవిషయమై యతని అభిప్రాయము దెలియగనె ఉరీయ నరపాలుడు తన

46. రాయ. 95-109.

47. ఇందు 'మొదటి దుర్గమున' అను మాట ప్రమాదజనితము. న్యూనిటీ చరిత్రప్రకారము ప్రతాపరుద్ర గజపతి పుత్రుని కృష్ణరాయలు చెఱగొన్నది కొండపల్లె దుర్గమునందు. అతని తక్కననుసరించి యది మూడవదుర్గమగునగాని మొదటిది కాజాలదు. రాయలు సాధించి మొదటిదుర్గము ఉదయగిరి. అచట బండిగావింపబడినది గజపతి 'అంట' లేక ఆన్ కులో' (పినతల్లిగాని మేనత్తగాని లేక పినతండ్రిగాని మేనమామగాని) కృష్ణరాయల శాసనములును అప్పటి యాంధ్రవాఙ్మయమును ప్రతాపరుద్ర గజపతి కుమారుడు రాయలచే బట్టువడినది కొండవీటి దుర్గమందని తెల్పుచున్నది.

పుత్రిక నతనికడకంపెను. ఆమెరాకతో వారిరువురికి (గజపతికిని రాయలకును) సఖ్యము గుదిరినది. కృష్ణరాయలు నది (కృష్ణ) కవ్వలివైపు రాష్ట్రము నాటని కీచ్చివేసి యీవలివైపు భూములను దానుంచుకొనెను. 48

న్యూనిజుగాథ యథార్థమైనదని పయను సాక్ష్యమువలన రుజువగుచున్నది. కృష్ణరాయలు తఱచుగ నురియాదేశపు రాజుతో గయ్యముసేయుచుండెననియు, నతని రాజ్యమును జూచ్చి పెక్కుపట్టణములను నాశమొనర్చి సాధించి యతని భటుల ననేకులను వారణములను నిర్జించెననియు, నతని పుత్రుని చెఱపట్టి చిరకాలము విజయనగరమున కారాగారమందుంచగా నతడచటనె మృతి నందెననియు, నతనితో సంధిచేసికొని దేశమున శాంతిని నెలకొల్పుటకొఱకు ఉరియారాజు తన కొమార్తె నొక్కతె నతని కిచ్చెననియు నాతడామెను విజయనగరమున జెండ్లాడి తన ధర్మపత్నిగ నైకొని యున్నాడనియు పయను వ్రాసియున్నాడు. 49

కృష్ణరాయలచే బట్టువడిన యురియరాజుకుమారుడు వీరభద్ర గజపతియని యంతకుముందే చెప్పియున్నాడను. ఇతని మరణమునుగూర్చి న్యూనిజు ప్రభృతులగు సమకాలిం పోర్చుగీసు చరిత్రరచయితలు వచించుగాథ విశ్వాసపాత్రము గాదని యాధునిక పరిశోధకులు గొందఱు నిరసించుచున్నారు. వారి యభిప్రాయమునకు గారణము లేకపోలేదు. విజయనగర చక్రవర్తి యేలుబడి క్రింద నుండిన రాష్ట్రమున వీరభద్రగజపతి శాసనములు మూడు గలవు. వీని మూలమున

నతడు గృష్ణరాయలపక్షమున గొన్ని సీమలను బరిపాలించుచున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది; ఇట్లు తనక్రింద నూండలీకుని గావించి గౌరవించిన కృష్ణరాయలు వీరభద్రగజపతి నవమానపఱచి యతని యాత్మహత్య కేతమాత్రమును గారణభూతుడు గాజూలడని వీరి వాదమందలి సారాంశము. 50

చక్కగ విచారించి చూచిన వీరి యాక్షేపణ సదాధారమైనదికాదు. వీరభద్ర గజపతిశాసనము లన్నియు శా. శ. 1437 యువసంవత్సర కార్తిక మాస శుక్లపక్షమున వ్రాయించినవి. ఒకటి ద్వంద్వసి నాడును తక్కినవి రెండును పౌర్ణమాస్యనాడును జెక్కించినవి. 51 అప్పుడు వీరభద్రగజపతి కృష్ణరాయలక్రింద నూండలీకుడై సీమల నేలుచుండినది వాస్తవమే; కాని న్యూనిజు జెప్పునది యవ్వలి చరిత్ర—శా.శ. 1438 ధాతు చైత్ర బ. 12 నాడు రాయలు సింహాద్రియందుండెను 52 శా.శ. 1438 ధాతు ఆషాఢ బ. 15 నాడు తిరిగి వచ్చుచు జెజవాడలో మకాముజేసెను. 53 అచటనుండి బయలుదేరి విజయనగరమునకు వచ్చి శా. శ. 1438 ధాతు పుష్య శుద్ధ 10 నాడు తిరుచులకు విచ్చేసెను. 54 కావున శా. శ. 1438 ధాతు ఆషాఢ బ. 15 కును పుష్యశుద్ధ 10 కిని నడుమ నేదో యొకదినమున నతడు విజయనగరమును జేరి యుండవలయును. న్యూనిజుచెప్పు వృత్తాంత మనంతర మెప్పుడో జరిగియుండవలయును. కాబట్టి శా. శ. 1438 యువ సంవత్సర కార్తిక మాస శుక్లపక్షమున వ్రాయించి నిల్పిన వీరభద్ర గజపతిశాసనములు న్యూనిజు గాథయందలి నిజా నిజములను నిశ్చయించుటకు ఆధారము గాజాలవు.

మఱియు వీరభద్రగజపతిని బుద్ధిపూర్వకముగ కృష్ణరాయ లవమానపఱచెనని తలంచ నావశ్యము లేదు. ఖడ్గవిద్యవైపుణ్యము ప్రదర్శనమునందే దృష్టియుంచి యేకాంగి పోరు మర్యాదలను మనసు నకు దెచ్చుకొనక విస్మరించి వీరభద్రునికి పుట్టుక యందు గాకున్నను విద్యావిశారదతయందు సరి యుద్దియైన శూరునితో బోర గోరియుండవచ్చును. శూర మర్యాదలను జక్కగ నెఱిగిన వీరభద్రుడు కావలెనని దన్నవమానపఱచుటకొఱకు గృష్ణ

48. Nuniz, *Forgotten Empire*, pp. 319-320.

49. Paes: *Forgotten Empire* p. 247.

50. ASIR. 1908-19, P. 178, *The Yet remembered Ruler of a Long Forgotten Empire*, p. 11.

51. EC. XI. Dg. 107, XII Pg. 62 ARE 744 of 1917.

52. SII. VI. 694 and 696.

53. EC. V. Hn. 13.

54. TTDI III. 80.

రాయలు ఒక యధమ పురుషునితో బోర నాజ్జా పించెనని యెంచి యా యవమానమున కోర్వ జాలక ఆత్మహత్య గావించుకొని యుండవచ్చును. ఇందలి నిజానిజము తెల్లున్నను వీరభద్రగజపతి యంతటితో పొడగానరావోయెను. శాసనములం దెచ్చటను నతనిజాడ గానరాదు. తండ్రికి వారసుడైనను, రాయలతో సంధిగావించుకొన్న పిమ్మట గజపతి రాజ్యపాలన కార్యముల కన్యలు దములైరి; శా. శ. 1447 ప్రాంతమున గజపతి రాజ్యముపై నెత్తివచ్చిన సుల్తాన్ కుల్లీ కుతుబు శాహును బ్రతిఘటించినవాడు ప్రతాపరుద్రుని పుత్రుడు రామచంద్రగజపతిగాని వీరభద్రుడు గాడు. ప్రతాపరుద్రుని యనంతరము గజపతి పట్టమున కభిషిక్తుడైన వాడతని కుమారులలో మఱియొకడగు కులులదేవుడుగాని వీరభద్రుడు గాడు. కావున న్యూనిజ పయసులు వ్రాసినట్లు వీరభద్రగజపతి శా. శ. 1439 ఈశ్వర సంవత్సర ప్రాంతమున విజయనగరమున మృతివందెనని యెంచుట యుక్తము.

కృష్ణరాయల రెండవ కటకదండయాత్రతో గళింగయద్ధము సమాప్తమైనది. రాయవాచకమున చెప్పినరీతిని సర్వస్వమును గోలుపోయి శరణాగతుడైన నేమి న్యూనిజ పక్కాణించినట్లు పుత్ర మరణమువలన జడిసి భార్యయొక్క ఊమము నపేక్షించిననేమి ఎత్తైననేమి గజపతి సంధిని కోరెను. అతడు రెండు షరతుల కొడబడిన రాయలు సమాధానపడుట కొప్పుకొనెను. గజపతి తన కూతును రాయలకిచ్చి వివాహము సేయవలయును. మఱియు గృహ్లానదికి దక్షిణమున పూర్వము విజయనగర రాయలకడనుండి గజపతులు జయించి కైకొన్న రాష్ట్రమునంతటిని మరల నిచ్చి వేయవలసినది. ఇందులకు ప్రతాపరుద్రగజపతి సమ్మతించినయెడల కృష్ణ కుత్తరమున కృష్ణ రాయలు జయించిన యావద్రాష్ట్రము నతనికి మరల నిచ్చివేయుట కొప్పుకొనెను. ప్రతాపరుద్ర గజపతి యా షరతుల సంగీకరించెను. అంతట సంధి

కుదిరినది. ఇరుపక్షములవారును సమాధానపడిరి. ఇందుకు దా ర్కాణము గ గృష్ణదేవరాయలు శా. శ. 1441 ప్రమాది సంవత్సర శ్రావణశుద్ధ 13 సోమవారమునాడు 'విజయనగరం సింహాసనా రూఢుడై సింహాద్రినాథునికి తమ పేరింటిభోగము నడచేలందుకు ప్రతాపరుద్ర గజపతిమహారాయల చాతను పుచ్చుకొన్న గ్రామాలు కళింగదండపాట లోని గ్రామాలు' రెంటిని దానముజేసెను.⁵⁵

గజపతియొటమికి గారణములు

ఈ యుద్ధమున బ్రతిరణశీత్రమునను, బ్రతి ముట్టడియందును, గజపతియు నతని బలములును బరాజయమునందుటకు గారణమెద్దియో విచారితము. సుప్రసిద్ధపరిశోధకులైన రఖల్ దాసు బెనర్జీ గారా సమయమున నొరిస్సా నత్యము షీణించుటకును, బ్రతాపరుద్ర గజపతి మరణానంతర మిరువ దెనిమిదేండ్లకు దాని స్వతంత్ర వినాశమునకు మూలకారణము శ్రీకృష్ణచైతన్యులని చెప్పి యున్నాడు. ప్రతాపరుద్రగజపతియు నాతని యధికారవర్గమున బెక్కండును చైతన్యుని శిష్యులు. మతదృష్టిని జూచిన చైతన్యులువదే శించిన భక్తిమార్గము మహనీయమైనదే; కాని దాని నవలంబించుటవలన ఒరిస్సా సామ్రాజ్యము పాడగుటయేగాక రాజకీయముగ దాని ప్రతిష్ఠ యంతయు రూపుమానిపోయినది. సర్వసమత్వమును బ్రేమను ఉపదేశించుమతము మనుజులహృదయ ములందు కైతవాదర్శములను నమ్మకములను నుప్ప తిలజేసి సంఘబంధములను నిర్మూలము గావించును; వాస్తవముగ సర్వవిషయములందును సమానులగు మనుష్యులిరువురెందును గానరారు; రాజ్యతంత్రము సర్వత్ర బలముమీదనే యాధారపడియున్నది. చైతన్యమతము నవలంబించుటవలన ప్రతాప రుద్రుడును నతని యధికారవర్గమునందనేకులు యుద్ధమునందభిరుచిని గోల్పోయిరి. ఇదియే ఒరిస్సా వినాశమునకు గారణభూతమైనది.⁵⁶

ఇది యపోహము. ప్రతాపరుద్రగజపతియు నతని యధికారు లొక కొందఱును వైష్ణవ మతమును స్వీకరించినది వాస్తవమే. చైతన్యస్వామి

55. 599. VI. 695.

56. *Indian Antiquary*, 1929 (April) p. 67.

సర్వసమర్థమును ప్రేమను ఉపదేశించుటయు నిజమే. అందువలన ప్రతాపరుద్రగజపతి యుద్ధాభిరతికి వీడికోరిచ్చెననుట కల్గి. అతడు తమ డత్రియ ధర్మము నొకప్పుడును త్యజించలేదు. కళింగయుద్ధము శా. శ. 1434 ప్రజోత్పత్తి సంవత్సరమునుండి శా. శ. 1441 ప్రమాదివటకును దాదాపు యేడేండ్లకాలము నడచినది. ఈ యేడేండ్లును ప్రతాపరుద్రుడు కృష్ణరాయలతో నెడతెగక పోరాడెను. సమయము వచ్చినప్పుడు శత్రుని మార్కొనుటకు జంకి వెనుదీయలేదు. యావచ్చక్తిని వినియోగించి తుదవటకును పోరాడక విడిచిన దుర్గము లేదు. అతని కుటుంబమున పిరికికండ లేదు; అతని పినతండ్రి తిరుమల రాహుత్తరాయుడును, కుమారుడు పీరభద్రుడును శూరాగ్రేసరులు; అధికారులలో గసవాపాత్రుడు, ప్రహరేశ్వరపాత్రుడు, చిత్తాపఖానుడు మున్నగు వారు పేరెక్కిన యోధులు. కావున వైష్ణవ మతావలంబనముచేగాని మఱియే కారణముచే గాని బ్రతాపరుద్రుడును నతని సేనాధిపతులును యుద్ధమునందు విరక్తులని యెంచుట కవకాశము లేదు. ప్రతాపరుద్రుని పరాజయమునకు నిజమైన కారణమతని ప్రతిపక్షి యొక్క యద్వితీయ సమర నిర్వహణశక్తియే. కృష్ణరాయలు సామాన్య సేనాధిపతిగాడు. అతనికి సరియుద్దియని పేర్కొనదగిన దండనాయకు డెప్పుడును భరతఖండమునందప్పుడు గానరాడు. కృష్ణరాయల నెదుర్కొని యోడినవాడు గజపతి యొక్క డేకాదు. ఏదులఖాను లిద్దఱును, బరీదుకుతపనమల్కులును అతని కత్తిపోటు రుచిజూచి పాటినవారే; వారు శౌర్యహీనులగుటవలనగాదు, అతడసాధారణ ప్రజ్ఞావంతుడగు సేనానాయకు డగుటవలన. ఈ యంశమును దృష్టియందుంచుకొనినగాని ప్రతాపరుద్ర గజపతి యోటమికి వాస్తవమైన కారణమును గ్రహింపజాలము.

కళింగయుద్ధ ఫలితార్థము

కళింగయుద్ధమువల్ల గృష్ణరాయల కీర్తి భారతావనియంతటను బర్వినది; అతని శౌర్య

ప్రతాపములు బ్రకటితమైనవి; అతడసాధారణ ప్రతిభాసంపన్నుడైన దండనాయకాగ్రేసరుడని తెల్లమైనది. రాయరాణువ ప్రతిష్ఠ యతిశయించినది. లుప్తమైన రాయసామ్రాజ్యభాగములు మరల స్వాధీనపడినవి. ఇవి తాత్కాలికఫలములు. దీర్ఘదృష్టి దిలకించిన కళింగయుద్ధము దక్షిణభారత భూమికి అనర్థకరమని చెప్పవలసి యున్నది. చిరకాలమునుండియు దక్షిణహిందూదేశమును యవనాక్రాంతము గానియక హిందూస్వాతంత్ర్య ధర్మముల సంరక్షించుచుండిన హిందూసామ్రాజ్యము లలో నొక్కటియగు గజపతి సామ్రాజ్యపతనమున కీ యుద్ధము మూలకారణమాయెను. విజయనగర చక్రవర్తులును గజపతులును సుహృద్భావముతో నేకిభవించి పూనుకొనియుండిన మహమ్మదీయుల యధికారమును సమూలముగ డెకలించి యుండవచ్చును. వారి పరస్పర వైషమ్యము మహమ్మదీయులకు లాభకారియైనది. మొదట బహమనీ సుల్తానులును వారి యనంతరము గోలకొండ కుతుబుశాహులును తీరాంధ్రమున బ్రవేశించుట కివైరము జాల యనుకూలపడెను. ప్రకృతము గజపతికి సంధిపరతుల ప్రకారము కృష్ణకవ్వలి భూముల నన్నిటిని కృష్ణరాయ లిచ్చివేసినను నది యిడియబడిన యింటిదానమువలె బ్రతిగృహీత కుపభోగ్యము గాదాయె. ఈ యుద్ధానంతరము ప్రతాపరుద్ర గజపతి తన స్థితిగతుల నిట్లు చెప్పుకొని యున్నాడు.

‘నష్టంకులం భిన్నతటాక కూపాన్

విభ్రష్టరాజ్యం శరణాగతంచ’ అని.

కావున సంధిమూలమున లభ్యమైన రాజ్యమును సంరక్షించుకొనుటకు గజపతికి తగిన బలము లేదు; బలమును గూర్చుటకు ధనములేదు; దీర్ఘయుద్ధముచే నవసిన ప్రజలను, పాడువడి బీడుపడిన దేశమును పోషించి సంరక్షించు శక్తి యతనికి లేదాయె. ఈ కష్టములను గడకొత్తి రాజ్యమును బునరుద్ధరింప జాలు నాధుడును గానరాదాయె. కావున ప్రతాపరుద్ర గజపతిరాజ్య కాలముననే గోలకొండ కుతుబుశాహు తెలింగాణ

దుర్గములను శ్రమ లేక సాధింపగలెను; అతని మరణానంతర మచిరకాలముననే కుతవనమల్కపుత్రుడు మల్కిభరాము గజపతి రాజ్యమును గూలద్రోసి తీరాంధ్రకళింగప్రాంతములను స్వాధీన

పఱచుకొనగలెను; కావున కృష్ణరాయలు కళింగ శైత్రయాత్ర గజపతిసామ్రాజ్యనిర్మూలనకును దేశపారతంత్ర్యమునకును హేతుభూతమాయెనని చెప్పవలసియున్నది.

2. కాటూరు—కుతవనమల్క

గజపతితో సంధిగావించుకొనిన సిమ్మట తత్సూర్య మేళదియేండ్లనుండియు గప్పమీయక తిరుగబడియుండిన కాటూరు ప్రభువుమీద రాయలు దండెత్తిచనెనని న్యూనిజు చెప్పుచున్నాడు. ఈ కాటూరురాజ్య మెచ్చటనుండెనో నిశ్చయించి చెప్పటకు దగిన సాధనములు లేవు; విజయనగర చరిత్రకారు లీ యంశమునుగూర్చి భిన్నాభిప్రాయములను వెల్లబెట్టియున్నారు; కాని న్యూనిజ్ సందర్భమున జెప్పియుండు నంశములన్నిటిని దృష్టియందుంచుకొని నిప్పటపాతబుద్ధితో బరిశీలించి చూచితినేని యది దక్షిణదేశమున తామ్రవర్ణి ముఖద్వార ప్రాంతమున నుండెనని తోచకపోదు.¹

ఈ దండయాత్రయందు నడచిన యుద్ధప్రకారము మనకు జక్కగ తెలియదు. ముఖ్యాంశము నొక్కదానిని మాత్రము న్యూనిజు పేర్కొనియున్నాడు. కృష్ణరాయలు కాటూరు ప్రభువుపై నెత్తిపోయి యతడు నివసించుచుండిన ముఖ్య పట్టణమును ముట్టడింప దలపెట్టెను; కాని యాపట్టణము నావరించి ప్రవహించుచుండిన నదియొక్కటి వెల్లువ నీటిచే నుప్పొంగి దారులు దాకీ ప్రవహించుచుండుట వలన దాని ముట్టడివేయుటకు సాధ్యపడదాయె; కృష్ణరాయ లంతట నా యుద్ధమమును మానుకొనలేదు. నదియొక్క ప్రధానశాఖనుండి వెక్కుకాలువల ద్రవ్వించి వానిమూలమున బ్రవాహ జలము సస్యమార్గములద్రిప్పి వెల్లువను శోషిలజేసి కోటనుముట్టడించి స్వాధీనపఱచుకొనెను. అందు విస్తారమైన ధనమును హస్త్యాదివాహన చయమును లభించినవి. కాటూరు ప్రభువు బందీకృతుడై

విజయనగరమునకు గొంపోబడెను. అతని రాష్ట్రము రాయసామ్రాజ్యమున గలసిపోయినది.

కాటూరు వృత్తాంతము న్యూనిజు చరిత్రయందు దప్ప మఱియొందును గానరాదు. నమకాలిక ప్రబంధములుగాని యన్యధాచనలుగాని ఈ దండయాత్రను జేర్కొనవు. రాయవాచక కృష్ణరాయ విజయాదియర్వాచిత గ్రంథములందు నైతము దీని ప్రస్తావము గానరాదు. కాటూరుప్రభువు కృష్ణరాయలకు మాతోడ్డిన డుద్రశత్రువులందొక్కడనియు, దత్తాత్రణమున భారతీయగ్రంథకర్త లనని మీది దండయాత్రను కృష్ణరాయలు ముద్రసిద్ధములములలో జేర్చితక్కపెట్టక నడలిపెట్టియుండురనియు మనమూహింపవలసియున్నది.

కుత్తుశాహుతో యుద్ధము

ఇతడు గోల్కొండ కుత్తుశాహీ రాజ్యస్థాపకుడగు సుల్తాన్ కుల్లీ కుత్తుశాహు. ఇానిని నమకాలికాంధ్రులు కుతువనమల్క యని పిలిచెడివారు. ఇస్లాముచే నితడు తురుష్కుడు. ఇమ్మడి ముహమ్మదు శాహు ౯డపటిదినములలో దక్కనుకువచ్చి సుల్తాను అంగరతుక బలమును బ్రవేశించెను. ఇతడు మొదట బహమనీసుల్తానుయొక్క పేటకుక్కలను గాపాడు చేర్వగాడుగ నియమింపబడినట్లు రాయవాచకము నందు కలదు.² ఇది యెంతసత్యమో తెలియదు. ఇతడు నెఱజోదు; సేర్పరియైన దళవాయి; సుల్తాన్ ఇమ్మడిమహమ్మదుశాహు రాజ్యప్రారంభదశయందు తెలంగాణమునకు పాలకుడాయెను. సుల్తాను దొర్బల్యమును సందర్శపఱచుకొని, తక్కిన బహమనీ సామంతు లందరివలెను, స్వతంత్రుడాయెను. కృష్ణరాయలు సింహాసనము నధిష్టించిన క్రొత్తలో నితడు దనపేర నాణెములను ముద్రించుకొని ఖుద్వానుజది

1. చూ: అనుబంధము, 'కాటూరు'.

2. రాయవాచకము ఆం. సా. పరి, పత్రిక, సం. 3. పుట 61.

వినుచుకొని నిజస్వాతంత్ర్యమును బ్రకటింపుకొనెను. ఇందు ఆనవోతు, ఇతని రాజ్యకాంక్షకు మేరలేదు; తెలుగుభూమి కంతటికిని తానె యొడయుడను గావలయునని ఇతని కోరిక. కావున, గజపతుల తోడను విజయనగర రాయలతోడను పోరితని కని వార్యమాయెను.

కృష్ణరాయల ప్రథమ తురుష్కయుద్ధముననె కుల్లీ కుద్దుశాహుని కత్తిపోటు రుచిజూచియుండెను. రాయలు సింహాసనము నెక్కియు నెక్కక ముందె జిహ్వాదును బ్రకటించి విజయనగర సామ్రాజ్యముపై నెత్తివచ్చిన బహ్మనీసుల్తాను రెండవ మహ్మదుశాహునకు దోడునడచి కృష్ణాతటమున ఘోరసంగ్రామమున నిర్జితులై పాటి పోయిన ముగ్గురు దునెదారులలో కుత్బుశాహుకొడు. ఈ పరాజయ మతని హృదయమునకు శల్వప్రాయమై రాయలతో పదింబదిగ బోరాడ బురికొల్పినది. ప్రతి సంవత్సరమును అతడు విజయనగర సామ్రాజ్యముపై దండయాత్ర వెడలువాడట! క్రీ. శ. 17 వ శతాబ్ద ప్రారంభదశయందు విరచితమైన 'తారిఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లీ కుద్దుశాహీ' యను గోత్రాండ సుల్తానుల చరిత్రయందు సుల్తాన్ కుల్లీకుత్బుశాహుకు గృష్ణరాయలతోనైన యుద్ధములు కొన్ని విపులముగ వర్ణింపబడియున్నవి. ఈ చరిత్రప్రకారము ఆ యుద్ధమంతయు రెండురాజ్యముల గడిప్రదేశములందుండిన గిరిదుర్గము లై దింటి చుట్టు నడచినవి. దేవరకొండ ముట్టడితో యుద్ధము ప్రారంభమైనది; కుల్లీకుత్బుశాహు తన సైన్యముల నంపి కోటను ముట్టడించి స్వాధీనపఱచుకొనుటయే కాక యచ్చటహిందూదేవాలయములను కట్టడములను నిడియగొట్టించి వాని స్థానమున మసీదులను గట్టించెను. ఈ వార్త విన్నంతటనె కృష్ణరాయ లొక గొప్ప సైన్యముతోగూడ కుత్బుశాహీరాజ్యముపై నెత్తివచ్చి గడిప్రదేశమున జాలఖాగము ద్రొక్కిచూచి పాడుగావించెను; సుల్తాన్ కుల్లీ యంతట నొక చిన్న సైన్యముతోనతని దఱుముటకు వచ్చెను. ఉభయ సైన్యములును పానుగల్లు దుర్గము కడ దారనిల్లినవి; యుద్ధమున గృష్ణరాయ లోడి పాటిపోయెను; తరువాత కొంతకాలము ముట్టడి

నడచిన పిమ్మట రాయల బంధువైన దుర్గాధ్యక్షుడు పానుగల్లు కోటను సుల్తాన్ కుల్లీవశము గావించి తాణ్యముతో గూడ నచట వాసిపోయెను; అచటి నుండి కుల్లీకుత్బుశాహు ఆ దుర్గమునకును గోయిల్ కొండకును మధ్యనుండు గన్నురమును ముట్టడించెను. రెండు నెలల పర్యంతము ముమ్మరముగ ముట్టడి సాగినది. దుర్గపాలకులు మొండి ధైర్యముతో దుర్గ సంరక్షణకార్యమును నిర్వహించినను తుదకు కోటను శత్రువులపాలు గావించి బయలు వెడలవలసినవారైరి. గన్నురము స్వాధీనమైనపిమ్మట కుల్లీ కుత్బుశాహు కోవెలకొండ (కొయ్యలకొండ) ను ముట్టడించెను; కొన్నినాల్లైన పిమ్మట తురకలు కోటగోడలలో గండ్లు పొడిచి లోపల బ్రవేశింప బ్రయత్నించిరి; అటుపిమ్మట శత్రులనిల్వరించుటకు సాధ్యము గాకపోయినందువల్ల దుర్గసంరక్షకులు కోటను శత్రువులకు గైవసము జేయవలసి వచ్చెను.

కోవెలకొండను సాధించిన తరువాత కొన్ని యేండ్లు గడచినవి. కుల్లీకుత్బుశాహు ప్రతాపరుద్ర గజపతి నోడించి కృష్ణాగోదావరుల మధ్యనుండు తీరాంధ్రభూమిని స్వాధీనముజేసికొనెను. సుల్తాన్ కుల్లీ యుద్ధప్రయత్నములు పూర్తిజేసికొని కొండ విటికివచ్చి యాదుర్గమును ముట్టడించెను; కాని యది నిరభ్యంతరముగ సాగలేదు. బెల్లంకొండ వినుకొండ దుర్గములందు కాపుండిన రాయరాణువ పలు మారు రాత్రులందు ముట్టడికారులవై బడి వారి కపార నష్టము గలిగించెను; కావున కుల్లీ కుత్బుశాహు కొంత దండుతో దన కుమారుని హైదరుఖానుని కొండవిటి చుట్టును గాపుంచి స్వయముగ బెల్లంకొండపై నడచి యా దుర్గమును ముట్టడించెను. అచ్చటి రాయతాణ్యము నిర్వక్ర పరాక్రమముతో బోరినను కోటను తునకు కుత్బుశాహున కొప్పజెప్పవలసినవారైరి. ఇంతలోపలనె కొండ విటిని ముట్టడించుచుండిన కుత్బుశాహీ దండు హైదరుఖానుని యాధిపత్యము నంగీకరింపక తిరుగు జాటుచేసెను; వెంటనె కుల్లీకుత్బుశాహు కొండ విటికి బోవలసినవచ్చెను; బెల్లంకొండ మహమ్మడియు లకు వశమైనదని తెలియవచ్చినంతటనె, కృష్ణరాయ లొక గొప్ప సైన్యమును, కొండవిటి రాజ్యమునుండి తురకలను జాబదోలి వారాక్రమించుకొన్న దుర్గ

ములను రాష్ట్రము మరల స్వాధీనము చేసికొనుట కొరకంపెను; కాని యా సైన్యమును బెల్లంకొండ జేరగనే వారి రాక నెఱింగి కుల్లి కుత్తుశాహు కొండవీటినుండి వేగిరమె తిరిగివచ్చి యాకస్మికముగ చెబిడి యుద్ధమున వారి నోడించి పాటదోలెను; పిమ్మట నతడు కొండవీటికి మరలివచ్చి యాకోటను గూడ సాధించెను. కొండవీడు శత్రువశమాయెనని విన్నంతనె, కృష్ణరాయలు దన యల్లుడును సేనాధిపతియునైన శివరాయల యాధిపత్యము క్రింద నొక లక్షదళము నా దుర్గమును మరల జయించి వశపఱచుకొనుటకొరకంపెను. రాయ సైన్యము వచ్చుటనుగని కుల్లి కుత్తుశాహు కొండవీటిని విసర్జించి కొండపల్లివైపు పరిభ్రమించెను. హిందువులు వెన్నంటి తఱుముచు జోయిరి. వారు పసిపించు నందాక ఊరకయండి కుత్తుశాహు దటాలున వారిపై నురికి పంచ బంగాళము గావించెను. ఇట్లు నిర్జిత్తులైన హిందువులు వెనుదిరిగి కొండవీటికి జోయి యా దుర్గమున జొరబడి ద్వారములను మూసికొనిరి. కుల్లి కుత్తుశాహు వారిని వెంబడించి వచ్చి కొండవీటిని మరల ముట్టడించెను. కుత్తుశాహుధాటి కాగజాలక హిందువులు, సంవత్సరము నకు మూడు లక్షల హొన్నలను గప్పముగట్ట నొప్పుకొని, యదని కరిగాపులైరి.³

తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లి కుత్తుశాహీ యందు వర్ణింపబడిన యుద్ధవృత్తాంతము సంగ్రహముగ నిది. యుద్ధవృత్తాంతము నింత విపులముగ విరచించిన చరిత్రకారుడు యది యెప్పుడు జరిగెనో తెల్పియుండిన విషయ గ్రహణమునకు జాలగ ననుకూలపడి యుండెడిది. అట్లాతడు తెల్పియుండక పోవుటచే నీ యుద్ధచరిత్రము దురవగాహమై తప్పు తలంపులకు దానక మైయున్నది. కొండలును ప్రసిద్ధ పరిశోధకుల మహమ్మదీయ చరిత్రగంథమున వివరించియుండు యుద్ధవృత్తాంతమంతయు గల్పనా

3. Briggs, *Ferishta* III pp. 355-57, 365-67.

4. కె. వి. లక్ష్మణరావుగారు-మహమ్మదీయ మహాయుగము, పుటలు 388-89.

5. డిటో.

5. థయని ప్రోసిస్తున్నాయున్నారు.⁴ కావున మొట్టమొదట నీ యుద్ధకాలమును నిర్ణయించుట కర్హవ్యము. కుల్లి కుత్తుశాహు యొక్క దేవరకొండ ముట్టడిపోగదా ఈ యుద్ధము ప్రారంభమైంది. మొదట నీ దుర్గము గజపతులకు తెల్లమండినది. క్రీ. శ. 1460 వ సం॥మున కపిలేశ్వర గజపతి యొక్క చొప్పున నతని పుత్రుడు డంటిరదేవుడు దేవరకొండ వెలమలకు దోడు చేసివచ్చటనుండి క్రీ. శ. 1515 సం॥వచ్చినమున కృష్ణరాయలు గజపతి ప్రామాణ్యముపై దండెత్తిపోవుచు దేవరకొండలో గూడ తెలింగాణ దుర్గముల వన్నిటిని సాధించువఱకును నది గజపతుల యాధీనమందేయుండినది; కావున కుత్తుశాహు దాని ముట్టడించినది క్రీ. శ. 1515 వ సం॥ దరువాత నైయుండవలయును. తరువాత పానుగల్లు గన్నుర కోవెలకొండదుర్గము లన్నియు పోలదాని వెనుక నొకటిగ కుత్తుశాహుచే వైదాలు నెలల కాలమున జయింపబడినట్లు చెప్పియుండుటచే నది కుత్తుశాహుచే క్రీ. శ. 1516 వ సం॥వచ్చినమునకు దరువాతోద్భవజ్ఞానము మనము నిశ్చయింపవచ్చును. కిర్తిశేషులైన శ్రీ కొమ్మఱువా వెంకటలక్ష్మణరావు పంతులుగారు అద్దంకి గంగాధర కృత తపతీసంవరణ పీఠికలోని కుల్లి కుత్తుశాహు ప్రశంసాగీర్ణములైన-

“పడమట నవాయి బసవనిగా తేసి

యచట గొయ్యలకొండ యాచరించ

ద మది (రి) మి (మ) ల్లా ఖాను దడిణంబున గొట్టి
హరియించె పానుగల్లాదిగరుల.”

అను సీసపద్య చరణముల నాధారపఱచుకొని ‘ఈదమదిమిల్లాఖాను డెవ్వడో’ తెలియదు. కాని యతడు తురుష్కుడనుటకు సందేహములేదు. అదిల్ షాహ్ యొక్క సేనానియైయుండవోవు. కావున గుతుబ్ షాహ్ పానుగల్లును రాయలయొద్దనుండి తీసికొనియెనన్న ‘పార్తకల్ల’ యని ప్రాసినారు.⁵ కుత్తుశాహు దమదిమిల్లాఖానుని దఱిమిపానుగల్లాదిదుర్గములను గొనియెనని గంగాధరకవియన్నంతమాత్రమున, కృష్ణరాయల నాక దోడించి యా దుర్గము స్వాధీనపఱచుకొనెనని తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లి కుత్తుశాహీయందు చెప్పబడిన వృత్తాంతమును,

'కల్ల'యని త్రోసినుచ్చపలసిన యావశ్యకతలేదు. ఏలన, రెండును సత్యమే కావచ్చును. పానుగల్లు మొదలగు దుర్గములను కుల్లికుత్తుశాహాళసారి కృష్ణరాయలను జయించియు మఱియొకసారి దమదిమిల్లాఖానుని బాబదోలియును స్వాధీనము చేసికొనియుండవచ్చును.⁶

ఇకకొండపిటి యుద్ధవిషయమును విచారింపము. తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్తుశాహాలోదెప్పినట్లు కుల్తాన్ కుల్లి కొండపిటిపై నెత్తివచ్చి వది పాస్తవనని పరిశోధకు లొప్పుకొనుచున్నను, అందు వక్కాణించినట్లు విజయదుగాక రాయలచే వరాఖూతుడై పాటిపోయెనని నిశ్చయించి యున్నాడు. దీని నను యధిప్రాయము సత్యమైవదని నిరూపించుటకు న్యూనిజమున్నగు సమకాలిక రచయితల ప్రావల నుదాహరింతురు; దాని న్యూనిజ

సాక్ష్యము నాధారపఱచుకొని తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్తుశాహాయందలి యుద్ధవృత్తాంతము సత్యాత్మకముగాదని వాదించుట తగవుగాదు. ఏలనగా, న్యూనిజ, షేర్కొను దండయాత్ర తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్తుశాహాయందు వర్ణింపబడిన దండయాత్ర కంటె భిన్నమైనది. న్యూనిజ చెప్పు దండయాత్ర, క్రీ. శ. 1519 సంవత్సరము నవో యంతకు కొంచెము ముందో జరిగినది. కృష్ణరాయలు కళింగవిజయము సంపూర్ణమైనవిమ్మట విజయనగరమువకువచ్చి తిమిరసయ్యను అతనికి నాయంకరమున కిచ్చియుండిన కొండపిటికి ప్రయాణము చేసియంగవెను. అత డచటికి బోయి చేరిన ముందే కుత్తుశాహు నశపాయి, మదార్ మలునయను మహమ్మదీయుడు అటువదివేల పైన్యముతో వతని చెదిరించెను. రెండులడలఫౌజును వెంటబెట్టుకొని పోవుచుండిన తిమ్మరము పానిని ములఖముగ

6. జరిగినవాస్తవముగూడ నింతియయని తోచుచున్నది. ఇందు షేర్కొనబడిన దుర్గములన్నియు నిప్పటి పైదరాబాదు రాజ్యమునందలి మహబూబ్ నగరసంఘటము నందున్నవి. దేవరకొండ నల్లగొండ తిల్లానరిపాడును పానుగల్లు గన్నుర కోవిలకొండలు మహబూబ్ నగర పశ్చిమప్రాంతమునం దుండింటికి చేరువయందున్నవి. క్రీ. శ. 18 వ శతాబ్దప్రారంభమున విజయనగర విజాపుర గోల్కొండరాజ్యముల పోలిమేరలును ఇచ్చటనే సంధించుచుండినవి. ఈప్రదేశమప్పుడు ముయ్యెలగుట్ట; కావున పై షేర్కొనిన దుర్గములన్నియు దఱచుగ జేతులుమారుచుండుట యందు వింతయేమియు లేదు. కోవెలకుంట వీని యందు ప్రధాన దుర్గము; దాని చరిత్రననుసరించియే తక్కినవాని కథయు నడచెను. 16 వ శతాబ్దప్రారంభముననది విజాపురరాజ్యస్థాపకుడగు యూసఫ్ ఆదిల్ ఖానుని యధీనమందుండెను. క్రీ. శ. 1511 వ సంవత్సరమున కృష్ణరాయలితనీ వధించి కోవెలకొండను దత్తవీరదుర్గములను రాష్ట్రములను వశపఱచుకొనెను. క్రీ. శ. 1534 వ సంవత్సరమున కోవెలకొండ కుల్లికుత్తుశాహునకు జెల్లుచుండినది. విజాపుర ప్రభువగు ఇస్మాయిల్ ఆదిల్ శాహీదుర్గమును గైకొనుటకు వచ్చి ముట్టడిచేసి యచటనే కోటను సాధింపకముందే వ్యాధిగ్రస్తుడై మృతినందెను. (Briggs Ferishta III p. 71) కావున కుత్తుశాహునవాయని బసవనిగావించె కోవెలకొండ నావరించినదియు దమదమిల్లాఖానుని గొట్టి

పానుగల్లు మొదలగు దుర్గములను హరించినదియు దత్తార్పణముజరిగియుండవలెను. ఎప్పుడోనిశ్చయించి చెప్పటకు దగిన సాక్ష్యములేదు; కాని యది 1530-34 ల మధ్య జరిగియుండవచ్చును. ఏలనగా క్రీ. శ. 1529-30 సంవత్సరమున బీదరు ప్రభువైన బరీదు నకును ఆదిల్ శాహునకును యుద్ధము సంఘటిలెను. ఆదిల్ శాహుకు బీరారు పాలకుడైన ఇమాదు శాహును, బరీదునకు కుత్తుశాహును తోడువచ్చిరి; కాని బరీదుపక్షమునకు ఓటమిగల్గెను. ఆదిల్ శాహు బీదరును స్వాధీనముచేసికొనెను. ఈ సందర్భమున ఆదిల్ శాహు కోవెలకొండ గన్నుర పానుగల్లు దుర్గములను స్వాధీనపఱచుకొనియుండవచ్చును; ఏలనగా వతని పుత్రుడగు మల్లాఖానుడీ యుద్ధమున దండ్రుకి బానటయై నిలిచి శత్రులతో బోట్లాడెను. (Ibid p. 64). ఇతడు గంగాధరకవి జేర్కొన్న దమది లేక దమరి మల్లాఖానుడు. దమది లేక దమరియనునది రెండును అవపాతములు. 'తఱిమి' మల్లాఖాను అని యుండవలెను. తరువాత కుత్తుశాహాహాళిశాహీయుల నోడించి యీ దుర్గముల నన్నిటిని కైవసముచేసికొని యుండవలయును. కావున బీదరుములను కుత్తుశాహు కృష్ణరాయల నోడించి కైకొన్నది, క్రీ. శ. 1516 దండగుటవలన గంగాధరకవి వాక్యముల నాధారపఱచుకొని తారీఖ్ - ఇ - ముహమ్మదుకుల్లి కుత్తుశాహీ సాక్ష్యమును నిరసించి త్రోసిపుచ్చుట సమంజసముగాదు.

నోడించి భార్యాపుత్రులతోగూడ చెఱబట్టి విజయ నగరమున కంపెను. వారందఱు నచట చెఱసాల యందు మృతులైరి.⁷

తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్బుశాహీ యందు వర్ణింపబడిన దండయాత్ర క్రీ. శ. 1528 న తరువాత నడచెను. పలన నతడు గజపతిని జయించి కృష్ణాగోదావరుల నడిమి తీరాంధ్రదేశమును జయించి స్వాధీనము జేసికొనిన సిమ్మట కొండపీటిని ముట్టడించినట్లు చెప్పియున్నది. కుల్లికుత్బుశాహీ విజయముల కప్పుడు కొండపీటిరాజ్యమున రేగిన యల్లరియే ముఖ్యకారణము. క్రీ. శ. 1515 మొదలు కొండపీడురాజ్యము గృష్ణరాయల సర్వశిరఃప్రధానియైన తిమ్మరసయ్యకు జెల్లుచుండెను; అతని పడమునం దతని యల్లుడైన నాదెండ్ల గోపమంత్రి యారాష్ట్రముయొక్క పాలనకార్యమును గొండపీటి నుండి జరుపుచువచ్చెను. ఆ సంవత్సరమున గృష్ణరాయలు దన కుమారుడైన తిరుమలదేవ మహారాయలను నాదెండ్ల బాలుని తిమ్మరసయ్య కుమారుడగు తిమ్మదండనాయకుడు విషప్రయోగముచే జంపినాడని విశ్వసించి తిమ్మరసయ్యను నతని పుత్రులను సోదరులను బందిచేసి చెఱబెట్టించెను; కాని తిమ్మదండనాయకుడు చెఱనుండి తప్పించుకొని సాంద్రారణ్యమునకు బారిపోయి బందిపోటు దొంగలకును దారి దోపిడిగాండ్రకును ఇరవైన యొక దుర్గమును బోయిచేరెను. ఆ దుర్గాధ్యక్షుడతనికి బంధువగుట చేత నతని జేరదీసి యతనికి వలసినస్త్రైల సాయ మొనర్చెను. ఆ దుర్గమును బ్రధాన స్థానముగ జేసి కొని కృష్ణరాయలతో యుద్ధము సేయగడగెను; రాయ లాతని యల్లరి నణచివేయుట కయ్యవర సయ్య నాయకత్వముక్రింద నొక గొప్పసైన్యము సంపవలసివచ్చెను. అయ్యవరసు తిమ్మదండనాయకునికి మనికివచ్చెన దుర్గమును జుట్టుముట్టి సాధించి యతనిబట్టి విజయనగరమునకు గొంపోయి రాయల ముందుంచెను. కోపోద్రిక్తుడై రాయలాతని సోదరుని, తండ్రియైన తిమ్మరుసును చెఱసాలనుండిరప్పించి

కన్నులు బొడిపించి మరల కారాగారమున బంధించెను. తిమ్మదండనాయకుడు చెఱసాలయందె మృతి నందెను.⁸

తిమ్మదండనాయకుని తిరుగుబాటు వలన కొండపీటి రాజ్యమున శాంతిచెడి సంక్షోభము గలిగినది. తిమ్మదండనాయకుడు పాటిపోయిన సాంద్రారణ్య పర్యవేషదేశము శ్రీశైలగూమి. అతని కాశ్రయమొనగిన చుట్టమఠని బాన నాదెండ్ల గోపమంత్రి. తిమ్మదండనాయకుని తిరుగుబాటునకును కుల్లికుత్బుశాహీ కొండపీటిదండయాత్రకును పరస్పర సంబంధ మెద్దియేనియు గలదో తెలియదు. కాని యించుమించుగనవి యేకకాలముననే సంభవించినవి. అనోన్యస్యసంబంధ ముండినను లేకపోయినను తిమ్మదండనాయకుని యల్లరిమూలమున గలిగిన సంక్షోభము కుత్బుశాహీ దండయాత్రకు బాలగ ననుకూలించెననుటకు సంశయములేదు.

తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్బుశాహీలో జెప్పినట్లు ఈ దండయాత్రయందు జయము కుల్లికుత్బుశాహీకు జేకూరెననుట సంశయాస్పదమైన విషయము. పాండువు లోడి దుర్గము సంరక్షించు కొననేరక కప్పము కట్టదమని యొడబడినంత మాత్రమున కుల్లికుత్బు కొండపీటిని హిందువులకే విడిచిపెట్టి పోయెనన్నది నమ్మదగిన సంగతికాదు. ఇది సుల్తాన్ కుల్లివద్దతికి వర్తిరేకమైనది. అతనికి గలిగిన యశజయమును గప్పిపెట్టుటకు తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్బుశాహీ రచయిత యవలంబించిన కుయుక్తి ఇదియని తోచుచున్నది. ఈ తలంపు కళాపూర్ణోదయ పీఠికయందలి,

“పదలక యుత్కలేంద్రుని సవాలు
బరీదు నడంచు దుర్జయుం

గుదువనమల్కు దల్లడిల గొట్టె
మహాద్భుత సంగరంబులో

నెదిరిచి కొండపీటికడ నెవ్వరు
సాటి విచిత్ర శౌర్య సం

పదపన నారసింహ విభుపట్టికి నార
న్యపాల మౌళికిన్.”

7. Nuniz. See. *Forgotten Empire* p. 322.

8. *Ibid* pp 360-61.

అను పద్యమువలన పృథమగుచున్నది. ఇందు వలన కుతవనమల్కును నందెలనారపరాజు కొండ వీటి దగ్గర యుద్ధమునందోడించినట్లు తెలియవచ్చుచున్నది. ఈ నందెలనారపరాజు ఆరెవీటి బుక్కరాజునకు ముమ్మనుమడు ; మఱియొక ముమ్మనుమడైన అళియరామరాజు కృష్ణదేవరాయల యల్లుడు; ఇనినినే తారీఖ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లికుత్తుశాహీ రచయిత శివరాయలని పేర్కొని యున్నాడు. ఇతని యాధిపత్యము క్రిందనే కృష్ణరాయ తొక ప్రచండ సైన్యమును కుల్లికుత్తుశాహీనుని కొండవీటి నుండి తఱిమిచేయమని పంచియుండెను. కావున లక్ష్మణరావుగారు వచించినట్లు 'కొండవీటికడ నోడి పోయినది కుత్తుశాహీయేగాని హిందువులుగారని స్పష్టముగ జెప్పవచ్చును.

కృష్ణరాయలకు గుతుపనమల్కుతో జరిగిన యుద్ధములలోనాద్యమున జయము గుతుపనమల్కుకే గలిగెను ; కళింగ దిగ్విజయమున నిమగ్నడైయున్న తరి యాదిల్ శాహు కుత్తుశాహు లిరువురును గలిసియో ప్రత్యేకముగనో విజయనగర సామ్రాజ్య గడిదుర్గములను గొన్నింటినాక్రమించిరి. కృష్ణరాయ లవ్వల ఆదిల్ శాహు నోడించి రాయచూరు ముగ్గులు దుర్గముల మరల స్వాధీనపఱచుకొన్నను కుత్తుశాహీ ప్రమించిన కోవిల కొండగన్నురపానుగలు దేవర కొండ దుర్గములు నాల్గును అతని యధీనముననె నిలిచిపోయినవి ; కొండవీటి రాజ్యమున తిమ్మదండ నాయకుని హావళి మూలమున సుల్తాన్ కుత్తుశాహు నకు మొదట జయము చేకూరినను చివరకు నిర్జితుడై నిజరాజ్యమును బోయిచేరెను.

అనుబంధము

కాటూరు

కళింగ విజయానంతరము కృష్ణదేవరాయలు కాటూరు రాజ్యముపై దండు వెడలెనని న్యూనిజు వానియున్నాడు. కాటూరు దండయాత్ర ప్రశంస

1. న్యూనిజు గ్రంథముతో ఆ పట్టణము పేరుండవలసిన తావు శూన్యముగ వదలివేబడి యున్నది.

మఱియొచ్చటను గానరాదు ; కావున దీని చరిత్రను గనుగొనుటకు న్యూనిజు గ్రంథమునకంటె సాధనాంతరములేదు. అతడు వివరించిన కాటూరు పృథ్వాంస మిది :—

“కృష్ణరాయలు ఒరియారాజుతో సంధి కొడబడి యతని పుత్రుకను బెండ్లియాడి యతని రాణివాసము చెఱవదల్చి (కృష్ణ) నది కవ్వలి రాష్ట్రముతో గూడ నతనికి మరల నొసగిన పిమ్మట గొప్పసైన్యమును సమకూర్చి కాటూరుపై దండువెడల సంసిద్ధుడాయెను. కాటూరునుండి—పదిపండ్లనుండి (రాయల యధికారము నంగీకరింపక) తిరుగుజాటు చేసియుండిన యొక ప్రభువు యేలుబడిక్రిందనుండిన యొక రాజ్యము. చోళమండల శీరమందున్నది. (కృష్ణరాయలు) దానిమీదదండువెడలి తత్ప్రభువు వసించుచుండిన ముఖ్యపట్టణములయం దొకదానిని ముట్టడించెను. దానిపేరు...¹ అది జలపరిపృథము.

కృష్ణరాయలీ పట్టణమును ముట్టడివేయగడగినపుడు వానకాలమగుటచే దానిచుట్టును నావరించి యుండిన నది వెల్లువచే నుప్పొంగి జలభరితమై ప్రవహించుచుండెను. రక్కారణమున అతనివలన నాపట్టణమున కెట్టిముప్పును గలుగదాయెను. అసైన్యమును నహింపక కృష్ణరాయలు తన యుద్ధమమును కొనసాగనియక యడ్డపడుచుండిన యానది ముఖ్యకాఖను దాటి దాని (యా పట్టణమును) దాకుటకు వీలు కలుగునట్లు దానినుండి పెక్కుకాలువలను ద్రవ్వదన పరివారమున కాజ్ఞాపించెను. (అతనికిడ) జనస్తోమ మధికముగనుండుటచే నా కార్యమచిరకాలముననె ముగిసెను. క్రొత్తకాలువ లన్నియు ద్రవ్వయైన పిమ్మట నదీప్రవాహమును వానివైపు తిప్పించెను. నదిలోని నీరంతయు నల్పకాలముననె కాలువల మూలమున జాటిపోవుటచే నది యడుగంటి లోతు లేక పట్టిపోయినది. అంతట నా పట్టణప్రాకారమును దాయుటకు పలనుబడెను. ఏబదిపాయలగుండ పేలు మార్గముల నదీజలమంతయు జాటిపోయినది.

పట్టణములో గాపుండిన లక్షకాలమును మూడువేల గుఱ్ఱపురౌతులును ధైర్యసాహసముల బ్రకటించుచు హోరాహోరిగ బోరిరి ; కాని వారి

పరాక్రమము వాసికెక్కక వమ్మయిపోయినది ; వారు కృష్ణరాయలను పట్టణమును జొరసీయక యడ్డపెట్టజాలరైరి. ఒక కొన్ని నాళ్లు పోరాటజరిగిన వెనుక, రాయలాపట్టణమును బ్రవేశించి యందుండినవారినందరిని సంహరించెను. అందు విస్తారము ధనముండినది. భూషణములును బహు సంఖ్యాకాశ్వచయమును మదహస్తివర్గముగాక యొక కోటి యటువదిలక్షల బంగారు పర్రావు లతనికి హస్తగతమాయెను. ఆ రాష్ట్రము గైవసమైనపిమ్మట కృష్ణరాయలు దన నాయకులతో నెవ్వరెవ్వరి కెంత మాత్ర మీదగునో యంతమాత్రము బంచియిచ్చెను. ఆ పట్టణమున నివసించుచు నా రాజ్యము నేలుచుండిన ప్రభువును బంధీకృతుని గావించి విజయనగరమునకు గొనివచ్చెను. అతడచట రాయల చెఱయందు మృతుడాయెను.”²

న్యూనిజు చెప్పిన కాటూరు వృత్తాంతమున సందేహస్పదములైన యంశములు కొన్ని కలవు. కాటూరెచ్చటిదో రాయలకోపమునకు గుఱియైన తద్రాజ్యాధిపతి యెవ్వడో తెలియరాదు. ఈ యంశములను స్పష్టముగ తెలియజేయగల సాక్ష్యము న్యూనిజు చరిత్రయందుగాని యన్యత్ర మణియెందుగాని లభ్యపడదు. కావున నీ దండయాత్ర చరిత్రను వివరింపబూనిన యాధునిక పరిశోధక పండితులు ఒకటు చెప్పినట్లు మరియొకరు చెప్పక తలకొకదారి ద్రొక్కియభిప్రాయభేదమును వెలిపుచ్చియున్నారు. గజపతుల రాజధానియగు కటకమే కాటూరన్నారు హొనకోట కృష్ణశాస్త్రిగారు.³ సాధు సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రిగారు ‘తథాస్తు’ అని కృష్ణశాస్త్రిగారి యభిప్రాయమును శిరసావహించినారు.⁴ వీరి యభిప్రాయము సరికాదని నిరసించి కాటూరనగా కాడవ

యము సరికాదని నిరసించి కాటూరనగా కాడవ రాజ్యమనియు నదియే యుమ్మత్తురనియును, న్యూనిజు శ్రమజెంది కృష్ణరాయల యుమ్మత్తురు కళింగదండయాత్రల కాలక్రమమును దాగుమార్చి చేసినాడనియు వాదించినారు డాక్టరు యుస్. కృష్ణస్వామి అయ్యంగారు.⁵ తొలుత రాయల పేరులే కాటూరని యూహచేసిన సూర్యులకి నగుచాన కృష్ణస్వామి అయ్యంగారి యభిప్రాయము వంగిక రించినారు.⁶ ఇది సమంజసము కాదని త్రోసిపుచ్చి ఆచార్య కె. ఎ. నీలకంఠశాస్త్రిగారును డాక్టరు టి. వి. మహాలింగముగారును, కాటూరనునది చెంగల్పట్టుజిల్లా పొన్నేరితాలూకాలోని యార్జునముద్ర తీరమున నుండు కాటూరను మిగ్రామమే యని నిర్ధారించినారు.⁸

ఈ యభిప్రాయము తెంతపలుకంగి కార్యములో విచారించుట యుక్తము—కాని మున్నందు న్యూనిజు కాటూరు వృత్తాంతమున దత్తప్రదేశ నిర్దేశమునను సాధకములగు సంతకములను వివరించుట మిక్కిలియు నావశ్యకము.

1. కాటూరనునది యొక రాజ్యముపేరు ; అది చోళమండలతీరమున నుండెను.

2. కృష్ణరాయలా రాజ్యములో చోళముఖ్య పట్టణమును నదిచే పరివృతమైనదానినిముట్టడించెను.

3. ఆ రాజ్యమును బాలించుచుండిన రాజు కృష్ణరాయల దండయాత్రకు పూర్వ మేబదిసంవత్సరములనుండియు దిరుగుబాటుచేసియుండెను. ఈ మూడంశములును ప్రదేశమున కనువర్తించునో యా ప్రదేశమున కాటూరు రాజ్యముండెననుట సమంజసము ; ఇందే యంశమునకు విరోధించినను అట్టిచోట కాటూరు రాజ్యముండెనని తలంచుట యుక్తముగాదు.

ఇక కాటూరురాజ్య మెచట నుండెనో కనుగొందము. కటకమే కాటూరగునా? తూర్పుసముద్ర తీరము నంతటిని పాశ్చాత్యులు చోళమండలతీరమని చెప్పువారు. కటకము తూర్పు సముద్రదేశమునందున్నది. అంతమాత్రమున నదియే కాటూరనుటతగదు. ఏలన కృష్ణరాయల కాటూరు దండయాత్రకుపూర్వ

2. Nuniz. See the Forgotten Empire, pp 320-22.

3. ASIAR, 1908-9 p. 180.

4. TDER, pp 181-2.

5. The vet-remembered Ruler & pp 9-11.

6. Forgotten Empire, p. 321, n. 1.

7. Historical Inscriptions. II. 228.

8. Ep. Ind.

మేబది సంవత్సరముల (క్రీ. శ. 1519-20—50 = 1469-70) నుండి తత్పాలకుడు తిరుగుబాటుచేసి యుండెనని న్యూనిజు చెప్పుచున్నాడు. తిరుగుబాటు నకు పూర్వ మతడు రాయసామంత మండలాధిపతి యని తెల్లమగుచున్నది. అగునేని యతనిరాష్ట్రము విజయనగర సామ్రాజ్యంతర్గతమై యుండవలెను. విజయనగర రాయల యధికారము కృష్ణరాయల కళింగ దిగ్విజయమునకు పూర్వమెన్నడును సింహాచలమున కవ్వలిదేశముపై సాగియుండలేదు. మఱియు గటకము గజపతుల రాజధాని. అచట మొదట పూర్వ గాంగ వంశజులును నటువెనుకు సూర్యవంశజులునుగను గజపతులు రాజ్యమొనర్చిరి. వీరెన్నడును విజయనగర చక్రవర్తుల కరిగావులై యుండిరనుటకు లేఖమాత్రమైన నాధారము లేదు; కావున కటకమే కాటూరను సిద్ధాంత మంగీకరింప నగినది కాదు.

ఉమ్మత్తూరు కాటూరా? ఇది కృష్ణరాయల కాలమునగాని యంతకు ముందుగాని కాడపుల యధికారముక్రింద నుండెనా? కృష్ణరాయలోడించి బంధీకృతుని గావించి విజయనగరమునకు గొనిపోయిన కాటూరు ప్రభువు కాడవ వంశజుడా? అను ప్రశ్నలకు సమాధానము చెప్పవలసియున్నది. క్రీ. శ. 1323 వ సంవత్సరమున మహమ్మదీయులు ద్రావిడదేశమును జయించిన తరువాత కాడవ వంశజులడపొడ గానరాకపోయిరి. విజయనగర యుగశాసనములలో గాని మఱియన్యచరిత్రాధారములందుగాని కాడపుల ప్రస్తావ మెందును గానరాదు. కాడపులనగా పల్లవులు. క్రీ. శ. 10 వ శతాబ్దారంభమువఱకును పల్లవుల యధికారము పశ్చిమాంధ్ర దక్షిణకర్ణాటక భూములపై సాగినది. తరువాత వీరి యధికారము షీడించి వారి రాష్ట్రము చోళసామ్రాజ్యమున గలసిపోయినది. క్రీ. శ. 13 వ శతాబ్దమధ్యమున కొప్పెరుంగింగడను కాడవప్రభువు ప్రసిద్ధి కెక్కి తొండమండలమున జాలభాగమునేలెను. అతని యధికారమెన్నడును ఉమ్మత్తూరుపై సాగ

లేదు. మఱియు విజయనగరరాయలకాలమునందు ఉమ్మత్తూరునేలిన రాజవంశము కేవలము కర్ణాటక వంశము; మఱియు, దాము పాశ్చాత్యగాంగ రాజుల యొక్కయు హోయసలుల యొక్కయు సంతతివారమని వారు చెప్పుకొనిరి. కాడపులకును వారికిని సంబంధమున్నట్లగుపడదు. ఇంతకుఁబ్రబలమైన యాక్షేపణ యొక్కటికలదు. కాటూరుప్రభువు ముఖ్యపట్టణమువలె కృష్ణరాయలచే సాధింపబడిన యుమ్మత్తూరులోని శివసనముద్రముఖయ కావేరి మధ్యస్థమైనను, నది మైసూరు పీఠ భూమిపై నున్నది కాని చోళమండల తీరదేశమున లేదు. ఈ రెండు కారణములవల్లను కాటూరనునది కాడవ రాజ్యమనియు దాని కుమ్మత్తూరు రాజధాని యనియు దలంచుటకు వీలులేదు.

ఇక న్యూనిజువచించిన కాటూరు పొన్నేరి తాలూకాలోని ఆ పేరిటి గ్రామమా? ఇది వైదుదివి నట్లు చోళమండల తీరదేశమునందున్నది. మఱియు దత్పరిసరముల నొక యేలు ప్రవహించుచున్నది. కాని యా ప్రాంతము నేలుచుండిన ప్రభువు కృష్ణరాయల దండయాత్రకుమును పేబది సంవత్సరముల నుండి తిరుగుబాటుచేసియుండెనుట విశ్వసింపదగనిది. ఏలన నీ ప్రాంతభూమియంతయు క్రీ. శ. 1491 పర్యంతము సాళువనరసింగరాయల యేలు బడిక్రిందనుండినది. తరువాత ఇమ్మడి నరసింహదమ్మ రాయల కాలమున రాజ్యపంరత్తుకుడైన నరసానాయకు డుదయగిరికడ గజపతి నోడించి సముద్ర తీరముననెన్నెన్యమును నడిపించుకొనిపోయి ద్రావిడదేశమును బ్రవేశించి యచటినుండి దక్షిణ దిగ్విజయ యాత్ర సాగించినట్లు వరదాంబికాపరిణయమునందు చెప్పియున్నది.⁹ తుండిరమండలమునుబ్రవేశించుటకు ముందుగాని తరువాతగాని సముద్రతీరదేశమున నతడెవ్వరితోడను యుద్ధముజేసినట్లు చెప్పియుండలేదు. ఈ దండయాత్ర క్రీ. శ. 1496 వ సంవత్సరమున నడచెను. నరసానాయకు డీ సందర్భమున రామేశ్వర పర్యంతము రాజ్యము సల్పుచుండిన దాక్షిణాత్యభూపాలురనెల్ల జయించెను.¹⁰ వీరనరసింహరాయల కాలమునగాని కృష్ణరాయల రాజ్యారంభకాలమునగాని పొన్నేరి ప్రాంతభూమిని

9. Sources of Vijayanagara History. pp. 172-3
10. Further sources I. pp 168.f

రాయల కనకశుభ్రైయుండిన మాండలికు డొక్క డెలుచుండినట్లూహించుటకు దగిన సాక్ష్యములేదు. కావున పొన్నేరి ప్రాంతమున చోళమండల తీర ప్రదేశమున నదితటమున కాటూరను పేరుగల గ్రామమొకటి యున్నను నదియే న్యూనిజు వర్ణించిన కాటూరని చలచుట పొరబాటు.

మఱి యీ కాటూరెచ్చట నున్నదనుట విచారణీయాంశము. కాటూరనునది కాయత్తూరు కావచ్చును. ఇది మధురకు దక్షిణదిగ్భాగమున తిరు నేల్లొలిప్రాంతభూముల నేలుచుండిన పాండ్యపంశ జాలలో నొకశాఖవారికి రాజధానియై యుండెను. అప్పటి పోర్చుగీసు ప్రయాణీకులును గ్రంథకర్తలును దీనిని బేర్కొనియున్నారు. 'ఆ తీరదేశమునకు రాజ

ధానియైన మాట్టుకుడి ప్రభువును 'కయిత్రోరాజుని' పిలుతురు. అతడు 'శూరుడు', అని పెడ్రో డి బస్త్రో యను నతడు చెప్పియున్నాడు.¹¹ సింహళవిజయ చరిత్రను రచించిన కైరాసుపాదిరి కూడ 'కేత్రో నేలు చిన్నరాజు'లను బేర్కొనియున్నాడు. ఇట్లు పోర్చుగీసు రచయితలచే కయిత్రో యని బేర్కొన బడినది కాయత్తూరు పాండ్యరాజ్యము. న్యూనిజు కాటూరునుగూర్చి చెప్పిన ముఖ్యాంశములు గాయత్తూరునగు సరిపోవుచున్నవి. కావున కృష్ణరాయలు క్రీ. శ. 1519-20 వ సంవత్సరమున జయించిన కాటూరీ కాయత్తూరు రాజ్యము గావచ్చును; ఇట్లని వృథముగ జెప్పటకు వలెనుపడదు; ఈ యంశమును రుజువు చేయగల సాక్ష్యమింకను లభ్యపడలేదు.

౮. కెంబావి-అహమదునగరము

(క్రీ. శ. ౧౫౧౬-౧౭)

బ్రహ్మాయీలు ఆదిలుఖానునికి బ్రాపై యతనిపేర రాజకార్యములను నడపుచు కమాలుఖానుడు విజాపుర రాజ్యభార ధురంధరుడై యున్నప్పుడు, క్రీ. శ. ౧౫౧౬-వ సంవత్సరమున, గృష్ణరాయలు రాయచూరు దుర్గమును స్వాధీనపఱచుకొనెనని పూర్వప్రకరణమున చెల్పియున్నది. ఈ దుర్గ మిట్లు రాయలకు హస్తగతమగుటయు దన్మూలమున గృష్ణ తుంగభద్రల నడిమియంతర్వేది తనచేతిమండి దుసికిలిపోవుటయు నాదిల్ఖానునికి హృదయ శల్యములై యతని బాధింపగడగినవి. కావున నతడాదుర్గమును దత్సంబంధిరాష్ట్రమును నెట్లయిన మరల స్వాధీనపఱచుకొన నిశ్చయించి, కమాలు

ఖానునిపాఠపత్యమును దొలగద్రోసి స్వయముగ రాజ్యమును బరిపాలింపగడగిన పిమ్మట దండయాత్ర వెడలి రాయచూరునుసాధించినట్లున్నది. కాని బ్రహ్మాయీలు ఆదిల్ ఖాను ఇట్లు దండయాత్ర వెడలెననిగాని రాయచూరుదుర్గమును మరల కైవసము గావించుకొనెననిగాని తెల్పెడి ఆధార మెద్దియులేదు. ఇది వర్ణించరిత్రాంశములందు నిగూఢమైయున్నవిషయము. క్రీ. శ. ౧౫౧౬ లో గృష్ణరాయ లీదుర్గమును జయించి కైవసము గావించుకొనెగదా; 1520 నందు ఆదిలుఖానుపై నతడు దాడి వెట్టినప్పు డది యతని యాధీనమందుండినది.¹ ఇందువలన క్రీ. శ. ౧౫౧౬, ౧౫౨౦ ల

11. Queyros, *The Conquest Ceylon*, p. 394. n. 1.

1. ఫెరిష్టాచరిత్రయందు (*Briggs' Ferishta III, PP48f*) రాయచూరుదుర్గము హిజీరీ ౯౨౭ అనగా క్రీ. శ. ౧౫౧౯-౨౦ వఱకును రాయల స్వాధీనమందెయుండెననియు, నప్పు డిస్లామీ లాదిలుఖాను దానిని వశపఱచుకొనుటకుదండెత్తిరాగా రాయలాతని నోడించి తఱుమగొట్టెననియు జెప్పియున్నది. కాని ఇది వాస్తవము గాదు. ఏలనగా, సమకాలికుడును పాఠశాస్త్రవత్సరప్రయ నగు న్యూనిజు రాయల

దండయాత్రసమయమునందు రాయచూరు ఆదిలు ఖానుని యధీనమున నుండెనని వ్రాసియున్నాడు. (*Nuniz, F. E. PP. 334 f*). ఫెరిష్టా యర్వా చీనుడు; అతని వ్రాతకంఠ సమకాలికుడును రాయల వెంట దండయాత్రను జూచుటకు బోయియుండిన న్యూనిజువాక్యములు విశ్వాసపాత్రములు గదా. కావున, సూయలు మున్నగు నాధునిక విజయనగర చరిత్రకారుల మార్గము ననుసరించి న్యూనిజు వివరించిన వృత్తాంతమే సత్యాత్మకమైన దని విశ్వసించుచున్నాను.

మధ్య నెప్పుడో యొకప్పుడు ఇస్కాయీలు ఆదిలు ఖానుడు రాయ సామ్రాజ్యముపై దండెత్తివచ్చి రాయచూరుదుర్గమును మరల జయించి స్వాధీనము చేసికొనెనని మన మూహించవచ్చును. ఈ మధ్య కాలమున గృష్ణరాయలు కళింగకాటూరు విజయ యాత్రలయందు నిమగ్నుడై యుండెను ; అది యాదిలుఖానుని కడక నెఱవేర్చుకొనుట కనుకూల మైన సమయమే. రాయరాణువ యంతయు గలింగాది యుద్ధయాత్రలయందు పనిపడియుండుట వలన, గడిదుర్గములను సంరక్షించుటకు దగిన బలములం దధిపనీతములై యున్నను, ప్రబలుడగు శత్రువెత్తివచ్చిన నతని మార్కొని పాఱుదోల జాలిన దళము లందుబడి దూరమున లేవు. ఈ సంగ చిని గుర్తించి యాదిలుఖాను రాయసామ్రాజ్య ముపై నెత్తివచ్చి రాయచూరు మున్నగు నంతర్వేది దుర్గములను వశపఱచుకొని యుండవచ్చును.

ఆత డెత్తివచ్చిన సమయ మిదియని నిర్ధారించి చెప్పటకు వలను పడదు ; కాని ఊహించుటకు గొంత యవకాశము గలదు. అనుక్తమాల్యదయాశ్వాసాంతములతో మొదటి నాల్గింటియందును ఉదయగిరి కొండపీడు కొండపల్లి సింహాచల విజయములను గరువాతి రెంటియందును కేంజావి నైజామన 'యావనావనిధవు' లపైని విజయములును కడపటిదానియందు కటకవిజయ మును వరుసగ జేర్కొనబడియున్నవి. దీనినిబట్టి చూడఁగా గృష్ణరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౧౬-౧౭ వ సంవత్సరమున సింహాచలమున విజయస్తంభమును నిల్పినపిమ్మటను గటకదహనమునకు బూర్వమును మహమ్మదీయులతో గేంజావికడను నైజామన యావనావని ధవుని మణిగృహాళిచెంతను యుద్ధము జేసినట్లు తెలియుచున్నది. ఆ శ్వాసాంతోక్త విజయము లవి చేకూడిన కాలక్రమముననుసరించి పేర్కొనబడియుండిన, కేంజావి యవనులతోడను నైజామనయావ నావనిధవునితోడను గృష్ణరాయలు యుద్ధము జేసినది క్రీ. శ. ౧౫౧౬ నకు దరువాతను

౧౫౧౮ ముందునై యుండవలయును ; అనగా నీ యుద్ధములు రెండును ౧౫౧౭-వ సంవత్సరమున జరిగెనని స్థూలముగ జెప్పవచ్చును.

ఈ సందర్భమున రాయలు మహమ్మ దీయులతోజేసిన యుద్ధము రాయవాచకము నందును బ్రస్తాపింపబడియున్నది కాని యందు కేంజావి మాట లేదు ; నైజామనయావనావనిధవుని రాజధానియగు నహమదునగరమును రాయలు నాశనము గావించినట్లు వచించియున్నది ; మఱియు నది క్రీ. శ. ౧౫౧౪-వ సంవత్సరమున నాగార్జున కొండను సాధించిన పిమ్మటను ౧౫౧౬-౧౭ న పోట్ూరు సింహాచలముకడ జయస్తంభమును ప్రతిష్ఠించుటకు ముందును నడచినట్లు చెప్పి యున్నది. కృష్ణరాయ విజయమునందుగూడ అహమదునగరమున రాయలు దురకలను జయించి నట్లు కలదు. యుద్ధకాలనిర్ణయవిషయమై పై గ్రంథముల సాక్ష్యమించుక భిన్నముగ గనపడు చున్నను, కళింగశైత్రయాత్రమధ్య రాయ లొక పర్యాయము మహమ్మదీయులపై జయవంతముగ దాడినడచెనని యవియొక గ్రీవముగ బల్కుచున్నది.

ఇట్లు రాయలచేబరాజితులైన తురకలెవ్వరో కనుగొందము. ఈ యుద్ధమునుండి మరలివచ్చిన పిమ్మట గజపతి రాజ్యముపై మరల గూచిసేయ నుంకించుచున్న రాయలనువారించు తిమ్మరసయ్య వాక్యములవలన వారెవ్వరైనదియు తెలియ వచ్చుచున్నది.

'అప్పాజీ రాయలవారితో నూడు తెగల తురకలరాజ్యమంతా కంపోలంశేళి(=కంపింపజేసి!) వారి దుర్గాలున్న స్థలాలున్న కట్టుకొని అహముదానగరం ఆమిద్యాలు విత్తించి గజపతి వారి గిరిదుర్గం స్థలదుర్గం యివి అన్నియు ఆక్రమించినట్టాయను. ముందర కదలిపొయ్యేది కార్యంకాదు.'²

2. రాయవాచకము (కాకినాడ, 1938) పుటలు 92-94.

3. కృష్ణరా. విజ. 3: 66

ఇంతకంటె స్పష్టతరముగ గృష్ణరాయ విజయమునందు,³

‘ఇతరులు శకు లే పలప నేదుల
శాహు నిజాము శాహులన్
గుతపనమల్కు నున్ గెలిచి
గొబ్బున సర్వగిరింద్ర దుర్గముల్
జతురత గైకొనన్ ధర
ససాధ్యము నీకిక గల్గదై న నం
చిత యశ యొక్క విన్నపము
జేసెద వేదురఁ జిత్తగింపుమా,’

ఇందువలన కృష్ణ రాయలు కేంబావి
యహమదునగరములకడ నోడించిన తురకలు
ఆదిలుఖాన నిజాముల్ ముల్కు కుత్బుల్ ముల్కు
లను, విజాపురాహమదనగర గోల్కొండ నేలు
ప్రభువులని తెలియవచ్చుచున్నది.

ఇక రాయలు కళింగశైత్రయాత్రను
నడుమ నాపి పై బేర్కొన్న తురకరాజులపై నేల
యెత్తిపోయెనో కనుగొనవలసి యున్నది.
విచారించగా దీనికి ముఖ్యకారణము రాయ
సామ్రాజ్యముపై దురకరాజులందఱు నేకముగనో,
ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగనో నడపిన దండయాత్రలని
తోచుచున్నది. క్రీ. శ. ౧౫౧౬ ప్రాంతమున
కుత్బుకుత్బుల్ ముల్కు విజయనగర గడి ప్రదేశ
మందలి దేవరకొండ పానుగలు గన్నుర కోవిల
కొండలను నాలుగు దుర్గములను రాయల
సైన్యముల నోడించి కైకొన్నట్లు ఇంతకుముందరి
ప్రకరణమున విదితము సేయబడి యున్నది.
ఇస్మాయీ లాదిల్ ఖాను రాయచూరునుగూడ
అప్పడె స్వాధీనపఱచుకొని యుండవలయునని
ముందె యూహించితిమి. అహమదునగర
నిజాముల్ ముల్కు పీరికి దోడునడచి యుండవల
యును. ఇట్టి సంఘటన నూతనమైనది కాదు.
తత్సూర్యము పలుమార్లు నడచినదే. ఈ మూడిండ్ల
తురకరాజులను రెండు ఉద్దేశములతో నీ యుద్ధ
కార్యమును దలపెట్టినట్లున్నది. గజపతికి దోడ్పడ
వలయునను ఇచ్చయొకటి : గజపతివారికిని తురక
రాజులకును రాజకీయమైన మైత్రి గలదు. ఇప్పటివలె
నప్పుడును రాజు లొండొరుల సంస్థానములలో దమ
ప్రతినిధులను నిలుపువారు ; ఈ ప్రతినిధులు

తాత్కాలికముగ నేదైన యొక కారాధ్యము
వచ్చి పోవు రాయబారులును దూతలును గారు.
స్థిరముగ నొకరాజువడమున మరియొకరాజు
సాస్థానమున నుండు నియోగ్యులు. అప్పటి
రాజకీయ పరిభాషయందు పీరికి స్థానాపతులని
పేరు. ఈ స్థానాపతు లిప్పటి రాయబారులవలె
సన్యరాజ్యములందు దమ రాజ్యమునకు సంబంధించిన
యావద్విషయములను జేడ్చడనీయక జూచుటయే
కాక అన్యరాజ్యముల మగ్ధములను గనుగొనుట
కొఱకు నిరంతరము మాటువేసముల సంఛరించు
చుండు వేగరులకు బ్రాప్తైయుండిరి. తఱచుగ
పెక్కురాజ్యముల స్థానాపతులు సమావేశమై సమ
రాజ్యముల కన్నిటికిని సామాన్యములయిన రాజ
కీయసమస్యలను జర్చించి వాసిని దీర్ఘానముసేయు
మార్గముల నన్వేషించువారు. కృష్ణ దేవరాయలు
మహమ్మదీయరాజ్యములపై దండు పెడలబోవు
చున్నాడనువార్త ప్రచుర మయినంతటనే ఇట్టి
స్థానపతుల సమావేశ మొక్కటి విజాపురమున
గూడెను.

‘దాదిమహాలు ముందుగా ముందర
దివాణంలో ముందర ఆయావజీర్లు దొండోపండి
తులు మొగలయినవారు నియోగ్యులువారివద్ద
కుతపనమల్కు వారి పేజీబులు ముకుందపండితులు
మొదలయినవారు కూర్చుండి ఆలోచనచేసినది :—
కర్నాటకం సింహాసనానకు నడవంగా కృష్ణరాయల
వారిని అధిష్ఠాన కర్తలను జేసిన దారభ్యం తురకల
మీద కార్యం శాయ ఆలోచనజేళి అందుకై
యత్నములు జేస్తావున్నారు. అన్ని వివరాలకు
విజయనగరమునుండి కాకితములు ప్రాళివచ్చెను.
...మంత్రాలోచనగా వార్తలాడినవి : కర్నాటకం
వారు సరదు బలమించినస్తే గజపతివారికిన్ని మన
కున్ను మున్నెరికం గాకుండగా వుండును. ఆరిత
గాకుండ అందునకైన యత్నంగని సరుదు దుర్గా
లను రస్తుసామగ్రిలు వేయించి బలవంతంగా
యేనుగలు గుఱ్ఱాలు కాల్యలములు వుంచవలెను
అని ఆలోచనజేసినవారై యేదుల శాహువా
తోను...నిజాంశాహువారున్ను కుతుపనమల
వారున్ను విజయనగరానిమండి కాకితములు ప్రా

వచ్చినది విని ఆలోచనపరులై యిక్కడికి కాకి తములు అంప్పి తమ తమ సరుదు స్థలములు వదిలపరచుకొని యాది హెచ్చరికలతో నున్నారు...

'గజపతివారు.....పరస్థలపు నియోగ్యులతో నున్న సంభాషణ శేయిగా నిజాంశాహువారి నీలాద్రిపంతులువారున్న యెదుల శాహు కుతవనమలక వారి స్థానాపతులున్ను..... కర్ణాటకాధీశ్వరులు కార్యముఖానకు నడిచేవారై చతురంగబలమున్న జితచేసుక బైలు మెరసి సరుదులకువచ్చి కనుపించుకొనేవారై యున్నారు. యీవరకు ఉత్తరం దక్షిణం దొరలకార్యాలకు హాని వృద్ధులకు సహాయసంపత్తి నడుపుదురు. ప్రబలమైన కార్యాలెత్తే అందరున్న ఏకగ్రీవమై ఉత్తరం అఘుపురం వారి కార్యాలకున్నా నిర్వహింతురుగా. ఇప్పుడు అంతేకీ కార్యాలు యేమి వున్నది? సరుదున వుండేవారు గనుక—యితరం గాదుకదా. యెదుల శాహువారున్న నిజాంశాహున్ను, కుతవనమలకవారున్న సరుదులు స్థానికుడిగా యోచనశాయగావనిలేదు. అంధుకు మించిన కార్యాలెత్తే అహముదు నగరపర్యంతం వత్తురు—అని ఘనంగా వ్రాశిఅంప్పివారు.'⁴

రాయవాచకమునందు పై వివరింపబడిన స్థానాపతుల వృత్తాంతము విశ్వానరపాత్రమేని—కాదనుటకు గారణము గానరాదు—దక్కను మహమ్మదీయ ప్రభువులకును గజపతి వారికిని రాజకీయములందు మైత్రి కలదనియు, నుత్తరమున అఘుపురము (అగ్రా) వారితోను దక్షిణమున కర్నాటకంవారితోను యుద్ధము పొసగినప్పుడు వారందరేకీభవించి శత్రువును దార్కొనువారనియు దెల్లమగుచున్నది. క్రీ. శ. ౧౫౦౯-౧౦ యందు కృష్ణరాయలు మహమ్మదీయ రాజ్యములపై దండెడిటబోవుచున్నాడను వదంతి వుట్టి నప్పటి నుండియు నతని వారందరేకమై ప్రతిఘటించుటకు ఒండొరులతో సంప్రతింపులు సాగించుచు, బూర్వ మర్యాదప్రకారము గజపతిని గూడ తమ

కొత్తానిగనుండుమనియు దమతో నేకీభవించుట మేలనియు నతనికి దెలియబరచిరి. గజపతులకును గర్ణాటక చక్రవర్తులకును శత్రుత్వము తరతరములుగ బెరిగి వచ్చుచుండెను; కర్ణాటక చక్రవర్తులతో యుద్ధము సంభవించినపుడు దురకల సహాయమును బొందుట కపిలేశ్వరుని కాలము నుండియు నాచరణయందుండిన పాతమర్యాదయే కాని క్రొత్తది కాదు. కావున గజపతి ప్రతాప రుద్రుడు కృష్ణరాయల బ్రతిఘటించుటకొఱకు దక్కను మహమ్మదీయ ప్రభువులతో నేకీభవించెనని నిస్సంశయముగ నంగీకరింపవచ్చును.

ఇట్లు మున్నెఱుకగలిగి కర్ణాటకులను గడి దాటి రానీయక వెనుకకు ద్రోయుటకొఱకు మహమ్మదీయ ప్రభువులను గజపతివారును జేసిన ప్రయత్నములన్నియు గృష్ణరాయల రణకౌశల్యమువలన విఠథములైపోయెను. ప్రారంభము నందె మహమ్మదీయుల కళని సంకాశమైన దెబ్బ తగిలెను. క్రీ. శ. ౧౫౧౧-౧౨ ప్రాంతమున కృష్ణరాయలు గృష్ణాతీరమున మూడిండ్ల తునకరాజుల దళములను విఱుగబొడిచి చెల్లాచెదరు గావించుటయే కాక కృష్ణకుదక్షిణమందుండిన వారిదుర్గములను రాష్ట్రమును నాక్రమించుకొనెను. తరువాత గజపతి సామ్రాజ్యముపై నెత్తిపోయి యుదయగిరి కొండపీడు కొండవల్లి మున్నగు తీరాంధ్ర సుప్రసిద్ధ దుర్గములను తత్సంబంధిరాష్ట్రములను జయించి స్వాధీనము జేసికొని తెలింగాణము బ్రవేశించి యచటి కోటలను సీమలను ఆక్రమించి, కళింగ మధ్యమందలి సింహాచలముచెంతకు బోయి విడిసెను. అప్పాజీ తిమ్మరసయ్యవలె దక్కను మహమ్మదీయ ప్రభువులను గృష్ణరాయలు గజపతిరాజ్యములోనికి చాలదూరము జొచ్చుకొని పోయెనని తలచిరి. రాయరాణువధాటి కాగజాలక పాటుగజపతికి దోడ్పడుటకు అదియే యదననియెంచిరి. అప్పుడు తాము విజయనగరసామ్రాజ్యముపై నెత్తిపోయి తాకిన దమ దండయాత్ర నడ్డగించుటకొఱకు గృష్ణరాయలు గళింగమున యుద్ధము సల్పుచుండిన సైన్యమునంతటిని గాకపోయినను జాలభాగమును మరల్చుకొని రావలసివచ్చునని గూడ నంగు

4. రాయవాచకం (కాకినాడ. 1988); పుటలు 46, 47, 49, 78.

మూలమున గజపతిమీది రాయనైననైయుల యొత్తిడి తగ్గిపోవుననియు దలచి ఘోజుల ముస్తీదు చేసికొని బయలు వెడలిరి. కేవలము గజపతికి సాయముసేయు నపేక్ష యొక్కటియే వారి నీ దండయాత్రకు బురికొల్పలేదు. ౧౫౧౧-౧౨ వ సంవత్సరమున రాయలచే దమకుగల్గిన పరాభవము నకు బ్రతీకారముసేయు దలంపును నప్పు డతడు దమచేతినుండి నాచికొన్న దుర్గములను రాష్ట్రమును మరల సంపాదించవలయునను గోరికయు వారిని ద్వారపెట్టెను.

ఈ దండయాత్ర నెదుర్కొనుటకే కృష్ణ రాయలు కళింగ జైత్రయాత్రను మధ్యయం దాపి దక్కను తురకరాజులపై నడచినది. ఈ యుద్ధమున నడచిన ముఖ్యాంశములను రెంటినిమాత్రము రాయలు బేర్కొనియున్నాడు. (1) కేంజావి కయ్యము :— కేంజావి ప్రాచీన బహమనీ రాజధానియగు గుల్బర్గాకు వైరృతి దిగ్భాగమున నేబదిమైళ్ళదూరమునను, ఆదిలుశాహుల రాజధాని యగు విజాపురమునకు దూర్పున గొంచె మించుగ సంతియదూరమున నున్న గ్రామము. బీదరు అహమదానగరరాజ్యముల సరిహద్దులు సమీపమందె యుండినవి. ఇచట నొక బలిష్ఠమైనకోట యుండెను. అది యప్పు డెవ్వరి యేలుబడిక్రింద నుండెనో చెప్పటకు వీలులేదు. మహమ్మదీయ రాజ్యములోని కంఠదూరము గృష్ణరాయలు చొచ్చుకొనిపోవుటను జూడ తత్పూర్వము మహమ్మదీయ ప్రభువులనోడించి వారిని వెన్నంటి తఱుముచుబోయినట్లున్నది. ఆముక్తమూల్యుడలోని వర్ణననుబట్టి చూడగా కేంజావియద్దము భయంకరమై యవసజనమారణ కారణమైనట్లు తోచెడిని. (2) నైజామనయావనా వనిధవుని మణిప్రాసాద నిర్మాణము :—రాయ వాచకమునందును గృష్ణరాయ విజయమునను రాయలు అహమదునగరముపై నడచి యచట తురకల నోడించి యాపట్టణమును నేలమట్టము గావించినట్లు చెప్పియున్నది. రాయవాచకమున

జరిగిన యుద్ధాంశములు వర్ణనాడంబరము లేక సంగ్రహముగ నిట్లు వివరింపబడినవి :—

‘అహమదునగరమునకు నడవగా కొనమూకలవారు వెళిపాళ్ళాలు చొరబడి చెరజొరావట్టి చాలా కంపాలంశేయంగా కోటలోని గుర్రాలు వారు వెళ్ళివచ్చి యెదుట నిలిచి జగడ మియ్యంగా మూడుండుకాకులు ఘోడియలలోగా రెండువేలుంన్నెనమంన్నూరు గుర్రాలున్న అన్నియు రౌతులున్న చాపకట్టుగా మృత్తిబొండ్లిరి గనక యీ సమాచారం కోటలోవున్న మొదటి దొరలైనవారు విని ఇఖను ముగం కోటలో నిలిచి పున్నట్టెడతే చేపట్టుగా పట్టుకబోదురు. అండ్లనుంచి చాలా అవమర్యాద అని యెంచి యేమిదోయినా బోని అని కోటనువిడిచి పారిపోయిరి. గనక రాయల వారు ఆకోట యిడియగొట్టించి ఆపట్టణ యెంత మేరో అంతమేరానున్న వెలిపాళ్ళాలుంన్న దుంన్నించి ఆమిదాలు జిల్లేళ్ళు విత్తించె’ను.⁵ కుమారధూర్జటి పై యంశములనే ప్రబంధ ఫస్కాది ఇట్లు వర్ణించినాడు :—

‘దర్పంబున నముదానగరంబుపయి గరంబు దురంబు సేయందలంచి యప్పురంబు నలుదెసలం జాట్లు ముట్టినంబెట్టరరియు బెదరియుఁ బెదరియుఁ దజ్జానవదవర్గంబు పలుదెసలం జాఱుమీఱిన రాగంబున నచ్చటి యవనబలంబు లెసంగచలంబునన్ గోటవెడలివడిం దలపడినం బోరు ఘోరంబై కారవ పాండవ రణంబునుంబోలి గాంగేయ కుంభజాత దుశ్శాసన వీరలత్పూణ కర్ణ శల్యహరణ కారణంబై... మెఱయు నయ్యుద్ధవిడికి నోహటించి చలించి పలాయమానులగు పారసీకుల ననేకుల గాందిశీకులని యెంచి బ్రదుకుదురుగాక యని యుపేక్షించి తడియస్థలంబున జయధ్వజంబెత్తించి’ అని.⁶

పై నుదాహరించిన రెండు వర్ణనల యందును గొంతభేద మగపడుచున్నది. రాయ వాచకమునందు గృష్ణరాయ అహమదునగరపుగోట నిడియగొట్టించెనని యున్నది. కృష్ణరాయ విజయమునం దాప్రస్తావము గానరాదు. కుమార

5. రాయవాచకం (కాకినాడ. 1923 పుట 98.)

6. కృష్ణరా విజయ : 65.

ధూర్జటి యాయంశము నెందుకు పేర్కొనలేదో కాని కోటను ఇడియగొట్టినదిమాత్రము వాస్తవము. కృష్ణ రాయల సామ్రాజ్యమే రాయవాచకవర్ణన యథార్థమని రుజువు సేయుచున్నది. అముక్త మాల్యదపపాశ్వాసాంతమున,

‘ఇది నైజామన యావనావనిధ
వాహీనాభ్రచుంబి స్ఫుర
ద్విదితాభీలమణిగృహాళిదళనో
ద్వేలోగ్రహస్తి ప్రజో
ద్యదనీకాగ్రగ కృష్ణరాయ,’

అని చెప్పకొనియున్నాడు. ఈ మణిగృహాళి యహా మదనగరపు గోటలో నుండినవి. వీని పరిసరముల యందే యహామదనగరము నిర్మింపఁబడెను. ఈ మందిర పట్టణ నిర్మాణములనుగూర్చి ఖైర్తాబ్దుల్లా వ్రాసియున్నాడు. బహమనీనుల్తాను సైన్యముతో సహామదు నిజాముల్ ముల్కుకు జరిగిన యుద్ధమునందు నిజాముల్ ముల్కునకు జయము గలిగెను. ఈ రణక్షేత్రమున క్రీ. శ. ౧౪౯౦ సం॥న అహామదు నిజాముల్ ముల్కుక చక్కని ప్రాసాదమును నిర్మించి దానిచుట్టును కనులపండువు సేయు నుపవనమును వేయుటచే నా విజయమున కుపవన విజయమని పేరు వచ్చినది; అతని తరువాతివారా తోటను మరింత మహోజ్జము గావించిరి. మఱియు దానిచుట్టును కోట కొత్తశము లెత్తించి దానికి నిజాము ఉపవనమని నామకరణము గావించిరి. ౧౪౯౪ సం॥న దనరాజ్యమున కొక రాజధానిని నిర్మింప నిశ్చయించుకొనెను. ఈ యుద్దేశముతో నతఁడు నిజాము ఉపవన పరిసరముల సేనానదీతటమునను సహామదునగరమును నూతన పట్టణమునకు బునాది వేసెను. తరువాత క్రీ. శ. ౧౫౦౦ ప్రాంతమున దౌలతాబాదు ముట్టడినుండి మరలివచ్చినవెంట నిజాము ఉపవనము చుట్టు కోటనుగట్టి యందెట్లు తాత్పర్యము నొక మందిరమును గట్టించెను.⁷ ఈ నిజాము ఉపవనములోని ప్రాసాదములె కృష్ణరాయుని యడియగొట్టిన గృహాళి. అవి యహామదునగరపు గోటలోనివగుటచే గోట నిడియగొట్టక వానినిడియ

గొట్టుట సాధ్యమైన కార్యము గాదు; కావున రాయవాచకమున జెప్పినట్లు కృష్ణరాయలహామదు సగరపు గోట నిడియగొట్టుట నిక్కువము. కాని యీ విజయముములమున గృష్ణరాయలు విశేషము లాభమును బొందినట్లగవడదు. రాయవాచకమున మూడు తెగల తురకలరాజ్యమంతా కంపోలంజేసి వారి దుర్గములను స్థలములను గట్టుకొన్నట్లు వ్రాసియున్నది. తురకల రాజ్యములను గంపోలము జేసినమాట వాస్తవమే; కాని యీ యుద్ధానంతరము తురకల రాజ్యమందలి దుర్గములును స్థలములును వారి యధీనమందే యుండుటచే గృష్ణరాయలు వానిని గట్టుకొనె ననుట యతిశయోక్తి. ఇంతియకాదు రాయచూరు మున్నగు సంకర్షేద్విదుర్గము లింకను అదిలుఖానుని యాధీనమునందే యుండినవి. కో వె ల కొం డ మున్నగునవి తుత్తుల్ ముల్కు క్రిందనే యుండినవి. తురకలను పరాభూతులను గావించియు గృష్ణరాయ లీ దుర్గగ్రహణమున కేల పూనుకొనలేదు? అనుప్రశ్న యొకటి సమాధానమును గోరుచున్నది. ఏల పూనుకొనలేదో కనుగొనుటకు దగిన సాధనములు లేవు, కాని యూహసేయవచ్చును.

రామాయణములో బిడుకలవేట్లాట యన్నట్లు కళింగ శైత్రయాత్రమధ్యమం దావిర్భవించిన దీ కేంజావి యహామదునగరముల యుద్ధప్రసక్తి. తత్కారణమున నడచుచుండిన కళింగ దండయాత్రనాపి మహమ్మదీయ ప్రభువులతో గృష్ణరాయలు గఽయ్యమునకు రావలసి వచ్చెను. వారిని పరిభవించి తఱుమగొట్టినపిమ్మట వారాక్రమించుకొనియుండిన దుర్గములను వైకొనుట వ్యవధి లేకపోవుటచే వానిని దరువాత జయించవచ్చునని తలచి కలింగమునకు మరలిపోయియుండును. బహిరంగస్థలయుద్ధముకంటె గోటల ముట్టడించి సాధించుటకు దీర్ఘకాలము పట్టును. రాయలు మహమ్మదీయు లాక్రమించుకొనియుండిన గడికోటలను సాధించుటకు గడగిన, గజపతివైన దండయాత్రను దదేకనిష్ఠతో సాగించుటకు వీలుండదు. అవకాశముగలిగిన నతఁడు రెక్కొని క్రొత్తగ దళములను గూర్చుకొని ప్రబలుచు

7. Briggs' Ferishta III pp. 197, 200-01, 204.

తార్కానవచ్చును. కావున గజపతి కట్టియవకాశము నీయక నతని సంపూర్ణముగ నోడించి సంధికొడ బఱచి యావల మహమ్మదీయుల పని బట్టింప వచ్చునని నిశ్చయించి సింహాద్రికి ద ర లి పో యి యుండును.

క

రాయచూరు

(క్రి. శ. 1520)

కళింగ దండయాత్ర జయవంతుముగ ముగిసినది ; కూతునిచ్చి రాయల కుద్వాహమొనర్చి గజపతి రాయలతో సంధిజేసికొనెను ; అనంతర యుండిన కాటూరు ప్రభువు నిహతుడాయెను ; అతని ధనసంచయము రాయ భండా ర ము ను జేరెను ; రాష్ట్రము రాయ సామ్రాజ్యమున గలసి పోయెను. ఇత తురక లాక్రమించుకొని యుండిన దుర్గములను జయించి కైకొనుటకు బ్రయత్న పడవలసియుండెను. అందు ముఖ్యమైనది కృష్ణా తుంగభద్రల యంతర్యేదియందలి రాయచూరు. మొట్టమొదట నాదుర్గమును సాధించి యంతర్యేది నంతటిని తన యధికారము క్రిందికి దెచ్చుకొని దక్కిన చిల్లరకోటల నటుపిమ్మట సులభముగ స్వాధీనపఱచుకొనవచ్చు నని నిశ్చయించి యా కార్యమును నెఱవేర్చుటకు దగిన ప్రయత్నములు సేయగడ గెను.

రాయచూరు దండయాత్ర ప్రకటన సందర్భము న్యూని జొక కథను చెప్పుచున్నాడు :—

సయ్యిదు మర్కారు కథ : ఒకనాడు కృష్ణ దేవరాయలు సాళువతిమ్మయతో సాళువ నరసింగ రాయల మరణప్రమంధలి యాదేశముచొప్పున నందు జేర్కొనియుండిన దుర్గములలో నొక్కటి యైన రాయచూరును ఆదిలుఖానుని జయించి స్వాధీనముజేసికొనుటకు నిశ్చయించిననియు, నంతకు ముందు నలువదేడ్లనుండియు నాటివఱకును వర్దిల్లుచు వచ్చిన దమ రెండురాజ్యములయొక్క మైత్రి భంగపఱచుటకు వెరవెఱుగక నున్నాడ ననియు జెప్పెను. అందుకు సాళువ తిమ్మయ

ఇట్లు జవాబుచెప్పెను. రెండురాజ్యములకును మైత్రి కొన్ని నిబంధనల ననుసరించి నడువవలసి యున్నది :— ఇరువత్తములవారియం దెవ్వరి రాజ్యమునుండియేనియు జమీందారులు, ఋణ గ్రస్తులు, ద్రోహి దళవతులు మున్నగువారు పాటి పోయి రెండవవారి యండ జేరిన, నట్టివారిని దమకు బట్టియీవలయునని మొదటివారు కోరిన యెడల రెండవవారు వారి నప్పగింపవలయును. ఏలినవారిక్రింది భూస్వాములును, అప్పపడి ధనము నీయవలసిన ఋణుగ్రస్తు లనేకులు ఆదిలుఖానుని రాజ్యమున డాగియున్నారు. కావున ఆ సేవము వెంట దండు వెడలవచ్చునని యతడుపాయము జెప్పెను ; కాని ఇతరమంత్రు లందు కొప్పకొన లేదు.

కృష్ణరాయల కొలువున సయ్యిదుమర్కారును మహమ్మదీయు డొక డుండెను. వానిచే నలువదివేల వడ్డావుల వైకమిచ్చి గుఱ్ఱములను గొనుటకు గోవాపట్టణమున కంపియుండెను ; గోవాకు రెండు లీగుల దూరమున పోండాయను స్థలము గలదు. అది మహమ్మదీయుల కునికిపట్టు. మర్కరాస్థలమును జేరి యచటినుండి యాదిలు ఖానుని రాజ్యము లోని కాధనమునంతటిని వెంటగొనివరారి చిత్తగించెను. పోండాయందాత డుండగ నాదిలుఖా నాతనిపేర నొక యుత్తరము వ్రాసిపంపెననియు, దత్కారణమున నాత డాది లుఖానుని రాజ్యమునకు జాటిపోయెననియు గొందఱు చెప్పుదురు. సయ్యిదు మర్కారు పలాయనము రాయల కెఱుక పడినంతటనె, యతడు పెక్కు సంవత్సరములుగ రెండురాజ్యములకును వర్దిల్లుచున్న మైత్రి యాద్రోహి కారణముగ విఘాతముసేయుట యుక్తముగాదనియు, వానిని బట్టి తనకడ కంపవలసినదనియు గోరుచు నొక కమ్మ నాదిలుఖానునిపేర వ్రాయించి పంపెను. ఆ కమ్మ యందగనె యాదిల్ఖానుడు ఖా జీ ల ను మంత్రులను రప్పించి వారి కాలేఖార్థము జదివి వినిపించి వారిని సలహా యడిగెను. మర్కారు సయ్యిదు, అనగా ముహమ్మదుప్రవ క్తవంశ సంజనితుడగుటచేతను, ముల్లాశాస్త్రవిశారదుడు

నగుటచేతను నాతని రాయలకుబట్టి యారాదనిరి. అంతట నాదిల్లా నొకయుక్తి నవలంబించెను ; మర్కరుకు దాబులను రేవుపట్టణమును జాగి రొసగి యతనినచటి కంపి, యతడు దన యాస్థాన మున లేడనియు, నతనిసంగతి తనకేమియుఁ దెలియదనియు బదులు వ్రాసియంపెను. దాబులు నుండి యా సయ్యుదెచ్చటికో పాటిపోయెను.

ఈ విషయ మెఱుకపడగనె రాయలు దక్షణమె దాబులుపై దండువెడలిపోయి నూడు దీర్చుకొన నిశ్చయించెను. మంత్రు లల్పధనము కొఱకు సయ్యుదుపై యుద్ధమునకు వెడలుట పాటి గాదని వారించిరి. కాని రాయల దృఢసంకల్పమును గుర్తెఱిగి, 'దేవా ! దాబులుమార్గమున బోవలదు; ఇప్పు డాదిలుఖానుని యధీనమున నుండు రాయ చూరుపై దండువెట్టుడు ; అది పూర్వము మన రాజ్యమునకు జెల్లుచుండినదని విన్నవించిరి. మంచిదని వారి సలహా నంగీకరించి, సయ్యుదు మర్కరు నృత్యంతమును దెల్పుచు మద్రె మల్కో, దెమెల్లెనో, దెస్తూర్, విరిదో అనువార లకు ఉత్తరములు వ్రాయించెను.⁸

క్రీ. శ. ౧౫౫౦ ప్రాంతమున దా పషియా యను చరిత్ర గ్రంథమున ప్రథమదశకమును బ్రక టించిన బ్యారాసు ఈకథను గించి ద్వ్యత్యాసముతో నిట్లు చెప్పుచున్నాడు :—

'ఆదిలుఖానుని తంత్రము చేసి బోను కెక్కింప వచ్చునని యెఱిగి కృష్ణరాయలు పెక్కిండ్లుగ దన కొలువునందుండిన సయ్యుదుమెర్కరను మహమ్మ దీయుని బిల్పించి, నలువదివేల పర్దావుల నెత్తికొని గోవాకుబోయి యచట పారశీక దేశమునుండివచ్చు గుఱ్ఱములను గొనుమని యాజ్ఞాపించెను. మన కప్రానునకు గూడ నాయుద్ధమును సాధించు మద్దేశముతో, నాయంశమెల్లరకు దెలిసియుండుట మేలని యెంచి జాబులను వ్రాసెను. సయ్యుదు మర్కరు తనవశమున నున్న ధనముమీది వ్యామోహముచేతనో, యాదిల్లా నంపి న

యుత్తరమునకుబోగియో, గోవాకు నూడుతీగుల దూరమునందుండు పోండ యను తాణాదరియకు వచ్చి చేరినపిమ్మట ఆదిలుఖానుని రాజ్యమునకు జాటిపోయెను. అతడు తన చెంతకురాగానే యాదిల్లాను, అతడు ప్రవక్తముహమ్మదుయొక్క మహోన్నత కుటుంబమునకు జెందినవాడగుటచే నతనికి దావులు తాణాదారి యను జాగీరుగ నొసగి యచటి కంపెను..., కాని తరువాత కొన్ని దినములలోనే యత డచట గానరాక మాయమై పోయెను. అతనిచెంత నున్న నలువదివేల పర్దావులను హరించినపిమ్మట ఆదిల్లా నాతని జంపించెనని చెప్పుదురు.⁹

ఇట్లు కృష్ణరాయలకు సమకాలికులును నించుక తరువాతివారునైన పోర్చుగీసు చరిత్ర కారులును జెప్పు సయ్యుదు మర్కరుకథయందు సత్య ముండకపోదు ; కాని వారి యాధార్థమును సంశయగ్రస్తముసేయు నట్టియంశములు వారి కథయందు లేకపోలేదు. ఇందు ముఖ్యమైనది విద్యానగర విజాపురరాజ్యముల మైత్రి. క్రీ. శ. ౧౫౨౦-వ సం॥న కృష్ణరాయలు రాయచూరుపై దండు వెడలుటకు పూర్వము నలువది సంవత్సరము లనగా ౧౪౮౦ నుండియు వై రాజ్యముల రెంటిమధ్య మైత్రి వర్ధిల్లుచుండినట్లు న్యూనిజ చెప్పియున్నాడు. ఇది యబద్ధమని నోరువిచ్చి చెప్పనవసరము లేదు. విజాపురరాజ్యము స్థాపింపబడినది క్రీ. శ. ౧౪౮౯ వ సం॥ నందని మహమ్మదీయ చరిత్రలవల్ల దెలియు చున్నది. అది మొదలు రాయచూరు యుద్ధపర్యం తము గడచినయేండ్లు ముప్పదియొక్కటి. ఈ ముప్పదియొక యేండ్ల కాలములోపల విద్యానగర విజాపురములకు పెక్కుమార్లు యుద్ధము నడచినట్లు మహమ్మదీయ చరిత్రలవల్లను, హిందూ వాఙ్మయమువల్లను, విజయనగర చక్రవర్తుల శాసనములవల్లను దెలియవచ్చుచున్నది. 'కావున ఈపట్టున న్యూనిజమాట సత్యాత్మకము గాదని వేఱుగ జెప్పవలయునా ? దీనివలెనే మర్కరు కథయు నసత్యమైయుండరాదాయను సంశయము గలుగవచ్చును. వీటిరెంటికిని గల తారతమ్యమును గ్రహించితిమేని యట్టి యనుమానమున కవకాశ

8. Nuniz F.E. pp. 323-25

9. Ibid, p. 325, W. 2.

ముండదు. విద్యానగర విజాపురముల మైత్రి న్యూని జన్మల నుండి కర్ణాకర్ణిగ విన్న గత చరిత్రాంశము. సయ్యదు మర్కరుకథ ప్రాయశః అతడు విజయనగరమునతో, గోవానందో, లేక తత్సమీపస్థమగు మఱియొక తావుననో నివసించుచుండినప్పుడు జరిగినది. ప్రత్యక్షముగ కంటితో జూచినది కాకపోయినను నట్లు చూచినవారివల్ల నెఱిగినది, స్వానుభవముక్రిందికి వచ్చును; కావున నది యసత్యమని యనుకొనుట కవకాశము లేదు.

ఇక కృష్ణరాయలు సయ్యదు మర్కరు వృత్తాంతమును దెలియజేయుచు లేఖలు వ్రాసినవారెవ్వరో, వారి కట్లు ఏల వ్రాయవలసివచ్చెనో విచారించవలసి యున్నది. వీరిలో 'మాద్రెములకో' యను దానియందలి 'మాద్రె' యను పేరు 'ఇమా' దనియు నతడు వీరారు సుల్తాననియు, 'వీరిదో' వీరరు సుల్తానగు బరీదనియు, 'దెమెల్లినో' దెస్తూరుల యానవాలు చక్కగ దెలియరాదనియు నొకవేళ నది 'జెమెల్లినో' యనగా నిజాముల్ ముల్కును దానికి వ్రాయసకాని పొరపాటు కావచ్చుననియు, దెస్తూరనునది న్యూనిజు గ్రంథమున మఱికోన్ని యెడల దెసూయా, లేక దెస్కారను దాని

10. F. E. p. 325, N. 3

11. 'జెమెల్లినో' యనునది నిజాముల్ ముల్కున కాథా సరూపమని యా మాటలకు గల పోలికయే విదితము సేయుచున్నది. ఇంతేకాక జెమెల్లినో సోదరి నాదిలుఖానుడు పెండ్లాడినట్లు న్యూనిజు వక్కాణించి యున్నాడు. (F. E. p. 326); దీనిని రుజువుసేయు సాక్ష్యము లభ్యవడలేదు; కాని ఫెరిష్టా గ్రంథమునందు క్రీ. శ. 1508 మొదలు 1558 వఱకు రాజ్యముచేసిన మొదటి బుర్హాన్ నిజాం శాహు ఇస్మాయిలు ఆదిల్ ఖానుని తోబుట్టువగు మరియు జేగము సుద్యాహము జేసికొన్నట్లు వ్రాసియున్నాడు. మఱియు నీ వివాహము జరిగినది క్రీ. శ. 1524 వ సంవత్సరముననియు దెల్పియున్నాడు. (Briggs-Ferishta III pp 51-2) దక్కను మహమ్మదీయ ప్రభువుల కుటుంబములలో గుండమార్పు పెండ్లిండ్లు పెక్కు జరిగినట్లు చరిత్రగ్రంథములవల్ల దెలియవచ్చుచున్నది. కావున న్యూనిజు చెప్పినట్లు ఆదిల్ఖానుడు జెమెల్లినో (నిజాముల్ ముల్కు)ని తోబుట్టువును జెండ్లియాడి యుండిననుండవచ్చును.

రూపాంతరమనియు నది గోల్కొండనుల్తానగు కుల్లికుత్తుపాయనియు సూయెలుగారు వ్రాసిన యున్నారు.¹⁰ కాని సూయెలుగారి వ్యక్తినిర్ణయమును పూర్తిగ నంగీకరించుటకు వీలుగాదు. 'మాద్రె' యను నామమును ఇస్మాదుతో సరిపెట్టుటకంటె 'మదార్' యొక్క యాఖాస రూపమని యూహించుట యుక్తమని తోచుచున్నది. 'మాద్రెములకో,' మదారుల్ ముల్కు. కావచ్చును. అట్లయిన నతని గుర్తించుటకు దగు సాధనము లింకను లభ్యవడలేదు. 'వీరిదో' వీరరు సుల్తానగు బరీ దనుటకు సంశయము లేదు. 'దెమెల్లినో' సూయె లూహించునట్లు జెమెల్లినో కావచ్చును. అగు నేని యతః డహమదునగర ప్రభువని నిజాముల్ ముల్కునుట సరియే.¹¹ దెస్తూరు కుత్తుల్ ముల్కుని సూయెలు చేసిన వ్యక్తినిర్ణయము సరియైనది కాదు. ఇది దస్తూరి మమాలిక్, దస్తూర్ దీనా రనువారిలో నొక్కరిపేరై యుండవలయును. వీరిరువురికి పితా పుత్రభాంధవ్యము గలదు. ఇరువురును గృష్ణరాయల కాలమున గుల్బర్గా నేలిరి. ఈ మహమ్మదీయ ప్రభువులందఱును బహమనీ సంస్థానము నాశ్రయించియుండిన సామంతులు. క్రీ. శ. 1500 మొదలు 1507 వఱకును బహమనీరాజ్యమును బాలించిన రెండవ మహమ్మదు శాహు కేవలము సత్వహీనుడగుటచే సామంతులపై దన యధికారమును జెల్లించుకొనజాలకపోయెను. కావున వారు తా మేలుచుండిన సీమలయందు స్వతంత్రులుగ వర్తిలుటయెకాక, చుట్టుప్రక్కలనున్న తోడి సామంతులను గొట్టి వారి సీమలను జయించి సూతన రాజ్య నిర్మాణమునకు గడగిరి. తత్కారణమున వారికి పరస్పరము వైరము గలిగి యుద్ధము సామాన్యమాయెను. వీరికి సయ్యదుమర్కరు కథను దెల్పుచు కృష్ణరాయలు తత్తరము లేల వ్రాయించె ననునది ప్రస్తుతము విచారణీయాంశము. న్యూనిజీ విషయమును జక్కగ వివరించి యున్నాడు:— 'కృష్ణరాయలు మంచి నయ శాలి. వారికి లేఖలంపినది వారిని దనకు సుముఖులను జేసికొనుటకొఱకే. వారి దళముల సహాయ మాతని కావశ్యము గాకపోయినను, సాహార్ద మఖిలపింపవలసియుండెను. వారందఱాదిల్ఖా

నునితో నేకమైన రాయలాడని నారీతి జయించి యుండజాలడు. ఆదిల్షానుడు దమకంటె బలాధికు డగుటచే నతనియెడ వారు ద్వేషము వహించిరి. తురకలలో విశ్వాస మల్పము; కుక్కలవలె నొకరిపై నొకరుబడి పెలుకులాడుదురు; ఒండొరుల నాశమును జూడ నపేక్షింతురు. 12 కృష్ణరాయలు గలచినట్లై పై జేర్కొనిన తురకదొర లెవ్వరును ఆదిలుఖానునకు దోడ్పడరైరి. కాని నిజాముల్

ముల్కుమాత్ర మాత్రము నిజసోదరి భర్త యగుటచే గొంత దండంపక తప్పినదికాదు. 13

దశనాయకులు, దశసంఖ్య :—రాయల వెంట రాయచూరుపై నడచిన ముఖ్యదశనాయకుల నామములను, వారినాయకత్వముక్రింద నుండిన గజతురగ పదాతిసంఖ్యను న్యూనిజు వివరించి యున్నాడు :—

12. F. E. p. 326.
13. Nuniz, F. E. p. 326
14. న్యూని జీతని పేరును ఒగెండ్రహో. (Ogemdraho) అని వ్రాసియున్నాడు; కాని పయను ఇతనిపేరు గండరాజోయనియు నితడు సాళువ తిమ్మయ సోదరుడనియు జెప్పియున్నాడు (F. E. p. 284). సాళువ తిమ్మయ సోదరుని సరియైన నామధేయము సాళువ గోవిందరాజుని శాసనములవల్ల తెలియచున్నది.

15. న్యూని జీతని పేరు చెప్పలేదు. సూయెలిట్లు వ్రాసియున్నాడు. 'రాయరాజ్యము విచ్ఛిన్నమైన పిదప, మధురయందు స్వతంత్రులై పాలించిన యచటి మహా సామంత ప్రభువులు రాయల యడవము వాని వంశజులని బ్రాహ్మణులు చెప్పియున్నాడు.' (F. E. p. 227, N. 3). ఇందువలన మధురనాయకుల పూర్వుకుడే ఇవట పేర్కొనబడిన యడవమని సూయె లిట్లప్రాయపడినట్లున్నది. అడవము డెబ్బదిరెండు నియోగములతో నొక్కటి. ఈ పదమునం దేకకాలమున డెక్కొండు నియక్తులై యుండవచ్చును. మఱియు బ్రాహ్మణులే రాయలకడ మధురనాయక రాజుల మూలపురుషు డడవగాడై యుండెనో చెప్పలేదు. మధురనాయకరాజు వంశ స్థాపకుడైన విశ్వనాథ నాయకుండు కృష్ణరాయల కడపటిరాజ్యవర్షములందు బళ్లారి మండలములోని పాలకల్లు గ్రామము సమరముగ ననుభవించుచుండెను. ఇతడు అడవముచిన నాగినాయని కొడుకు (Further Sources I. p. 175). ఇందు వల్ల చిననాగినాయడు కృష్ణరాయల యడవగాండ్రలతో నొక్కడని నిశ్చయమగుచున్నను, నతడె న్యూని జీట జేర్కొన్న యడవగాడని చెప్పటకు పిలువలేదు.

(1) కామానాయకుడు. ఇతడు రాయల కొలువునందుండిన మహమ్మదీయ సైనికుల కధిపతి. విలుకాండ్రేమి, భేటకధారులేమి, గడలవారేమి, తుపాకిబంట్లేమి—ముప్పదివేల కాల్బలమును, వేయి గుట్టములును, నాలుగుగజములును, నతని యాధిపత్యముక్రింద నడచినవి. (2) త్రియంబక రావు, ముప్పదివేల కాల్బలము, రెండువేల గుట్టములు, ఇరువది యేనుగులతోడను; (3) తిమ్మప్పనాయకుడు, అఱువదివేల కాల్బలము, మూడువేల గుట్టములు ముప్పదియేనుగులతోడను; (4) ఆదెప్పనాయకుడు లక్షకాల్బలము, ఐదువేల గుట్టములు, యేబదియేనుగులతోడను; (5) కొండమరసు లక్ష యిరువదివేల కాల్బలము, అఱువేల గుట్టములు, అఱువది యేనుగులతోడను; (6) కొంతమర ఎనుబదివేలకాల్బలము, రెండువేల యేనూలు గుట్టములు, నలువదియేనుగులతోడను; (7) విజయనగరపాలకు డగు సాళువగోవిందరాజును అతనిదళవాయియు ముప్పది¹⁴ వేల కాల్బలము వేయిగుట్టములు బది యేనుగులతోడను; (8) రాయల యనుగు కొజ్జాలు మువ్వరు నలువదివేల కాల్బలము వేయిగుట్టములు పదునైదేనుగులతోడను; (9) రాయల యడవము¹⁵ పదునైదువేల కాల్బలము, రెండువందల గుట్టములతోడను; (10) కొమారవీరయ యెనిమిదివేల కాల్బలము, నాలుగువందల గుట్టములు, నిరువది యేనుగులతోడను, యుద్ధమునకు నడచిరి. (11) బంకాపురాధిపతిదళములును బహుసంఖ్యాకులైన దొమరు పురప్రజలును మఱియొకమార్గమున బోయిరి. 17 వీరుగాక మఱికొందఱీయుద్ధమున శాల్గొనినవారు శాసనములందు జేర్కొనబడి యున్నారు.

16. ఇతని కేసుగులు లేవు.

17. Nuniz F. E. pp 326-27.

మాధవవర్మ వంశజుడు కంఠమరాజు సింగరాజుకొక్కడు.¹⁸ ఆపత్నహాయాఖిధానుడు చోళమండల బ్రాహ్మణుడు మఱియొక్కడు.¹⁹ దీనివల్ల రాయలదళనాయకులును సామంతులు మాత్రమే కాక సామ్రాజ్యమునందు పేరెన్నిక కెక్కిన యోధులనేకు లీ దండయాత్రయందు పాల్గొనినట్లున్నది. మఱియు పోర్చుగీసులు పెక్కుండు భయపాఠ్యములవారికిని తోడ్పడిరి. వీరియందు క్రిస్తోవాన్ డి ఫిగరెడో యను నశ్వవ్యాపారి ప్రముఖుడు. ఇతనిక్రింద తుపాకులవారిరువదిమంది రాయలతోగూడ దండయాత్రకు నడచిరి. ఫిగరెడో రాయచూరు దుర్గమును సాధించినప్పుడు రాయల కమూల్మయైన సేవ

యొనర్చెను. ఇట్లు రాయచూరుపై నడచిన రాయ సైన్యమునందు యేడులక్షల ముప్పదివేల పదాతులును, ముప్పదిరెండువేల యాణువందల గుఱ్ఱములును, నైదువందలయేబదియొక్కగజములునుండెనని న్యూనిజు లెక్కనుబట్టి తేలుచున్నది. దండయాత్ర నడచునప్పుడు వలసిన వస్తుసామగ్రిలను నితరపదార్థములను సరఫరా సేయు వర్తకులును, సేవజేయు రజక డురకాది పరిచారకులును, పిలాసినీబృంహమును లెక్కన మిక్కుటమై యుండెనట. ఇట్టి ప్రచండ సైన్యముతో గూచిచేసిపోయి కృష్ణరాయలు రాయచూరు దుర్గముచుట్టును ముట్టడి దిగెను.

౯. రాయచూరు ముట్టడి

కృష్ణదేవరాయలు ముట్టడి చేసినప్పుడు రాయచూరు దుర్గ మేస్థితియందుండెనో న్యూనిజు వివరించియున్నాడు. గార నువయోగింపక గండశిలలతో గట్టబడిన ప్రాకారములవరుసలు మూడు పట్టణము చుట్టు నావరించుకొనియుండినవి. ప్రాకా

18. S. I. I. IV. 789.

19. ARE. 47 of 1906. తిరుక్కోడవూరు అమృత ఘటేశ్వరాలయమును ఆపత్నహాయుడను బ్రాహ్మణుడు కృష్ణరాయల కాలమున విమ్రేయ (వృష) సంవత్సరమున ననగా శకాబ్దము 1444 (క్రి. శ. 1521-22) న బాగుచేయించెను. అతడు ఇరాచూరు. 'విజయ నగరములకడ నిజపరాక్రమ ప్రదర్శనమువలన గృష్ణరాయలను మెప్పించితి నని చెప్పుకొనియున్నాడు.'

1. ప్రాచీన దుర్గ సాలనిర్మాణవద్ధతి ఇది: పెద్ద గండశిలల యువరితలములను మలిచి రెండు వరుసల గోడల నొండొంటికి మధ్య గొన్ని యడుగుల యెడము విడిచి కట్టి యా రెండుగోడలనడుమ నుండు స్థలమును గోడలపై మట్టము వఱకును మట్టిపోసి నింపి గట్టించెడి వారు. అప్పుడు రెండువరుసలగోడ లేకమై ఘనమైన కోటగోడ యొక్కటి ఏర్పడును. ఇట్టి కోటగోడ వరుసలు మూడొకదానితోవల నొక్కటి రాయచూరు నావరించి యుండెనని న్యూనిజు చెప్పుచున్నాడు.

రపుగోడల యంతర్భాగము మట్టితో గట్టినసేయబడి యుండినది.¹ పీనిలోపల మిక్కిలి యున్నత స్థానమున గోపురమువంటిది పొడవైన బలిష్ఠదుర్గము గలదు; దుర్గముచేత సంవత్సరముపొడుగునను శుష్కించని హద్ మొక్కటి యున్నది. అంతటి యున్నతప్రదేశమున నెన్నడును దఱుగని జలసమృద్ధి గలదగుటచే నది దివ్యతీర్థమని యెన్నబడుచున్నది; ఇదిగాక నచట చెలువులు, బావులు మున్నగు జలాధారము లనేకములు కలవు; కావున అచటివారికి నీటికలుపువలన శత్రువులచేతిక్కుదుమను భయము లేదు. మఱియు నచటనాహారపదార్థముల కేమియు కొదవలేదు. ఐదేడ్లకు వలయు వస్తుసామగ్రియందు సమకూర్పబడి యుండినది. కోట కాపుడల యేర్పాటులయం దలసపా టెందును గానరాదు. ఎనిమిది వేల కాల్వరును, నన్నాణు గుఱ్ఱములును, నిరువదేమగులును, గొప్పబండలను విసరి యపారనష్టము గల్గింపజాలిన దంచనములు ముప్పదియు నందుండెను. మఱియు గోటగోడలపై బురుజులనేకము— లొండొంటికి మాట విసనచ్చునంతటి సమీపమున— లుండినవి. వాని మధ్యస్థలములందు ఫిరంగులు పెద్దవియే రెండువందలట, చిన్న వానిగూర్చి వేలుగచెప్ప నేల? — బారులు తీర్చి యుండినవి. ఆపురజనులు రాయరాణువరాక తెలియవచ్చినంతటనె, యాదిలు

ఖానుడు గొంత సిబ్బందితో సంపిన దళవాలు నొక్కని బ్రవేశింపనిచ్చి, గచ్చుతోడను తాలతోడను వాకిళ్ళకన్నింటికిని అడ్డగోడలను గట్టి మూసివేసిరి. యుద్ధము జాలవఱకును కోటకు పూర్వదిశయందె నడచెను; ఉత్తర దక్షిణదిక్కులందు కోటయున్నత మైన గండశిలపై నిర్మితమైయుండుటవలన, నా ప్రక్కలం దది బహుబలిష్ఠమై దుస్సాధ్యమై యుండెను. పట్టణముచుట్టును రాయరాణువ ముట్టడిదిగినను రాయలవారి శిబిరము కోటకు చూర్చుననె యుండెను. తత్కారణమున యుద్ధ కాంక్షమచ్చటనె ముమ్మరముగ నడచినది.

గొబ్బారు యుద్ధము

యవనజ్ఞాపం సపాదంతః

గొబ్బారు స్థలవాసినం

సరభనం జిత్యాను విద్రావ్యతం

హస్తశ్వానతదీయదుర్గమతులం

రాచూరు మాదత్తవాక్.

అని కృష్ణరాయల గొబ్బారు రాయచూరు విజయములను బండ్లారు లక్ష్మీనారాయణ వర్ణించి నాడు. కాని న్యూనిజు పై యుద్ధములను కన్నుల ముందు పొడకట్టునట్లుగ విపులముగ వివరించియు న్నాడు. కృష్ణరాయ తెత్తివచ్చి రాయచూరుదుర్గ మును ముట్టడించియున్నాడను వర్తమానము దెలి యవచ్చినంతటనె, ఇస్మాయిలు ఆదిల్ ఖానుడు సైన్యమును ప్రోగుచేసికొనివచ్చి కృష్ణానదీయంత్ర తటమున విడిసెను; తనరాక వినఁగ నె కృష్ణరాయలు దండునంతటిని గదల్చుకొని తడవుసేయక దన్ను మార్కొనవచ్చుననియు, నట్లు వచ్చినయెడల నానని నోడించుటకు దానుపాశెముడిగియున్నచోటెయన్య స్థలములకంటె ననుకూలతరమైనదనియు నెంచెను. ఏలననగా, నది నుత్తరించి యవ్వలిదరి సేరుటకు దగినరేవు తన శిబిరముకడనెయున్నది; దానికంటె భిన్నమైనది యా ప్రాంతమున మఱియొకటి నెచ్చుటను లేనికారణమున, నా రేవును జక్కఁగ గాపు చేసియుండిన నదినిదాటి వచ్చుటకు యెవ్వరికి శక్యముగాదు; ఇక నానల్లమూక యేడనదిదాటు లేదయని తలపోసెను. కాని అతడనుకొనినట్లు

కృష్ణరాయలుతారస్థిలలేదు; మఱియు దనస్కంధా వారమునందు నిశ్చలుఁడై యుకని మార్కొననెట్టి ప్రయత్నమునుజేయక మిన్నకుండెను; వేగరులను బిలిచి శత్రువునడవడికను నెత్తుగడలను సతని దళ సంచరణను జక్కఁగ బరిశీలించి తన కనుదణమును నెఱుకజేయవలయునని యాజ్ఞాపించి యంపెను.

ఇస్మాయిలు ఆదిలుఖాను కనుమానము గల్గి నది. తా ననుకొనినట్లు కృష్ణరాయలు దన్ను మార్కొన రాకుండుటకు గారణమేమి? మర్య మెద్దియో నిగూఢమై యుండవలయును; దానిని గనిపెట్టి తగినశాస్త్ర సేయుట యుక్తమనియెంచి హితులను దండనాయకులను బిల్పించి సభగూర్చి వారిని సలహా యడిగెను. వారియం దొక్కొక్కరును గృష్ణరాయల నిరాగమనమునకు గారణము నొక్కొక్కవిధమున నూహించుటచే, వారి యభి ప్రాయములు భిన్నములైయుండెను. అంకుశఖాను ప్రభృతులు కొందఱు, కృష్ణరాయ లాదిల్ఖానుని సరకుగోనక నిజబలాధిక్యమును నతనియెడ దన నిర్లక్ష్యభావమును వెల్లడిసేయుటకొఱ కచలుడై, స్కంధావారమందె నుస్థిరుఁడై యున్నాడనియును, దాము నదిని దాటినంతటనె వచ్చి తమపై బడు ననియు జెప్పిరి. మఱి కొందఱు అది సరికాదనిరి. పూర్వము మహమ్మదీయులచే హిందువులకు గల్గిన పరాజయములను స్మరించిభీతిచేతఃస్కంధై గృష్ణరాయ లున్నాడనియు, దాముజంకక ముందునకు నడచినదిని దాటుట మంచిదనియు, నాదిల్ఖానుడు సత్యహీనత జూపుట యుక్తముగాదనియు, నతడవు డున్నచోట నెంతకాల మాగియుండిన నతనికి కీడును శత్రువుకు మేలునునంతగ హెచ్చుచుండుననియు, దమకు హిం దువులంతటి గొప్పసేన లేకపోయినను బూర్వవిజయ ములవలన గలిగిన ప్రతిష్ఠయె తమ కిప్పట్టునను జయము చేకూర్చుననియు విన్నవించిరి.

అందుమీదట నాదిల్ఖానుడు తన సైన్యము లకు గణుతి పెట్టించెను. విలుకాండ్రుగాని బందూ కులవారుగాని భేటకధరులుగాని గడలవారుగాని మొత్తము కాల్యుల మొకలక్ష యిరువదివేలును, పదునెనిమిదివేల గుఱ్ఱపు రౌతులును, నూటయేబది యేనుగులును సైన్యమందున్నట్లు జేరినది; దీనికి

దోడు ప్రబలమైన ఫిరంగుల జారానని కడనుండెను. తత్సహాయమున శత్రువును సులభముగ సాధింప వచ్చునని నిశ్చయించి సేనల కేటాదాటుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

శత్రువు నేటుదాటనియక మార్గము నరికట్ట వలయునను నుద్దేశము కృష్ణరాయలకులేదు; కావున ఆదిల్షాను నిర్బాధముగ గృష్ణనుదాటి రాయచూరు కింతుక వాయవ్యమున బదునెనిమిదిమైళ్ళ దూరమున నుండు గొబ్బూరు గ్రామముకడ విడిచెను¹. అచటినుండి రాయచూరు నుండుండు కృష్ణరాయల స్కంధావారముపై దళములనంపికనకపజయము, గలుగదనియు నా దుర్గము దనచేతినుండి జూటిపోదనియు నతడు గలంచెను. మొట్టమొదట ననశిఖరమును సురక్షితము చేసికొనుట మేలనియెంచి దాని చుట్టును కందకము ద్రవ్యించి కరగోడ నెత్తించి ఫిరంగులనన్నిటిని మంగలిభాగమున జారుదీర్పించి, దళములను దత్తవర్ణస్తానముల నెలకొల్పి, శత్రువు బైకొనినపుడు కార్యము నడపవలసిన తెలుగును బోధించెను. మఱియు గృష్ణరాయ లొకవేళ తన యావత్ సైన్యముతో గగలివచ్చి యొక్క హుర్బుత్తున దన శిఖరముపై బడవచ్చునని యెంచి యట్టి సందర్భమున శత్రుసంహారమునకు దగిన యేర్పాటులను గావించెను; శత్రువులపై బేల్చుటకు ఫిరంగులను జాణసంచును సిద్ధము చేసియుంచెను. సాహసముజూపి హిందువుల దండు పైకొన్నప్పుడు, దనయోధులు వారిని గణిమనగుట తప్పదనియు, నంతవఱకు వేచియుండి యప్పుడు ఫిరంగుల నన్నిటి నొక్కుమ్మడి పేల్చిన వారిని రూపుమాపవచ్చుననియు దీర్ఘానించుకొనెను.

కాని గృష్ణరాయలు యుద్ధమునకు ఆదిల్షాను తలచినవిధమున దారనిల్లలేదు. అతఁ డసామాన్య ప్రతిభ గల దళనాయకుడు; తురకలతో బోరాటములందారి తేరిక యోధుడు; యుద్ధకార్యములందు చక్కని యనుభవముగలవాడు; ప్రణిధిబలము గల ప్రభువు. ఆదిల్షానుని యేర్పాటులన్నియు వేగ రుల మూలమున నతనికి దెలిసియుండిన నుండ

వచ్చును. ఎట్లయిన నేమి? అతఁడదిల్షాను డూహించినట్లు కాక వేటువిధమున పూర్ణహానును రచించి కయ్యముసేయ బయలుపెడలెను.

కృష్ణరాయలు దన సైన్యమునంగటినియేడు వాహనులుగ విభజించి, యందు కెంటిని యెలుగోలు బలముగ నేర్పాటుజేసి, వాని యాధిపత్యమును దనకు పిల్లనిచ్చిన మామయ్య, శ్రీరంగపట్టణరాజ్య పాలకుడును నైనకుమారవీరయగిచ్చి, సైన్యముతో గగలిపోయిన యాదిల్షాను స్కంధావారమున కొక పరుగుదూరము విడిసియుండు నట్లుజ్ఞాపించెను. తరువాత కృష్ణరాయలు దక్కిన యైదు వాహనులు వెంటరా నతని పిరుగు గూలిచేసి పోయెను. అగుణోదయసమయమున నాయుధములను ధరించి యుద్ధమునకు సంసిద్ధముగ నుండవలసినదని, సైనికుల కంగరి కాజ్ఞా చేసెను. వెంటనే కోల్లులు సేయవలయునని రాయల యుద్దేశమైనను శుక్రవారమగుటవలన నాదినము కయ్యమారంభించిన మేడొడగూడదని యాంతరంగికులు విన్నవించుటచేత వారి వేడికోలంగికరించి యుద్ధోద్దోగమును నాడుమానుకొనెను. ఉభయ సైన్యములొండొంటికి గడు సమీపముండు విడిసియుండుటవలన ఇరువాగులందును సైనికులెల్ల నావగలును రాత్రియంతయు నాయుధముల నూడ్చక జాగరూకనతో గాంచియుండిరి.

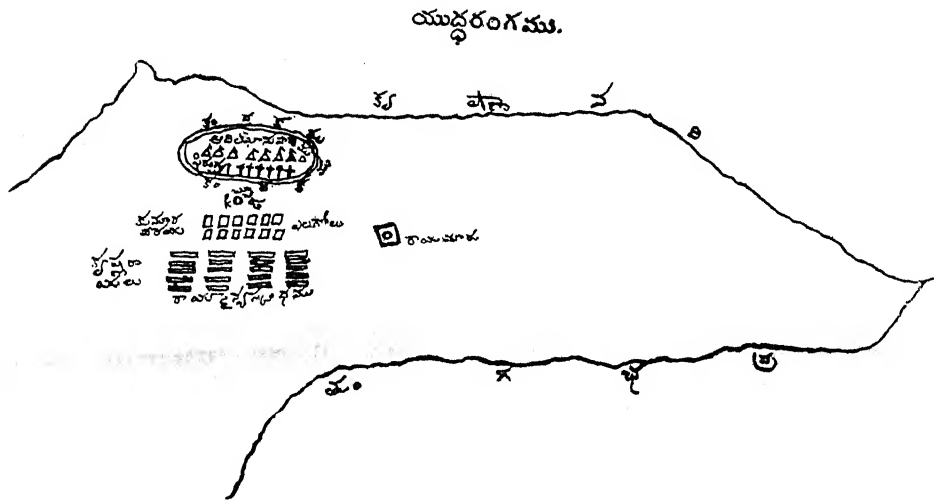
శనివారమునాడు ఉపశాంతిగల గృష్ణరాయల విడిదియందు రణభేరివటవడి వాద్యములు నెలగినవి; సైనికుల కలకలము ప్రబలినది; ఆయా రవమునకు దాళక మిన్నువిటిగి నెత్తిపై బడునట్లు తోలినది; పినికిదోడు హయహేషలును గజ ఘంటాగములును దిక్కుల విక్కుటిల్లినవి. ఆ మహాసంకులా రావమును వర్ణించుట కలవిగాదు. విన్నవారి కే కాదు, తత్కర్తలకు సయితమది యెంతటి భయోత్పాదకముగనుండెనో యథాతథముగ తెప్పినను నమ్ముటకు సాధ్యమనిపించదు. శత్రువును వీరికి తీసిపోలేదు; భూనభోంతరాళములుండినయూ పెను ఘోషయం దెప్పరికిని వారి నోటినుండి వెలువడు మాటలుసయితము వినరావాయెను; సంజ్ఞలమూలమునదప్ప నొందారులతో మాటలాడు మార్గము వేతెద్దియు గానరాదాయెను.

1. Further Sources. I. 116 (a).

రణరంగమున కందఱునుబోయి కేరునప్పటి కుదయమై జాము ప్రొద్దెక్కినది. అప్పుడు కృష్ణ రాయలు దన యెలగోలు బలము రెండువాహనులను శత్రువులపై గవిసి వారియం దొక్కని నైన జీవముతో నుండనీయక సంహరించవలసినదని యాజ్ఞాపించెను. రాయల యుత్తరువుప్రకారము

నశించెను; హస్తశేషములు నిలువజాలక తిరుగుడువడిరి. విఠిగి వఱచు రాయలఘోషాను జూచి, సమయము చిక్కెనని విజృంభించి తురకలు యమదూతలవలె వెన్నంటి వఱచుచు ఖండతుండెములుగ నఱక గడగిరి. పరుగుదూరము దారి పొడుగునను బీనుగుల పెంటయాయెను.

కుమార పీఠయ ఘోషలతో శత్రుసైన్యముపై నుఱికి తఱిమి నుఱుమాడుచు ముందునకు సాగి, వారి స్కంధావారము చుట్టునుండు కందకపు కర గోడపై కెక్కిను. అప్పుడు తెలియవచ్చినది ఆది గ్గానునకు గృష్ణరాయలు దాననుకొనినట్లు గాక వేఱు రణవిధానము నవలబించినాడని; కావున నతడు తన మొదటియేర్పాటులను త్యజించి, రాయల సైన్యములపై దనభటు లుఱికి యుద్ధముసేయుతరి మీద బ్రయోగింప నుద్యమించి యుండిన ఫిరంగులను, దన స్కంధావారమును జొచ్చుట కుంకించుచున్న ఎలగోలుఘోషలపై ద్రిప్పి కాల్పించెను : పిడుగుల వర్షమువలె నా ఫిరంగుల యగాదు రాయల యెలగోలు మూకను నిర్మూలముసేయ గడగినది ; పెక్కినుగులును గుఱ్ఱములును రక్షణ క్షేత్రమున బడెను; పదాతివర్గము బహుళముగ

కృష్ణరాయలు పాఠివచ్చుచున్న తన సైని కులను గినిక్రోధదందహ్యమానచిత్తుడై 'స్వామి ద్రోహులార ! ఏలవఱతెంచెదరు ? వఱతెంచి వచ్చిన చోట లేదా మృత్యువు ? పుట్టినవారు గిట్టక తప్పదు. అపకీర్తిపాలై పేరుప్రఖ్యాతులను దగుల బెట్టి మను అధమజీవనముకంటె వీరోచితమైనరణ శయ్యయే మేలుగాదో ? నూకు జానటయై నిలువ జాలిన యోధులెవ్వరును లేరా ?' యని యుద్వోషించెను. రాయలవారి నోటినుండి యామాటలు వెలువడెనో లేదో, తక్షణమే దొరలును దళనాయకులును శూరులును పెక్కండ్రాతనిచుట్టునుమూగి 'మహాప్రభో ! మా యొడలు యేలినవారివి ? పని గొనుడు, అని విన్నవము జేసిరి. రాయలవారు మరల నిట్లు పల్కిరి : 'లోకములోని భూపాలుర కెల్ల నధికుడగు మేటిని జంపితినిని యాదిలానుడు

బజ్జలాడు కాల మానన్న మైనవగుగాక ! అతని పరాభూతుని గాంచితినిని ప్రేలుటకెన్నడును అవసరము గలుగబోదు. అని దన ప్రేమనుండి ముద్దుటుంగరమును దీసి యొక యూడిగిని చేతికిచ్చి తనకు పీఠస్వర్గప్రాప్తి కలిగిన దానిని రాణివాసములకు జూపవలయుననియు, సంతట వారు కులాచారము ప్రకారము సహగమన కార్యము నడుపుదురనియు నానతిచ్చి, గుఱ్ఱమునెక్కి, శత్రువుల చెదుర్కొన జాలక పఱచెంచినచు వారియం దొక్కనినైన విడువక దయాదాక్షిణ్యములను మఱచి సహరింపవలసినదని యుత్తరపిచ్చి, తక్కిన యెదువాసానులు వెంటగా రణభూమికి దరలెను. పలాయిత్తులైవచ్చుచుండినవారు తమవారిచే దను కెట్టి మర్యాద జరుగునో గ్రహించి వెనుదిరిగి దుస్సహ పరాక్రమముతో శత్రువులను మార్కొని చించి చెండాడగడగిరి. వారి ప్రతాపమునకోర్చి యభిముఖుడై నిల్చి యుద్ధము సేయగల తులక యొక్కడేనియూ గానరాదాయె. ఏలనగా దురకలు బయము తమకే పరకాడననియెంచి యుద్ధక్రమము ననుసరింపక బారులుపీడి యెవ్వరి కనుకూలపడినట్లు వారు శత్రుల దఱుముకొని వచ్చుచుండిరి. హతాత్తుగ హిందువు తెనుగుతిరిగి పూహాక్రమముననుసరించి పోటుచూపగా వారియెదుట నిలిచి సరిపోరుటకు తురకలకు శక్తిలేకపోయెను. ఇందుమూలమున మహమ్మదీయ సైన్యము కలగుండువడినది. వారి ఫౌజసంఖ్యాకముగ మడిసినది. మిక్కిలి శ్రమపడి బలపఱచిన నిజస్కంధావారమును సయితము సంగడించుకొనవలయునను బుద్ధికూడ వారికి పుట్టదాయెను.

ఈ సంగర్భమున సలాబత్తానుని వృత్తాంతము జెప్పక తప్పదు. ఇతఁడు ఇస్మాయిలు ఆదిల్ ఖానుని యొక్క సర్వసేనాధిపతి; విజాపురనుల్తాను కొలువు నందుండిన పోర్చుగీసుభటులలో నైదువం వలమంది నేర్చి తనకంగరక్షకుల జేసికొనియుండెను. గొబ్బారు రణక్షేత్రమున దురక సైన్య మోడి బిభత్సగుటను గని మరల దాని నేకముఖమునకు దెచ్చి శత్రులై గవియింపదలపెట్టెను; కాని యశనికడక నిష్ఫలమాయెను. మహమ్మదీయ

సైనికుల కెవ్వరికిని నిజప్రాణ సంరక్షణ యొక్కటి తప్ప యన్యచింతలేకపోవుటచే నాతనిమాటల నెవ్వరును చెవిబెట్టరైరి. శత్రువులచే బట్టువడుట కంటె మరణమే మేలనియెంచి తన పోర్చుగీసుంగ రక్షకబలముతోగూడ రాయరాణువపైబడి, ఎన్నుదన యంగరక్షకులను శత్రులు తిరకాలము స్మరించి భయముజెందునట్లు మృతఫణిని క్షిరవిహారము సత్తును. అతని పరాక్రమమున కోర్కెలారక యాతని చెదుర్కొన నయిత మెల్లవారును వెఱచి దారి విడిచిరి. మొగ్గరను జీల్చుకొని తోడి బ్రదేశించి రాయల యంగరక్షక బల సమీపమునకు పోయి చేరెను; అతఁడెక్కిపోవుచున్న గుఱ్ఱము నిగిని ప్రాణయై నేలమూల నతఁడు పాపచారియాయెను; శత్రువులచే బడనీయఁ యతని సంరక్షించుటకొఱకదని పోర్చుగీసుభటులు రాయరాణునను పాయనద నఱుచుచుపోయి యాతని వేటాకగుఱ్ఱముపై వెక్కిరిచిరి. వారు పోయినమార్గమును గ్రమ్ముకొనగూడరైవ్వరికిని ధైర్యము చాలజాయె. సలాబత్తాను డంట గొఱ్ఱలమందఁ జొచ్చిన తోడిలునతఁడు మఱల నిజ్జంఘించెను; కాని యెంతకాల మట్లు పోగలడు? శత్రు సమాక్రాంతుడై, కాయమెల్ల గాయమయమై గాసిలియుండ నిలుబోవ నెట్లు పాధ్యమగును? తుదకు సలాబత్తానుఁడు వాహనముతో కూడ రుప్పగొలెను. అతని మఱల సంరక్షించుటకు పోర్చుగీసులు ప్రయత్నము జేసిరి; కాని యొక్కడైన నతనిచెంత జేరజాలక నఱుకుండువడి నిశ్చేషముగ నందఱు సమసిపోయిరి. తత్కాత్రుడై సలాబత్తానుఁడు శత్రులనే బట్టువడెను.

సలాబత్తానుఁ డొక్కఁడు దక్క శత్రుసంగం భమును నిల్వరించుటకు దొడరిన సర్దారు నేటొకఁ డాదిల్ఖానుని సైన్యమున లేడు. తక్కిన దొరలును మూఁకలును బ్రాణభీతిచే యథాయథతై పాఱజొచ్చిరి; కృష్ణానదీతీకి యందుఁటికి యన్వలిదరి నెట్లయిన జేర సమకట్టిరి; కాని వారిని వెన్నంటి తఱుముచు వచ్చిన రాయదళము వారిని బోనీక తఱుముచు వచ్చిన రాయదళము వారిని బోనీక పొదుపుకొని చంపగడగెను. అందు ముఖ్యముగ నేను గులు నదిలోనికి దిగి నీట నీదుచుండిన వారిని తొండముల గబళించి తునిమి తూటూడ దొడగి

నవి. చౌడోలు లందుండు యోధులు నిజహేతి ప్రహారములచే ననేకులఁ దుడముట్టింపుచుండిరి. కృష్ణరాయలప్పుడు నదియొడ్డు జేరి తేలిచూచెను; దృశ్యము మహాహోరమై కన్నుట్టినది. ఎటుచూచినను మృత్యువుతాండవమాడుచుండెను; స్కంధావారము నుండి బిడ్డలతోఁ బరారియగుచుండిన యువశిశువ మొకప్రక్కను, నదీ ప్రవాహ మగాధ మగుటచే నప్పించుకొని పోజాలక వాహములే శరణ్యము లుగ దేలియాడు నాశ్విక సందోహ మొక ప్రక్కను, గట్టెక్క గమకించి పట్టునప్పి రాహుత్తులతో గూడ బిళ్లపాటుగ నీకీగూలి మడియు గుట్టుము లొక ప్రక్కను, శ్రమపడి పై కెగబ్రాకి తలచూపిన శత్రుల నచటనె రూపుమాపు రాయ సైనికులును, నీట నుండు వారిని గీటడగించు గజఘటలును నెల్లయెడల బొడకట్టెను. ఈ దృశ్యమును గాంచినంతటనే రాయలవారి హృదయమున జాలిపుట్టినది. 'నిరవ రాధులగు పీఠెల్ల వధార్థులగుదురు? పీఠ తప్పేమి?' యని చింతించి ధర్మదారబట్టుట కాజ్ఞాపించెను; ధర్మదార బట్టినంతటనే దశనాయకులెల్ల యుద్ధ కర్మను చాలించి దశములను మరల్చిరి.

ఈ మహాసంగ్రామమునందు ఇస్లామీయుల ఆదిల్ఖానుఁ డేమిచేసెనో విచారితము. అతఁడు యుద్ధభూమిని ప్రవేశించనేలేదని చెప్పుచున్నాడు సూర్మినిజ. యుద్ధసమయమున నతఁడుఁ తరువాత అసాధ్ భానుడనుబిరుదువహించిన—సుఫోలారిజ్ చే

1. కృష్ణానదిని దాటి కృష్ణరాయ లాదిల్ఖానుని పాశమును బ్రవేశించెనని సూర్యులు వ్రాసినాడు.

'The Raya then crossed the river and seized the

Shah's camp.' (Forgotten Empire. p. 139.) ఇదిప్రమాద జనితము. సూర్మినిజ చరిత్రయందు దీని కాధార మేమియులేదు. ఆదిల్ఖానుడు కృష్ణ కవ్వలి యొడ్డున తొలుదొల్ల సాశముడిగినది వాస్తవమే; కాని దాని దగ్గరించి కృష్ణను దాటించి గొబ్బూరు కడ శిబిరము లెత్తించి వానిచుట్టును కండకమును గరగోడను నిర్మించుకొని యుండెను. ఈ శిబిరముకడనే యుద్ధ కార్యమంతయు నడచినది. కావున కృష్ణరాయ లాదిల్ఖానుని శిబిరమునకు బోవుటకు కృష్ణను దాట వలసిన యావశ్యకతలేదు.

సంరక్షితుడై యుండెను. ఈ సుఫోలారిజ్ కుట్ర సేయుటయందు సాటిలేని ప్రజ్ఞావంతుడు; తన్నును దన పరివారమును ఆదిల్ఖానుఁడు దన కంగరడుకులుగ నియమించునట్లు పన్నుగడ వన్నెను. యుద్ధమునందు ఆదిల్ఖానుని ఫౌజ సంపూర్ణ పరాజయమును బొంది విఠిగిపాటుతెంచు విధముగనుగొనియతఁడు, 'మహా ప్రభో! అవధాగు! తమకు జీవముపై నాశయుం డిన నావెంట విజయము సేయుఁడు' అని యాదిల్ఖానునితో విన్నపము జేసెను. అంతట నాదిల్ఖానుఁ డేనుగునెక్కి శిబిరమును నందలి సర్వమును దగ్గరించి, సుఫోలారిజ్ సలహాప్రకారము నదిని దాటక దాని దక్షిణ తటమందుండు కొండలవరుసనుబట్టి నిజ రాజ్యమునకుబోయి చేరెను.

కృష్ణరాయలు యనన స్కంధావారమును బ్రవేశించి యాదిల్ఖానుని శిబిరమును విశ్రమించెను.¹ దండనాయకుల రాయలవారట్లు విశ్రమించుట సరి యని తోచలేదు. కావున, వారు 'పలివవారిట విశ్ర మించుట యుక్తముగాదు; శత్రుశేష ముంచరాదు. దేవరవారు స్వయముగ శత్రుసంహారకార్యమునకు బూనుకొనవలసిన యావశ్యకతలేదు. అజ్ఞయైన మే మా కార్యము నస్తమయమునకు ముందే ముగించి రాగల'మని విన్నవించిరి. రాయల వారందుకు నమ్మతింపడాయె. 'నిరవరాధు లనేకులు సమసిరి; ఆదిల్ఖానుఁడు నాయెడ చేసిన తప్పునకు దగిన శాస్త్ర యైనది. మఱియు, మన పింగల రాయచూరు మన కింకను స్వాధీనము కాలేదు; కావున కూచిజేసి ముందుకు నడచుటకు పూర్వము దానిని సాధించుట యవసర' మని చెప్పి యాదిల్ఖానుని స్కంధావార మున నుండు చూఅనంతటిని బరిశీలించుట కాజ్ఞ యొసఁగెను. మృతినొందినవారిలో నాదిల్ఖాను సంస్థానపు మొదటి వరుస దొరలు పెక్కుండ్రుండేరి; యేవురు మహాదండనాయకులు జీవగ్రాహముగ బట్టువడిరి. పై జేర్కొనిన సలాబఖానుడు వారి యందు ప్రముఖుఁడు; నాలుగువేలు సరుగుమంజి గుట్టుములును, నూలు మదహస్తులును, నన్నూలు గొప్ప ఫిరంగులును, పెక్కు చిన్న ఫిరంగులును, తొమ్మిదివందల ఫిరంగిబండ్లును, బహువిధముల గుడారములును హస్తగతము లాయెను; ఇవిగాక

యసంఖ్యాత భారవాహశ్వవృషభాది జంతువర్గమును, పరిచార పరిచారికాసమూహమును వట్టువడెను. రాయలవారి యాజ్ఞచేస్త్రీలనేకులు బంసవిముక్తై తమ నెలవులకుబోయి చేరిరి. రణస్థలి బడిన స్వవతమువారు సదునాటువేల కధిక సంఖ్య గల యోధుల కెల్ల దహనాది క్రియలు ముగయువఱకును నచ్చటనెయుండి, వారికి బుణ్యలోకావాప్తికొఱకు దాన ధర్మముల గావించి, యటు పిమ్మట రాయచూరికి మరలిపోయి యథాపూర్వము ముట్టడిచేసెను.¹

ఇది న్యూనిజు చేసిన గొప్పార్థ యుద్ధవర్ణన క్రిమము.

ఫెరిష్తా ఈ యుద్ధము నింకొకతీరున వర్ణించి యున్నాడు. హిజిరీ ౯౨౭ (క్రీ. శ. ౧౫౨౯)వ సం॥న ఇస్లామీయుల ఆదిల్ శాహు విజయనగర రాయలకడనుండి ముగ్గులు రాయచూరు దుర్గములను మరల స్వాధీనపఱచుకొన నెంచి దండయాత్ర సన్నాహముల గావించెను. ఆ సడి నెఱిగి యతడు ప్రచండ సైన్యముతో వచ్చి కృష్ణానదీతీరమున విడిసెను; సామంతు లనేకు లచటికివచ్చి యతని గూడిరి; అందువలన నతని క్రిందనే బదివేల గుఱ్ఱములును గొప్ప కాల్యలమును యుద్ధమునకు సిద్ధముగ నుండెను. మఱియు నతడు కృష్ణానదిని దాటు చేవుల నన్నిటిని స్వాధీనపఱచుకొని వాని గాపుడల సేయుటకు బలిష్ఠమగు దళముల నియమించెను. ఆదిల్ శాహు అంతట దన యుద్ధము మును విరమించుకొనిన బాగుగ నుండెడిది; కాని యప్పటికే వెలి గుడారములను వేయించి యుండుట వలన వెనుదీయుట నిజప్రతిష్ఠకు భంగకరమని యెంచి యేడువేల గరిబు గుఱ్ఱపుదళముతో బయలుదేరిపోయి హిందువుల పాశమున కెదుట కృష్ణ యవ్వలిగట్టున డేరా లెత్తించి నదిని దాటుటకు దోనెలను జేసి ముగియవఱకు నచట వేచియుండెను. పాశముడిగిన తరువాత నొకరోజున ఆదిల్ శాహు శిబిరమున విశ్రమించియుండగా దెఱకు వెలువల నతని సహచరులలో నొక్కడు,

‘సంతసపు మధువుతో నింపు బంగారుగన్నె

మధు పిపాసితుఁ డుర్విష్ణుమంట గలయక మున్నె’

యను గీతమును బాడుటను విచెను. అట్టి కంతటమధు పిపాస హెచ్చగా ననుగులను బిలువనంపి వారితో గూడ భోగాస్తరణముపై నాసెనుండై మధువానుచు నాటపాటలయందు నిమగ్నుడై యుండెను. ఈ మధుపానక్రిడ మితి మీఱగా నాదిల్ శాహునకు గైవెక్కి యప్పుడే నదిని దాటిపోయి శత్రుసైన్యముపై బడవలయు నను యిచ్చ ప్రబలెను. తడఱచె దళనాయకులను బిలువనంపి దోనెలను నయ్యారుసేయుట కింతటి యాలస్యమేల కల్గెనో విచారించెను. నూటుదోనె లప్పటికి సిద్ధమాయెననియు, దక్కినవి కొద్ది రోజులలోనే తయ్యారుకాగలవనియు వారు జవాబు చెప్పిరి. హాలాపానమదోద్దిక్తుడై యాదిల్ శాహు వెంటనే నది నుత్తరించుటకు నిశ్చయించి, తన యుద్దేశము నెవ్వరికిం జెప్పక యేనుగులనెక్కి శత్రుస్థితిని పరికించుటకొఱకు బోవునట్లు బయలు వెడలెను; ఉన్నట్లుండి సిద్ధమైయుండు పడవలు పట్టు నందఱు సైనికులు పడవలపై దాటవలసిన దనియు, దక్కినవారు నేనుగులనెక్కి రావలయు ననియు ఆజ్ఞాపించెను; తొందరపడి సాహసముజేసిన కార్యము చెడునని దళనాయకులు విన్నవించిరి; కాని యాదిల్ శాహు మారువల్కున తన యేనుగును నదిలోనికి దోతను; చేయునది లేక చివములతో గూడ దళపతులు రెండువందల యేబది యేనుగులపై దాటి యవ్వలి యెడ్డును జేరిరి. అదృష్టవశమున పడవలన్నియు రెండు పర్యాయములు సైనికుల నెక్కించుకొని దాటించువఱకును హిందువులు వారిని దారస్థిలేదు. కాని వారి సేన యత్యంతము బలిష్ఠమైనది; సుల్తానునకు జయము చేతులునను నాశకుగూడ నవకాశములేదు. అతని రెండువేల భటులును వారు ముప్పదివేలతో ఢిక్కినిరి. మహమ్మదీయ వీరు లేక చిత్తముచే నుద్బోధితులైనట్లు అత్యంతాటోపముతో వారి పైబడి, విజయనగర సర్వసేనాధిపతి సంగతరాయలు మున్నగు సహస్రాధిక సంఖ్యాతులను రూపుమాపిరి; కాని ఫిరంగులు తుపాకులు బాణసంచు మున్నగు

నాగ్నేయాయుధ ప్రయోగమువలన మహమ్మదీయ బలమునం దర్థభాగమును విద్యేషులు హతము గావించిరి. హతశేషులు బ్రదుకు జీవుడ యని నదీప్రవాహమున నుండి తప్పించుకొనజూచిరి. సుల్తానుతో గూడనదేయంబారిలో గూర్పుని యుండిన తర్కూస్ బహదూరును ఇబ్రహీమ్ బేగును ఏనుగును నది కడముగ దోలాడి యవ్వలి గట్టువైపు పఱచిరి; ఆ యేనుగయు మఱి యేడును దప్ప తక్కిన వన్నియు బ్రవాహవేగమునకు నిలుపోవక నీటబడి నశించినవి. వేగిరపాటునకు సుల్తానుకు దగిన శిక్షయాయెను; పరాజయమువలన దన కాపాదించిన యపయశమును బోగొట్టుకొను నంతవఱకును మరల మన్యసేవ జేయనని యత డొట్టువెట్టుకొనెను; ఆ యవమానము శాపుకొని తనకీర్తిని నిష్కళంకము జేసికొనుట కతడు యావచ్చుకీర్తిని వినియోగింప గడగెను.

ఈ యుద్ధరంగమున మీరా జిహంగీరు నిహతుడైన కారణమున, ఆదిల్ షాహుకు కలిగిన పరాజయమునకు బ్రతిహతముగ సేయదగిన కార్య మెద్దియో తెలుపవలయునని యసాధ్ధాను నడిగెను. తమకు గలిగిన నష్టమపారమనియు సైన్యముత్యాహారహితమై యున్నదనియు, దత్కారణమున విజాపురమున కప్పడు మరలిపోవుటయే యుక్తమనియు నతడు విన్నవించెను. అతని సలహా సమంజసమని యంగీకరించి సుల్తాను కృష్ణాతటము నుండి కరలిపోయెను.¹

న్యూనిజు ఫెరిష్టాల వృత్తాంతములు రెండును నొక్క యుద్ధముయొక్క వర్ణనలే. కాని వాని నొండొంటితో బోల్చిచూడగా ముఖ్యాంశములు మూటియందు తప్ప వాని కైకాత్యము గానరాదు; ఈ ముఖ్యాంశములు మూడును ఇవి: (1) ఆదిల్ షాను విజయనగర రాయలతో యుద్ధము

నల్పుటకొఱకు సైన్యముతో గూడ కృష్ణానదిని దాటివచ్చెను (2) అతడు యుద్ధమునందు పరాజితుడై కృష్ణను మరలదాటి తన దేశమునకు జాజిపోయెను; అట్లు వెనుదిరిగి పోవునపు డతని సైనికులనేకులు కృష్ణ ప్రవాహమున బడి మునిగి చచ్చిరి. మఱియు (3) యుద్ధానంతరము సుల్తాను అసాదుఖానుని సలహాప్రకారము ప్రవర్తించెనని ఇరువురును వ్రాసియున్నారు. కావున వారు వర్ణించిన యుద్ధమొక్కటియే యని మనము తీర్మానింపవచ్చును. ఈ మూడంశములు విడిచిన తక్కిన యుద్ధవృత్తాంతము నంతటిని న్యూనిజు ఫెరిష్టాలు చెబితొక విధమున వర్ణించియున్నారు.

యుద్ధము జరిగినది క్రీ. శ. ౧౫౨౨ మేనెలలో నమావాశ్య శనివారమునాడని న్యూనిజు వక్కాణించినాడు;² విజిరి ౯౭౨ (డిసెంబరు ౧౨ క్రీ. శ. ౧౫౨౦ మొదలు డిసెంబరు ౧. క్రీ. శ. ౧౫౨౧ వఱకు) అని ఫెరిష్టా చరిత్రయందున్నది.³ వీరిద్దఱును జెప్పిన కాలము తప్పనియు, న్యూనిజు ప్రమాదవశమున '౧౫౨౦'కి బదులు '౧౫౨౨' అని వ్రాసెననియు, ఫెరిష్టా పొరపాటున నొక యేడధికముగ వేసెననియు, వాస్తవముగ యుద్ధము జరిగినది క్రీ. శ. ౧౫౨౦ మే నెల ౧౯ వ తేది యమావాస్య శనివారమునాడని సూయలు నిర్ణయించి యున్నాడు.⁴ సూయలుచేసిన కాలనిర్ణయమే సరియైనదని రుజువుసేయగల శాసన సాక్ష్యము కొంతకలదు. మాధవవర్మ వంశజుడైన క్రీ. శ. 1522 వ సంవత్సరముననో యించుక తరువాతనో బెజవాడ కనక దుర్గాలయమున వ్రాయించిన శాసనముతో 'అధి వృషవర్ష మధిశ్రావణ మధి రాచూరు జగదేక నాథస్య వరాలయేన సహ వాటికా' యని యున్నది.⁵ ఇందువలన పై సింగరాజు వృషవర్ష శ్రావణమాసము నందనగా క్రీ. శ. ౧౫౨౧ జూలై మాసమున రాయచూరు నందు రంగనాథస్వామికి దేవాలయమును గట్టించి దాని కొక వాటికను దానము చేసినట్లు తెల్లమగుచున్నది. తత్సార్వమే రాయచూరు కృష్ణ రాయలకు గైవసముగాకయుండిన, నతని సామంతులయందొక్కని కప్పుడవట దేవాలయమును నిర్మించుటకు

1. Briggs Ferishta, III pp. 48-51.
2. Nuniz, Forgotten Empire, pp. 326, 337.
3. Briggs Ferishta, III. p. 48.
4. Forgotten Empire, pp. 140-147.
5. SII. IV. 789. II. 110-13.

సాధ్యమైయుండదు. వృషసంవత్సరమునం దాపత్స హోయిండు వ్రాయించిన శాసనమునగూడ రాయ చూరు విజయము దత్పూర్వమే చేకుటనట్లు తెలియ వచ్చుచున్నది.⁶ కావున న్యూనిజు ఫెరిష్టా లిద్దరును చెప్పిన యుద్ధకాలములు విశ్వాసపాత్రములు గావని దృఢమగుచున్నది.

కృష్ణరాయల దండయాత్ర కాలమునందు రాయచూరాదిల్ ఖానుని స్వాధీనమున నుండె ననియు దానికి గృష్ణరాయలు ముట్టడివేసిజయించి కైవసము జేసికొనెననియు న్యూనిజు చరిత్రవలన దెలియచున్నది. దీనికి విరుద్ధముగ ఫెరిష్టా యప్పుడు రాయచూరెముద్గలు దుర్గములు రెండును నప్పుడు రాయలకు జెల్లుచుండెననియు, వాని జయించి స్వాధీనము జేసికొనవలయునని యాదిల్ శాహు దండెత్తిరాగా రాయ లాతని గృష్ణ యొద్దన యుద్ధమున నోడించి తఱుమగొట్టెననియు ఫెరిష్టా పల్కుచున్నాడు. వీరియం దెవ్వరు చెప్పనది సత్యమో కనుగొనవలసియున్నది.

క్రీ. శ. ౧౫౧౨ లో విజయనగరరాయలు ఆదిల్ఖానుని జయించి రాయచూరును స్వాధీనపఱచు కొనెనని ఫెరిష్టా చెప్పియున్నాడు. సమకాలికుఁడును కృష్ణ దేవరాయల రాయచూరుదండయాత్రయందు రాయల శిబిరమున వసించుచు యుద్ధమును బ్రత్యక్ష ముగ జూచిన న్యూనిజు అప్పుడు రాయచూరు ఆదిల్ ఖానునికి జెల్లుచుండెననియు నాతని నోడించి యా దుర్గమును గృష్ణరాయలు సాధించెననియు జెప్పియుండుటచేత క్రీ. శ. ౧౫౧౨-౧౫౨౦ ల మధ్య ప్రాయశః ౧౫౧౬-౧౭ ప్రాంతమున నాదిల్ఖానుఁడు కృష్ణరాయల కడనుండి రాయచూరును మరల స్వాధీనపఱచుకొని యుండునని పూర్వప్రకరణమునం దొకచోట నూహ చేసియున్నాడను. ఈ యూహ తప్పుకాదని శాసనసాక్ష్యమువలన నిశ్చయమగుచున్నది. స౯-ఇ-ఘహూరు ౯౧౬ (= హిజిరీ ౯౨౦ = క్రీ. శ. ౧౫౧౫-౧౬) సం॥ న

వ్రాయించినని ఇస్మాయిలు ఆదిల్ఖానునిని రెండు అరబీ శాసనములు ప్రాదరాజాదు మ్యూసియములో నున్నవి. ఇవి మొదట రాయచూరుదుర్గము నందుండినవి; ప్రాదరాజాదు మ్యూసియమును నిర్మించి నపుడు గులాం యాజ్లాసిగారు వాని నచ్చటికి దెప్పించి భద్రపఱచిరి. బహమనీ సుల్తాను ముహమ్మదు షాహా కుమారుఁడు మహమ్మదు షాహా రాజ్యము సేయుచుండగా, ఖాన్-అల్-అక్రమ్ మజ్లిస్-అల్-రఫీ ఆదిల్ ఖాన్ అల్-ఘూటీ కుమారుడు ఆదిల్ ఖానుఁడు ముఖ్య ప్రధానిగనుండ, షేఖ్ బుర్హానద్దీన్-అల్-కిర్మాని పుత్రుఁడు మల్లిక్-అల్-ముఖ్టమ్ షేఖ్ నిజాముద్దీన్ అహమ్మదు రాయ చూరుదుర్గమును జాలించుచుండ, హుసేన్ ఇబ్రాహమ్ ముస్త్రీ తనయుఁడు అల్-అమీర్ రమజానను నతఁడు మసీదును కట్టించి నట్లాక దానియందును, నా సంవత్సరముననె వై జేర్కొనిన బహమనీ సుల్తాను ముహమ్మదు షాహా కుమారుఁడు మహమ్మదు షాహాయు, ఆదిల్ ఖానుని కుమారుఁడు ఆదిల్ ఖానును, మల్లిక్-అల్-ముఖ్టమ్ నిజాముద్దీన్ అహమ్మద్-అల్-కిర్మానియును మీది శాసనమున జెప్పినరీతిని అధికారము నిర్వహించుచుండ నున్నత మగు బుర్జ్-అల్-ఫతహ (అనగా విజయబురుజు) కట్టబడెనని మఱియొక దానియందును వ్రాసియున్నది.⁷ ఈ రెండు శాసనములును క్రీ. శ. ౧౫౧౫-౧౬ వ సంవత్సరమున రాయచూరుదుర్గము ఇస్మాయిలు ఆదిల్ఖానుని యేలుబడిక్రింద నుండెననియు నిజాముద్దీన్ అహమ్మద్-అల్-కిర్మాని యతని పక్షమున దుర్గాధ్యక్షుడై యుండెననియు దెల్లము సేయుచున్నవి. మసీదును, విజయనామాంకితమగు బురుజును ఏకకాలమున నిర్మించుటను జూడ రాయచూరు నా సంవత్సరమందె యాదిల్ఖానుఁడు సాధించి యుండునని తోచుచున్నది. కావున కృష్ణరాయల దండయాత్రకాలమున రాయచూరు రాయల యధీనమున నుండెనని ఫెరిష్టా చెప్పనది యబద్ధమనియు, న్యూనిజు వచించి నట్లది యాదిల్ఖానుని వశముననె యుండెననుట వాస్తవమనియు దేలుచున్నది.

6. ARE. 47 of 1906.

7. Khwaja Muhammad Ahmad. *Inscriptions of Ratchur in the Hyderabad Museum*, pp 14-16.

ఇట్లే యుభయపక్ష బలముల సంఖ్యను గూర్చియు న్యూనిజు ఫెరిష్టాల వృత్తాంతములందు

భేదము గానవచ్చుచున్నది. న్యూనిజు లెక్కప్రకారము రాయలు ఏడులక్షల ముప్పదివేల పదాతులును, ముప్పది రెండువేల యాటువందల గుఱ్ఱములును, నైదువందల యేబది గజములును గల మహా సైన్యముతో రాయచూరును సాధించుటకు బయలుదేరినట్లు తెలియుచున్నది. ఇంతయు గాకపోయిన జాలభాగమేనియు గొబ్బూరు యుద్ధమున బాల్గొని యుండు ననుటకు సందియములేదు. ఈ మహా సైన్యమునెదుర్కొనుట కాదిల్లానుడు లక్షయిరువదివేల పదాతులును, పదునెనిమిదివేల గుఱ్ఱములును, నూటయేబది యేనుగులును, రెండువందలకుమించిన ఫిరంగులను వెంటగొని యుద్ధరంగమునకు వచ్చెను. ఫెరిష్తా లెక్కప్రకారము రాయల సైన్యమునందేబదివేల గుఱ్ఱములును, విస్తారమైన కాల్బలమును, ఫిరంగి తుపాకీ బాణసంచు మొదలగు నాగ్నేయా యుధములును నుండినవి; ఈ సైన్యము నెదుర్కొనుట కాదిల్ శాహు యేడువేల గరిబు గుఱ్ఱముతో గడలివచ్చెను; కాని రెండువేలతోడనే కృష్ణానదిని దాటి రాయరాణువతో డీకొనెను.

పీరిగుపురిలో నెవ్వరి లెక్క సరియైనదో నిర్ధారించి చెప్పటకు వలనుపడదు. కాని రాయరాణువసంఖ్యాబలము రాయచాచకమందు వివరింపబడియున్నది. రాయరాణువయందు కైజీతంవారనియు నమరనాయక బలమనియు రెండు పగలదళము లుండెను : కైజీతపు ఫౌజులో లక్ష కాల్బలమును పండ్రెండువేల గుఱ్ఱమును, నైదువందల యేనుగులు నుండినవి ; అమరనాయక బలమునందు రెండులక్షల పదాతులును, నిరువదినాల్గువేల గుఱ్ఱములును, పండ్రెండువందల యేనుగులును నుండినవి. కైజీత దళముగాని యమరనాయక దళముగాని మొత్తముమీద రాయరాణువయందు మూడులక్షల కాల్బలమును, ముప్పది యాటువేల గుఱ్ఱములును, వేయియేడునూలు లేనుగులును నుండెను. ఇది సగరిలెక్క. దీనితో బోల్చిచూచిన న్యూనిజు లెక్కయందు నాలుగులక్షల కాల్బల మధికముగను, పదునొకండువందల యేబదియేనుగులును, బదునాల్గువందల గుఱ్ఱములును దక్కువగనున్నవి. వాస్తవ సంఖ్యను నిర్ణయించుటకు వీలులేకున్నను రాయలు

రాయచూరు దండయాత్రకు కొన్ని లక్షల సైన్యముతో బయలుపెడలెనని యనుకొనవచ్చును.

ఆదిల్లాను బలము ఫెరిష్తా చెప్పనంతటి స్వల్పమైనదికాదు. ఏబదివేల గుఱ్ఱమును విస్తారమైన కాల్బలమునుగొని రాయలు యుద్ధమునకు బయలుపెడలి వచ్చినాడని వినియు నాదిల్ శాహు యేడువేలతో నాతని నెదుర్కొనవచ్చినాడనియు, నంచు చాలభాగమును గృష్ణకవ్వలి యొడ్డుననే నిల్పి రెండువేలతో నదినిదాటి యుద్ధమునకు గడగెననియు శెప్ప ఫెరిష్తా వాక్యములు సమ్మదగినవి కావు. ఈ రెండువేలును యుద్ధమునను కృష్ణాప్రవాహమునను సంపూర్ణముగ సమసిపోయెనని యొప్పుకొనినను, మిగిలిన యైదువేలును యుద్ధమున బాల్గొనక, వచ్చినవారు వచ్చినట్లు చెక్కు చెమగ్నక యుండిరికదా. ఇంతబలము యుద్ధమునకు సిద్ధమై యుండ ససాదుభానుడు దమకు గలిగిన సప్తమపారమైనదనియు, దత్కారణమున సైనికులు త్యాహరహితులై యుండిరినియు సప్రతికి వెనుదిరిగి విజాపురమునకు బోవుటయై శ్రేయస్కరమనియు, నహమదునగరపాలకుడైన బూర్హాను నిజాముశాహుతో సఖ్యము గావించుకొని యవ్వల రాయలపై గసిరీర్వుకొనవచ్చుననియు శెప్పట వింత. అతని సలహా చక్కనిదని యంగీకరించి యాదిల్ శాహు నిజరాజధానికి దిరిగిపోవుట యంతకంటె వింత.

చక్కఁగ విచారించి చూడఁగ న్యూనిజు ఫెరిష్తాలకు గల భేదములకు ముఖ్యకారణములు రెండు గానవచ్చుచున్నవి. న్యూనిజు కృష్ణరాయల కాలమున వచ్చుచు బోవుచుండిన సమకాల రచయిత ; రాయచూరు దండయాత్రయందు రాయల శిబిరముననుండి యుద్ధకార్యమును గన్నులార జూచిన ప్రత్యక్షద్రష్ట. ఫెరిష్తాతరువాత ఎనుబది తొంబదియేండ్లు గడచినవెనుక విజాపురమునందు చరిత్ర రచన గావించిన యర్వాచీనుడు. ఫెరిష్తాకు విజయనగర చరిత్ర తెలియదు; తెలిసికొనవలయునని యతడు ప్రయత్నము సల్పినట్లగపడదు; కావున నతడు బహమనీసుల్తానుల చరిత్రయు వారి యధికారమునకు వారసులైన దక్కను పంచపాదు

నివారించిరి. అందుమీదట యుద్ధకర్మయే పోర్చుగీసుల వృత్తియనియు, దన్నా పట్టణమును బ్రవేశించి తురకలతెరగు నారయనిచ్చుటయు యేలినవారు తనకు బ్రసాదించు ఘనసత్కారమనియు మనవి జేసెను. అంతట రాయలవారాతని కనుజ్ఞనొసఁగి యతనికి దోడు కొంత పరివారము నంపెను.

క్రిస్తవ డి ఫిగెరెడో తాటితాటి కోటగోడల చెంద ద్రవ్యియుండుగాడిని సమీపించెను. తురకలు గడు నిర్భయముగ కోటగోడలపై దిరుగాడుటను గాంచి, తనతోగూడ దోడ్కొని వచ్చియుండిన తుపాళిబంట్లను వారిపై దుపాకులను జేల్వనాజ్ఞాపించి, పెక్కండ్రను హతము గావించెను; తత్కూర్వము దురకలు తుపాకి మొదలగు నాగ్నేయాయుధముల ప్రయోగమువలన జచ్చియెఱుగరు గావున జాగరూకులైయుండక విచ్చలవిడిగ దిరుగుటవలన ననువుల గోల్పోయిరి; తత్కూరణమున కోటగోడల సందర్శించుటకు నిలువజాలక హతశేషులుపాటిపోయిరి; అంతటరాయదళమునిర్పాధికముగ కోటగోడలను జేరవలనగుటను గుర్తించి సమీపించి, వాని నిడియగొట్టుట కారంభించెను; దళమచటి కన్నియెడల నుండియు మూఁగుటవలన రాయస్కంధావారమున గొప్ప సంఘ్రమము గల్గినది. క్రిస్తవ డి ఫిగెరెడో నిజభటులతోగూడ దుర్గమును జొచ్చెనను వార్తను గొంగలు రాయల వారి కెఱుకపఱచిరి.

కోటవెలుపల నేమి నడచుచుండెనో, పోర్చుగీసుల కెట్లు రాయరాణువయందు ప్రవేశముగల్గెనో కోటలోనివారికి తెలియదు; కాని గొబ్బారు యుద్ధసమయమున వారు వచ్చి రాయరాణువను గూడిన సంగతి స్మరణకు రాగనే తమకిక చేటు మూడినదని నిశ్చయించిరి. ఏలన సంతదనుక వారు బండలను పై రువ్వియు, బాణబందుకాద్యాయుధముల బ్రయోగించియు ముట్టడికారులను కోటగోడల చెంగటికి జేరనిక తఱుమగొట్టుచువచ్చిరి. పోర్చుగీసుల యాగమనముతో ముట్టడి పరిస్థితులు మారినవి. క్రిస్తవ డి ఫిగెరెడో తనభటులను బురికొలిగి కోటగోడలపై బొడచూపినవారి నెల్ల

బరిమార్చగడగుటవలన, బయలుమెఱసి వారి కెవ్వఁ టును బోటు చూపజాలక పోయిరి. ఇట్ల పోర్చుగీసుల నండ జేసికొని కోటగోడలను ధ్వంసమునేయరాయదళముల కవకాశము గల్గెను. సందడ బార్తమై కోటగోడలపై మోర్థాచేయబడి యుండిన ఫిరంగులున్నతస్థానములందు నెలకొల్పబడి యుండుటవలన వానియగారులచేఁ గ్రిందగోడల చెంతనుండు శత్రుల కెట్టి యపాయము గల్గుటను నలనుపడదాయె. కోటగోడల యంతర్భాగమునందు మట్టినింపి గట్టన జేసియుండుటచే వానియందు గండ్లు పొడచుట కష్టకార్యము గాదు. మఱియు గండ్లను గాపాడదగిన ఆగ్నేయాయుధము లభావమగుట వలనవానిగుండ శత్రులపురమును జొరవీరి. యడ్డపెట్టుటకు సాధ్యపడకపోయెను.

క్రిస్తవ డి ఫిగెరెడో పంగిలిని యుద్ధమునకు పడచుటకు రాయ గండనాథు లుత్సుకులై; వారిని స్వప్తి పెట్టుటకై ముగ్గులను గొంచెటి వదలదొక్కొకనాడు వెంటబెట్టుకొని యుద్ధమునకు బోవువాఁడు. ఒకనాడతఁడు తన బంటుకు భటులను మూడుపాయలుగ విభజించి కోటగోడపై గానవచ్చిన తురకలనెల్ల గాల్పించి చంప నారంభించెను; తత్కూరణమున కోటలోని వారెవ్వరును బయట దలచూప వెరచిరి. అంతట పైమూడు పాయలందలి రాయల సైనికులు పార, గడ్డపారమున్నగునుపకరణములనుధరించి, గోడలనిడియగొట్ట మొదలిడిరి; తక్కిన సైనికులుగూడ నెవ్వరి కనుకూలపడినట్లు వారు కవియవలసినదని యతఁడు వార్త యంపెను; తత్కూరణమువలన దుర్గసందకటలు వెలుపలిప్రాకారమును గాపాడ శక్యముగాకపోవుటచే దానిని తగ్గజింప మొదలిడిరి; స్త్రీలుదను బిడ్డలతోగూడ లోపలి కోటలోనికిబోయి డాగిరి. పురజనుల యలజడినిగాంచి దుర్గాధ్యక్షుఁడు ధైర్యము చెప్పి వారిని మరల్చి బ్రయత్నము నేయుటయేకాక, కొండఱిని వెంటనిడుకొని ఫరంగులు రాయదళమునకు బాసటయైనిల్చి యుద్ధము నేయుచుండు స్థలమునకుబోయి, వారెచటినుండి నిజపక్షమువారిని బొరికొనుచున్నారో స్వయముగ బరిశీలించి చూడనెంచి కోటగోడ వైకెక్కిను;

ఊపాటి గుండొకటి యశనివలె వచ్చి నెన్నడుట దాకుటచే విగ్రహప్రాణుడై యడలు నేలగూలెను; అతని మరణము రాయచూరు ప్రజలను శోక సముద్రమున ముంచినది. వారియాలగోడు బాల గోడు రాయస్కంధావారమునకు వినవచ్చినది ; కోటగోడను సంరక్షించుట కొక్కడైన నిలువక దుర్గరక్షకులు బాటిపోయిరి. రాయ సైనికులు వాని నెట్లు ధ్వంసముజేసినను నడ్డవడువారు గానరాచెరి. కాని వారు కోటను జొరలేదు; కోటలోనివారేమి సేయుదురో చూతమని నాటికి యుద్ధము జూలించి వెనుదిరిగి విడిదలకేగిరి.

మరుసటి యుదయమున గోటనుండి తెల్ల జండాలతో గొండలు సంధికి వచ్చుచున్నారని కృష్ణరాయలకు దెలియవచ్చినది. రాయలంతట సాళున తిమ్మయనువారి కెదురేగి సముఖమునకు తోడ్కొని రా నాజ్ఞాపించెను. సాళున తిమ్మయను జూడగనే రాయలవారు తమ్మాదరించునను నాశ వారి హృదయసీమల సంకురించినది. ఈ యాశ వ్యర్థమైపోలేదు. రాయలవారి సముఖమునకువచ్చి శోకాపేళవరవశులై యూతని పాదములకడ ద్రెళ్లగనే వారి కాత డభయ మిచ్చెను. 'లెండు, భయమువలదు ; మీ యాస్తిపాస్తలను ప్రాణములను సంరక్షించెదము ; పట్టణమునకు మరలిపోండు ; రేపు పురప్రవేశము గావించుము,' అని వారి నూర డించి యంపి, దళనాయకులలో నొక్కని బట్టణ మును స్వాధీనపఱచుకొనవలయునని యాజ్ఞాపించి యటుపిమ్మట నిజ శిబిరమునకు జనెను. తరువాత దినమంతయు విజయోత్సవ కార్యములందు గడచెను.

మరునాడు ప్రభాతమున కాలకృత్యములు దీరినపిమ్మట కృష్ణదేవరాయలు పట్టణమును బ్రవేశించెను ; మొదట దారి దీయుచు నంగరక్షకబలము గదలినది ; వారివెనుక కృష్ణరాయలు సామంత వైన్యాధిపతులతో గూడ నశ్వారూఢుడై చనెను. రాయలవారి రాకను నిరీక్షించుచు బురజనులు పిదులందు బారులుదీరి నిలచియుండిరి ; వారిని

దిలకించుచు ముందుకుసాగి కృష్ణరాయలు లోపలి కోటసమీపమును జేరి పౌర ప్రముఖులను బిలువ నంపి, 'మీ సర్వస్వమును మీకే విడిచితిమి ; మీ యిష్టానుసారము వర్తించుచు దానిని వినియోగించుకొనవచ్చును ; ఇచ్చట నిలువనిచ్చ గలవారెప్పటివలె నిచటనే యుండవచ్చును ; అట్లు గాక మఱియెచటికేనియు పోదలచువారు తమ సర్వమునుగొని వెంటనే వెడలిపోవచ్చును' అని యానతిచ్చెను. రాయలింతటి చల్లచూపు జూపి నందుకు వారెల్లరు భగవంతునికి దమ కృతజ్ఞతా సూచకముగ వందనములను సమర్పించిరి.

కృష్ణరాయ లిట్లు పురప్రముఖుల కభయ ప్రదానము జేయుచుండు సమయముననే పురజనులు కొండఱచటికివచ్చి రాయలవారి సేన పట్టణమును జూఱగొనుచున్నదని మొలకెట్టిరి. కొల్లను వెంటనే నిలువవలసినదని రాయ లాజ్ఞాపించెను. ఎవ్వరి యొద్ద కొనిన చూఱద్రవ్యమును వారికి మరల నిప్పించెను ; ఆస్తిపాస్తలెటుపోయినసేమి ప్రాణము దక్కిన చాలునని పాటిపోయినవారి సర్వస్వమును కొల్లపోయినది. వీరి విషయముగూడ తరువాత రాయలవారికి దెలియరాగా జూఱ కారులను బిలువనంపి కఠినముగ శిక్షించెను. కృష్ణ రాయ లిట్లాదరించుచుండినను పౌరు లనేకులచట నుండనొల్లన అనల్పప్రదేశములకు లేచిపోయిరి. దారి బత్తెములేక పోజాలనివారికి రాయభండారమునుండి వలసిన ద్రవ్య మిప్పించి పంపెను. కోట కై వస మైనపిమ్మట రాయలు కొంతకాలము రాయచూరు నందుండవలసి వచ్చెను. విధ్వంసమైన కోటగోడలను బాగుచేసి వాని సంరక్షణార్థమువలసిన బలములను తాణ్యముంచెను ; రాష్ట్ర పరిపాలనకు దగిన యేర్పాటులనొనగ్గి యవ్వల విజయనగరమునకు దరలిపోయెను¹.

న్యూనిజు వర్ణించిన రాయచూరు పతన కథను బట్టిచూడగా గ్రీస వన్ డిఫిగైరెడోయొక్కడే కృష్ణరాయలవిజయమునకు గారణభూతుడైనట్లు తోచగలదు ; కాని యది సత్యము గాదు. పోర్చు గీసుల యవక్రవరాక్రమమును బ్రకటించుట కొఱకు వారికి లేనిపోని ప్రాధాన్యము గల్గించు

ఁట్లు న్యూనిజు వ్రాసెనని తోచుచున్నది. ఇది కేవల మూహామాత్రమైన యభిప్రాయముగాదు. క్రిస్తవ² డి ఫిగెరెడో ప్రథమదివసయ్యుద్ధమును వర్ణించునందర్భమున దురకలంతకు పూర్వము తుపాకి మొదలగు నాగ్నేయాయుధ ప్రయోగము వలన జచ్చియెటుగరు ; కావున రాయచూరుకోట గోడలపై నిర్భయముగ దిరుగాడుచుండిరనియు క్రిస్తవ³ దన తుపాకిబంట్లచే గోడలపై వొడచూపిన వారినెల్ల గాల్పించి చంపుటచే వారటు పిమ్మట దల చూపుటకు వెఱచిరనియు దత్కారణమున రాయల పై నికులకు కోటగోడలనుదాకి ధ్వంసము సేయుటకు సాధ్యపడెననియు న్యూనిజు వక్కాణించియున్నాడు. ఇది సత్యమని నమ్ముటకు పిలువేదు. బుక్కరాయల కాలమునుండియు విజయనగర పై న్యవ్యమునందు ఫిరంగి తుపాకి మున్నగు నాగ్నేయ సాధనములు వాడుకయందుండెనని మహమ్మదీయ చరిత్రలవలన దెలియవచ్చుచున్నది.⁴ మఱియు రాయచూరుపై నడచిన కృష్ణరాయల పై న్యవ్యమతో రాయల యంగరక్ష బలమున కధిపతియైన కామానాయకుని యాధిపత్యముక్రింద ముప్పదివేల కాల్యుల ముండెననియు వారిలో విలుకాండ్రు, భేటకధరులు, తుపాకిబంట్లు, గడలవారును గలరని న్యూనిజే చెప్పియున్నాడు.⁵ న్యూనిజునకు సమకాలికుడును నతనివలెనే కృష్ణరాయలకాలమున విజయనగరమునకు వచ్చి యప్పటి విజయనగర పై న్యస్థితిని పరికించిన వాడును నగు పయసు, విజయదళమినాడు రాజధానియందు గూడిన రాయదళములలో బండుకులు బండవరుసలు మున్నగు నాగ్నేయాయుధ ధారులను జేర్కొని యున్నాడు.⁶ రాయచూరు ముట్టడికి నడచిన తుపాకిబంట్లు దుర్గసంరక్షకులపై దమ యాయుధముల జేల్వకపోయిరని యెంచుట సమంజసము గాదు ; కావున కోటగోడలపై దుర్గ సంరక్షకులు నిర్భయముగ నడయాడుటయు, క్రిస్తవ² డి ఫిగెరెడో బంట్ల యగ్నాయుధ ప్రయోగములకు జడిసి గోడలపై దలచూప వెఱచి డాగిరనుటయు విశ్వాసపాత్రములు గావు. క్రిస్తవ²

బంట్లు విజయనగరబండుకుధరులకంటె నెక్కుడు కాశల్యముతో దమ యాయుధముల బ్రయోగించి యుండవచ్చును. తస్మాదముననే కృష్ణరాయలు రాయచూరును సాధింపగల్గెననుట యతిశయోక్తి.

సంధి రాయభారములు

ఆదిల్ ఖానుపై కృష్ణరాయలు పొందిన విజయములవలన నప్పటి భారతీయ మహమ్మదీయ ప్రపంచమున గలవరము పుట్టినది. బహమనీ రాజ్యము నధఃకరించి పైకి వచ్చిన దురకసంస్థానాధిపతుల హృదయములందు ముగమును భీతియు ఔనగొనెను. తమయందలి యందును బలవత్తముఁ డును, దత్కారణమున దమ స్వాతంత్ర్యమునను వేరువిత్తునునగు నాదిల్ఖానునకు గల్గిన ఘనపరాభవమువలన వారిహృదయముల నంతోపమంకురించి నది. కాని యట్లు ఆదిల్ఖానుని సరిభవించినవాడు హిందూ రాయసురత్రాణుడైన కారణమున నాదిల్ఖానున కాతనిచే జరిగిన మర్యాదయే గమకును గలుగవచ్చుననుభయముకూడ జనించినది:—కావున నిజాముల్ ముల్క్, మదార్ మల్లిక్, దస్తూర్ దీనారు, బరీదు మున్నగు బహమనీసామంతులు దమతమ రాయభారుల మూలమున రాయలపేర లేఖల సంపిరి. రాయచూరునకువచ్చి చేరినంతటనే యంతటి ప్రబలదుర్గము రాయలకు గైవసమగుట యవనదూతల కచ్చెరువు గల్గించినది; రాయల యసంఖ్యాతబలమును పరాక్రమాతిశయమును గాంచినంతనె వారి విస్మయ ముక్కుటమైనది. రాయలవారిని దర్శనముజేసికొని తమ ధణిలంపిన యుత్తరములను సమర్పించిరి. వెంటనే వాని నాతఁడు జడువుకొనెను. అందలి వృత్తాంత మిట్లుండెను:—రాయలవా రప్పటివఱ కాదిల్ఖానుపై బొందిన విజయములతో దృష్టినందుట మేలు ; అటుమీదట నింకను యుద్ధము సేయుట యుక్తము గాదు. మనసు పెద్దజేసి యాదిల్ఖాను నోడించికొనిన సర్వమును నాతనికి మరల నిచ్చివేయుట సరి ; అట్లొనర్చిన దా మెల్లవేళల నాతనియాజ్ఞలనొదల దాల్చియుందుమనియు నట్లు సేయుట కియకొనని పక్షమున దామెల్ల చేకమై యాదిల్ఖానుగూడి రాయలవారితో యుద్ధ మొనర్చినయతడు నష్టమందిన

2. Briggs, Ferishta II p. 312.

3. Nuniz, Forgotten Empire, p. 326.

4. Ibid. p. 277.

వానినెల్ల నతనికి మరల దీసి యీ వలసిచ్చు ననియు దెల్లము జేసిరి. కృష్ణరాయలు వారంపిన యుత్తరములను జరుపుకొని వారందఱకు నొక్క జాబుమూలమున నిట్లు జవాబు వ్రాయించెను. 'నిజామనములుక, మదూరుములుక దస్తూరు బరిదు మున్నగు మాననీయదక్కను ప్రభువులారా, మీరంపిన యుత్తరముల దిలకించితిమి. మీరంపిన సందేశమునకు మిక్కిలియు గృతజ్ఞుడను. అదిల్ఖానునియెడ మేము నడపిన కార్యక్రమమును, నాచి కొనిన వస్త్రాధికమును, అతని ప్రవర్తనకు దగినట్లే యున్నవి; వానిని మరల నాతనికిచ్చివేయుట సమంజసముగ గన్పట్టుదు; అట్టిచ్చివేయు నుద్దేశమును మాకు లేదు. మీరు చెప్పినట్లు చేయనిపక్షమున నతనితో గలసి మాపై నెత్తివత్తు మంటిరికదా. అయ్యలారా! మీరంతటి శ్రమ పడవలసిన యవ సరము లేదే. మీరు స్థయిర్యముతో మీ రాష్ట్రము లందు నిలచి యుండవోవుదురేని, మేమే మిమ్ము వెదకుకొని రానున్నారము. ఇదియే మేము మీకంపు ప్రత్యుత్తరము.' ఈ కమ్మకాగితమును రాయ బారులకిచ్చి వారి నుచితరీతిని సత్కరించి పంపెను.⁵

దక్కను మహమ్మదీయ ప్రభువులు కృష్ణరాయల సముఖమునకు రాయబారులను తమంపట తామె పంపిరో లేక యాదిల్ఖానుని ప్రేరణపై నంపిరో తెలియదు; కాని యీ రాయబారము నిష్ఫలమై పోయిన పిమ్మట విజాపురమునుండి దూత యొకడు విజయనగరమునకువచ్చి కృష్ణరాయల దర్శనముజేసికొని యిట్లు విన్నవించెను. 'దేవా! నన్నాదిల్ఖానుడు తమ కడ కంపినాడు. తనకు

న్యాయము గల్గింపుడని నాముఖాంతరముగ మిమ్మిట్లు ప్రార్థించుచున్నాడు. ఇట్లు విన్నవము సేయవలసినదని నన్నాజ్ఞాపించినాడు. పుడమిలోని రాజులలోనెల్ల బలాధికులును న్యాయమూర్తులును సత్యపరాయణులునునగు దమయెడ తనకు సౌహార్దము గలదనియు; దాము నిష్కారణముగ జీరకాలమునుండియు మీపూర్వులు బెక్కండ్రుపాడి తప్పక నాయెడ నెఱపుచువచ్చిన మైత్రికిని, యుభయ రాజ్యములమధ్య జెల్లుచుండిన శాంతికిని భంగముగావించితిరనియు; దామేల నిజరాజ్యమును వదలి తనపై నెత్తివచ్చినదియు దన కెఱుకవడ లేదనియు; నట్లుశంకలేకున్నతరి, తాము వచ్చి రాయచూరు దుర్గమును ముట్టడించి తత్ఫరసర ప్రాంత దేశమును కొల్లగొట్టి నాశనమొనర్చితిరన్న వార్తను విని నిజరాష్ట్రమును గాపాడుకొనుట కొఱకు దా రావలసి వచ్చెననియు; నట్లు వచ్చిన పిమ్మట దన యాశ్రితులనెల్ల యుద్ధమున వధించి స్కంధావారమును జూఱగొని నందులకు దామె ప్రత్యక్షపాడులనియు; దనకు గలిగిన నష్టమునకు బరిహారముగ దనస్కంధావారమును జూఱవట్టి కైకొన్న యాగ్నేయాయుధ సముదాయమును గుడారులను హస్త్యశ్వాదిసమస్తమును రాయచూరు దుర్గముతోగూడ మరల నిచ్చివేయవలసినదనియు; కోరినట్లు తన యాస్తి పాస్తులను వస్తువాహనాది సమస్త పదార్థముల నిచ్చివేసిన నిరంతరము సఖ్యము జాటింతుననియు; లేనిచో తమ దృష్టి యందు తమ చర్యయెంత న్యాయముగ గన్పట్టినను నది యక్రమముగాక తప్పదనియ విన్నవించెను. అంతట నానాటి సంది సంప్రతింపు ముగిసినది. పట్టు దుస్తులు మున్నగు నుడుగరలచే రాయబారిని సత్కరించి యతని రాయబారమునకు బ్రత్యుత్తరము మరుదినము జెప్పెదనని యతని విడిది కనిచి కృష్ణరాయలు సఖ చాలించెను.

మరుసటిదిన ముదయమున గృష్ణరాయలారాయబారిని సముఖమునకు రప్పించి, 'యాదిల్ఖానుడుమాకు పాదాక్రాంతుడైనచో^{5a} నాతడు

5. Nuniz, *Forgotten Empire*. pp 348-49.

5 a. 'Provided Ydallacao (Adilkhan) would come and kiss his foot' అని న్యూనిజు. దీనికి నూయలు విపరీతార్థ మూహించి కృష్ణరాయలు గెరోవీ న్నత్తుడై యట్లుకోరెననియు దత్కారణమున మహమ్మదీయతెల్ల తుదకేకమై రక్షానితంగడి యుద్ధమున విజయ నగర పై న్యమునోడించి యీ పట్టణమును ధ్వంసము గావించిరనియు వ్రాసియున్నాడు. 'Kiss his foot' అను మాటలు 'పాబూస్' అను పార్సీమాటలకు భాషాంతరీకరణము. ఈ మాటలకు 'పాదము ముద్దిడుకొను' అని యథాతథమగు నర్థమైనను ప్రత్యక్షాపుట యనునర్థము రూఢియై వాడుకలోనికి వచ్చెను.

కోరినమేర కాతనియొద్ద కైకొన్న సమస్తమును మరల నాతని కిచ్చివేయుదుననియును, సలాబత్కానునిగూడ బంధవిముక్తునిగావించి విడిచెద'మనియు చెలియవలెనను. ఆ దూత యంతట దన విడిదికి బోయి తన యజమానుని కావ్యత్రాంతమును వ్రాసి యంపెను; ఉత్తరమండగనె ఆదిల్ఖానుడు దానికి ప్రత్యుత్తరము వ్రాసి యంపెను; దానిగైకొని రాయబారి మరల కృష్ణరాయలను దర్శించి, 'రాయలవారు కోరిన ప్రకారము వారికి తాను పాదాక్రాంతుడగుట తన యజమానున కెట్టి యా క్షేపములేదనియు బ్రత్యక్షముగ విజయనగరమునకు వచ్చుటకు అతడు జంకుచున్నాడనియు విన్నవించెను. కృష్ణరాయ లంతట దాముఖయరాజ్యముల సరిహద్దునకు విచ్చేయుదుమనియు నచటి కాదిలుఖాను నిర్భయముగవచ్చి దమకు పాదాక్రాంతుడు గావచ్చుననియు నానతిచ్చిరి. రాయబారి యందుల కంగీకరించి విజాపురమునకు బయలు వెడలిపోయెను.

కృష్ణరాయల విజాపురయాత్ర

ఆదిల్ఖానునిచే మ్రొక్కుగొనునుద్దేశముతో గృష్ణరాయలు విజయనగరమునుండి బయలు వెడలి విజాపుర గడిసీమ సమీపమునందుండు ముదుగలు దుర్గమునకు బోయి యతని యాగమనమును నిరీక్షించుచు గొంతకాల మచట విడిసి యుండెను. ఎన్నిదినము లేదురుచూచినను అతడు రాడాయెను; అతనిచే మ్రొక్కుగొనవలయునను కుతూహల ముత్కటముకాగా గృష్ణరాయ లచటినుండి బయలు వెడలి దక్కను రాజ్యమును బ్రవేశించెను. రాయల సముఖమునకు వచ్చుట కాదిల్ఖానునకు ధైర్యము చాలక పోయెను; 'ఇదె మారాజు వచ్చుచున్నాడు; అదె మారాజు వచ్చుచున్నా'డని యతని యనుచరులు బల్కుచు వచ్చినను నతని యడపొడగాన రాదాయె. తుదకు కృష్ణరాయలు విజాపురము జేరి యాదిల్ఖానుడు వచ్చునందాక నచటనె విడిసి యుండ నిశ్చయించెను. ఆదిల్ఖాను డపుడుగూడ మోము చూపలేదు. అతని ప్రవర్తనవలన రాయల కాతనిపై గోపము గల్గినది. తన్నవమానవలచుట కొఱకై యాతడు మ్రొక్కిడుదునని రప్పించి

పొడచూపకపోయెనని యెంచి యతడు దుర్గమును సేయవచ్చిన పట్టి బంధించవలయునని నిశ్చయించెను; కాని కృష్ణరాయలకు తా ననుకొనినంత కాలము విజాపురమున నుండుటకు వీలుగాక పోయినది. అది సర్వసంపదల కాకరమైన పట్టణమే! కాని నీటివనతి వచ్చువ; వైరుపంటలేకాక పానీయ జలమునకుగూడ జనులు కేవలము వర్షపాతముపై నాధారపడవలసి యుండెను. జనుల యువయౌవ గార్థము వర్షజలము రెండు పెద్ద చెఱువులందు సేకరింపబడి యుండెను; కృష్ణరాయలను దమ పట్టణముననుండనీయక వెడలనంపు నుద్దేశముతో దురకలా చెఱువుకట్టలను నఱికి నీటిని వెలువలికి జాఱించి వేసిరి. జలాభావము వలన నచట నునికి యసాధ్యమాయెను; జలాభావమునకు దోడు వంట చెఱుకునకు కఱుపు వచ్చినది. దూరమునుండి వచ్చు కట్టెలమోపు లాగినవి. రాయల సైనికులు పెక్కు కట్టడముల నిడియగొట్టి యండలి కలవను వంట చెఱుకున చువయొగింపవలసి వచ్చెను. ఇందు మూలమున విజాపురమున జాలభాగము పాడై పోయినది. పట్టణ వినాశ వార్త తెలియవచ్చి సంతటనె యాదిల్ఖానుడు, సందేశహరునిచూలమున 'మా దండ నాయకుల గృహములను నిర్మూలము గావించితిరె, వాని యవరాధమేమని రాయల నడుగ నంపెను. రాయలందులకు 'నిర్మూలము గావించినది మేము కాదు; మా జనులను నివారింప వీలుగాక పోయిన'దని ప్రత్యుత్తరమంపెను. తరువాత కృష్ణరాయలు దండును మరల్చుకొని ముదుగల్లునకుబోయి చేరవపిమ్మట నాదిల్ఖానుడు నిజరాజధానికి మరలి వచ్చెను.

అనధ్దానుని రాయబారము

ధ్వంసమును సేయబడిన రాజధానిని జూడగనె యాదిల్ఖానుని చిత్తమున వ్యధ కలిగినది. ఆ ధ్వంసమున కంతటికిని మూలకారణము దానేయని యతడు చింతించెను. తన రాయబారి కరారుచేసి వచ్చినట్లు తాను కృష్ణ రాయలను భేటిచేసికొని యుండిన, నట్టి ముప్పు వాటిల్లియుండదని తోచినది. ఇకమీద నట్టి యవాంతరమును రానిక తొలగద్రోయుటకును, దన రాజ్య పురోవృద్ధికిని

కృష్ణరాయలతోడ సఖ్యపడు టావశ్యకమను బుద్ధి పుట్టినది. వెంటనే హితులనెల్లగూర్చి తన మనోభావమును వారి కెఱుకవఱచి సలహా చెప్పఁడని యడిగెను. హితులతోనెల్ల ప్రధానుఁ డనఁబానుఁడు; గొబ్బూరు రణక్షేత్రమునుండి యాదిల్షానుని పలాయనమునకు పురికొల్పి తొలఁగఁదోలుకొని పోయిన వాడితఁడే. తన్ను విజయనగరమునకు రాయబార మంపినచో దన యజమానుని చిత్తమునకు వచ్చిన తెరగున సర్వవిషయములను జక్కఁబెట్టుకొని వచ్చెదనని యతఁడు మనవిచేసెను. ఆదిల్షానుఁ డాతని మాటల నాలకించి యానందించి రాయ బారము నడుపుటకు అతని విజయనగరమున జంపెను.

అసద్ధానుఁడు సామాన్యుడుకాడు; గడుసు వనమునందారి తేరినవాడు; కపటి, వంచనయందు వంచకములకు జదుపు నేర్పజాలిన మేధావి. అతఁడు విజయనగరమునకు పోగోరినది స్వామి కార్యనిర్వహణార్థము గాదు; స్వకార్యమును సాధించుట కొఱకే. విజయనగరమున చెఱసాలయందు బండి కృతుడై యుండిన సలాబఠ్ఠానుఁ డతనికి ప్రతిపక్షి; అసద్ధానుని స్వభావము నతడు చక్కగ నెఱుగును. గొబ్బూరు రణమునం దసఠ్ఠానుడుచూపిన పంద తనమును, నాదిల్షానునికి దురాలోచన జెప్పి భయముకొల్పి యతని దోడ్కొని రణరంగమునుండి పలాయనము సేయుటయు, దత్కారణమున విజా పుర పై న్యములు నిర్మూలమగుటయు నతనికి దెలియవచ్చెను. బంధనముజూసి మరల విజాపురము నేరినంతటనే యసద్ధానుని దుష్ప్రవర్తనకు దగినరీతిని శాస్త్రిచేయించెదనని సలాబఠ్ఠానుఁడు తనుజూడ వచ్చు మిత్రులతో జెప్పవాడు; ఆ మాటలు కర్ణాకర్ణిగ నసద్ధానుని చెవిసోకెను. కావున నసద్ధానుఁడు సలాబఠ్ఠానుని ప్రత్యాగమనము దనకు శ్రేయస్కరము గాదని గ్రహించి రానున్న యాపదను దోలగబెట్టుకొనుట కుపాయము చింతించి విజయనగరమునకు బయనమాయెను.

విజయనగరమును జేరినపిమ్మట నసద్ధానుఁడు కృష్ణరాయలను సందర్శించి సంధి సంప్రతింపుల కారంభించెను. అతఁడు వాగ్వియ నతి చతురుడు

నగుటచే రాయలనుసులువుగ నుప్రసన్నుని గావించు కొనెను. పూర్వ రాయబారమును, నందుమూలమున నాదిల్షానునివలన దనకైన యవమానమును కృష్ణరాయలు స్మరణకు దేగా, నది దన యజమానుఁడు బుద్ధిపూర్వకముగ జేసిన యపరాధము గాదనియు సలాబఠ్ఠానుడు పుత్తెంచిన దుర్మంత్రమునకుఁబోనై యట్లానరైననియు, రాయల కాదిల్షానుతో సంధి కుదురకపోవుటకు సలాబఠ్ఠానుడే ముఖ్యకారణమనియు మనవి చేసెను. కృష్ణరాయలకు సలాబఠ్ఠానుపై గోపము పెల్లురేగెను. అసద్ధానుని కపటమును గుర్తింపజాలక, ముందు వెనుక లాలోచింపక చెఱయందుండు సలాబఠ్ఠానుని వధింప నతఁ డాజ్ఞాపించెను. అసద్ధానుని కుతంత్రమువలన కూరోత్తముడగు సలాబఠ్ఠాను డిట్లు దుర్మరణము నందెను.

అసద్ధానుని కిక విజయనగరమునందు వని లేదు; వచ్చిన కార్యము ఇష్టానుసారముగ నెఱవేరినది. అట్లువైనిలమట శ్రేయము గాదు; అతని కుట్ర యేనిమిషమునందైన వెల్లడి కావచ్చును; వెల్లడియైన ప్రాణోపద్రవముగల్గుట నిశ్చయము. ఆలస్యము సేయక యెంత శీఘ్రముగ విజయనగరమునుండి వెడలిపోయిన నంత మేలగును. కావున నసద్ధాను రాయలవారి దర్శనము జేసికొని, సత్వరముగ దానేగి యాదిల్షానుని కృష్ణాతీరమునకు దోడ్కొనివచ్చి భేటీ చేయింతుననియు, దనకు స్వదేశమునకుఁబో ననుజ్ఞ నియవలసిన దనియు వేడుకొనెను; కృష్ణరాయ లీయకొనఁడాయె. ఇంకను వివరింపవలసిన విషయము లనేకములు గలవనియు వేగిరపాటు వలదనియు వారించెను. భయభ్రాంత చేతస్కుడగు నసద్ధానుఁ డొకరాత్రి యెవ్వరికిని దెలియనీయక విజయనగరమునుండి పరారియై విజా పురమునకుఁబోయి, యాదిల్షానునితో, 'రాయలు సలాబఠ్ఠానుని జంపెను; నన్నుగూడ జంప నుద్ద్యుక్తుఁడుకాగా దప్పించుకొని తమ సముఖమునకు వచ్చితిని. అతని నమ్మరాదు; ఎంతటివాడైనను నల్లమనుష్యుడే కదా' యని వల్కి యట నిలువక తన నెలవైన బెల్లమునకుఁబోయి దానిని బలపఱచుకొనెను; తరువాత నాదిల్షానుఁడు దన సముఖము

నకు రా నాజ్ఞాపించినన, నతఁ డటువై ను ముఖము నైన ద్రిప్పడాయె; ఏలన నాదిల్ఖానునికి తా నొనర్చిన ద్రోహకార్య మెటుక పడెనని యాతడు గ్రహించెను.

కలుబరిగె దండయాత్ర

అసద్ధానుడు దన్ను వీడ్కొనక పాటిపోయినను, నతఁడు చెప్పిన ట్లాదిల్ఖానుఁడుగాని యతని తల్లిగాని తనభేటికి కృష్ణాతటమునకు వచ్చెదరని యెంచి కృష్ణరాయలు సరిహద్దు ప్రాంతమునకు బోయెను; కాని యాదిల్ఖానుడుగాని యతని తల్లిగాని పొడచూపరైరి. అప్పు డాసద్ధానుని కృత్రిమమును గృష్ణరాయలు గ్రహించి క్రోధపరవశుడై కలుబరిగ మీదికి దండయాత్ర జేసి యాదుర్గమును మఱి కొన్నింటిని నేలమట్టమునకు చదును గావించెను; అటనుండి యుత్తర ఘోషములపై దండు పెట్టవలయునని యుద్వృత్తుడాయెను; కాని మంత్రులది సుకరముగాదని వారించిరి. 'ఉత్తర దేశముపై దండు వెడలిన మిత్రులని మనమిప్పుడు పరిగణించు నచటి తురక లాదిల్ఖానుని దేశమువలెనే వారి దేశమునగూడ నాక్రమింతుమని జిడిసి యాతనితో గలసి మనపై యుద్ధము సేయవచ్చును. అట్లు వారంప తేకమైనను జంకున కవకాశము లేదనుకొనుడు. జలాభానముచే దండు సేయుట సులభము కాదు,' అని విన్నవించిరి. వారు చెప్పిన సలహా సమంజసమైనదని కృష్ణరాయ లొప్పుకొని యా యుద్ధమును మానుకొనెను.

కలుబరిగె దుర్గమునందు దక్కను సుల్తాను పుత్రులు ముగ్గురు కృష్ణరాయలచే జిక్కిరి. తన సోదరి భర్తయగు సుల్తాను భోగకాంత పుత్రుని రాజ్యాధిపతిని సేయనెంచి యాదిల్ఖానుఁడు పై ముగ్గురు పుత్రులను వారి తండ్రి మరణానంతరము పట్టి బందీకృతులగావించియుండెను. కృష్ణరాయలు వారిని విడుదలచేసి వారియందు జ్యేష్ఠుని తండ్రి పదమున బ్రతిష్ఠితుని జేసెను. స్వతంత్రులై యుం

డిన దక్కను సామంత ప్రభువులెల్ల నతని యాజ్ఞా బద్ధులై నడచుకొన నంసిద్దులైరి. కృష్ణరాయల భయమువలన నాదిల్ఖానుఁడు నయిత మాతని నప్రముఁడాయెను. ఇట్లు జ్యేష్ఠుని దక్కను రాజు పీఠమందు స్థాపించి యతని తమ్ముల నిరువురను కృష్ణరాయలు తనతోగూడ విజయనగరమునకు గొంపోయి రాజపుత్రుల యంతస్తులకు దగినమర్యాదల గావించి దినపెచ్చమునకై సాలు కేబదివేల బంగారు వర్గావుల నేతనము నేర్పాటుచేసెను.⁶

ఇంకవఱకు న్యూనిజుచే వర్ణింపబడిన రాయచూరు ముట్టడి చరిత్రను, నటుపై నవచిన్ విజాపుర విజయనగర పరస్పర సంబంధ వృత్తాంతమును సంగ్రహముగ వివరించితిని. మొత్తముమీద నిది యంతయు విశ్వాసపాత్రమేయైనను సత్యమారమైన విషయమిందు లేకపోలేదు. రెండు గాజ్యముల మధ్య చిరకాలమునుండియు శాంతి యవిచ్ఛిన్నముగ వఱలుచుండెననియు గృష్ణరాయల రాయచూరు దండయాత్ర మూలమున నది భగ్నమాయెననియు నాదిల్ఖానుని రాయబారి రాయల సముఖమున మొరపెట్టినట్లు న్యూనిజు వ్రాసియున్నాడు. ఇది యసంభవము. విజయనగర రాయలకును దక్కను మహమ్మదీయ ప్రభువులకును నిరంతర వైరమేకాని సఖ్య మెన్నడును లేదని మహమ్మదీయ చరిత్రలు ఘోషించుచున్నవి. ఇది సత్యమని హిందూ శాసనములును వాఙ్మయమును నిరూపించుచున్నవి. రాయచూరుముట్టడికి ముందు కృష్ణరాయలే రెండు పర్యాయములు మహమ్మదీయులతో బోరాడెను; వీర నరసింహరాయలొక మారును, నరసానాయకుడు రెండు మూఁడుసారులును యుద్ధము సల్పియుండిరి. కావున చిరకాలము నుండియు రెండు రాజ్యముల మధ్య శాంతి యవిచ్ఛిన్నముగ వఱలుచుండెననుట కల్ల. వాస్తవ మిట్లుండగా నాదిల్ఖానుని రాయబారి కృష్ణరాయలతో జిరకాలమునుండియు నుభయ రాజ్యముల మధ్య శాంతి వర్ధిలుచుండెనని మొరపెట్టు పెట్టు? దాని నాలకించియు గృష్ణరాయలు మిన్నక యాయసత్యము నంగీకరించు పెట్టు? మరియు గృష్ణరాయల సముఖమున కాదిల్ఖాను డంపిన రాయబారి

రముల ప్రస్తాపము న్యూనిజు గ్రంథమందుతప్ప మఱి యెందును గానరాదు; కావున వాని వాస్తవికతను పరిశీలించి కనుగొనుటకు సాధ్యముగాదు; కాని కలుబరిగె దండయాత్రను గూర్చి న్యూనిజు వ్రాసిన ప్రత్యక్షరమును సత్యమైనదే. బండారు లక్ష్మీనారాయణ తన సంగీత సూర్యోదయ పీఠికయం దీదండయాత్ర నిట్లు వర్ణించియున్నాడు.

‘కృష్ణ ముత్తీర్యసోఽయం
యవనజనపదం వహ్నిసాత్కృత్యసర్వం
పీరోజాబాద్ హసన్ బాదురు
నగర సమాఖ్యాని దుర్గాణిజిత్యా
భంక్తోచ్చైః పారశీకం
కలుబరిగపురిం ద్రా కృపాదాద్యై మానాన్
క్రాన్త్యా వ్యాకృష్టవాన్ దోర్బల
ఘనమహిమా త్రిక సురత్రాణపుత్రాన్.’⁷

ఇందువలన కృష్ణ దేవరాయలు కృష్ణానదిని దాటి యవనజనపదమునంతటిని దహనము గావించెననియు, పీరోజాబాదు, హసన్ బాదు, నగరు మొదలగు దుర్గము జయించెననియు, దరువాత సపాదు అదిల్ఖానునిచే సంరక్షితమైన కలుబరిగను దాకి యందు సుల్తాను పుత్రులను మువ్వర బట్టుకొనెననియు తెలియవచ్చుచున్నది. లక్ష్మీనారాయణ పేర్కొనిన దుర్గములలో హసన్ బా దెచట నుండెనో తెలియదు. తక్కినవన్నియు నిప్పటి ప్రాదరా బాదు రాజ్యమునందలి గుల్బర్గా జిల్లాలో నున్నవి. ఇందు మొదట పేర్కొనదగినది నగరు. దీనినిప్పుడు సాగరంధరు. ఇది కృష్ణానది కుత్తరమున షోరా పూర్ షాపూరుల మధ్యనున్నది. పీరోజాబాదు షోరా పూరునుండి గుల్బర్గాకుపోవు బాటమీద రెండు పట్టణములకును గొంచె మించుమించు మధ్యభాగమున నున్నది. కలుబరిగయే ఇప్పటి గుల్బర్గా. ప్రాదరా బాదు రాజ్యము పశ్చిమమునందుండు నాపేరిటి జిల్లాకు ముఖ్యపట్టణము. హసన్ బాదుకూడ నా ప్రాంతమునందే యుండవలయును.

ఆము క్తమాల్యద పీఠికయందుగూడ కలుబరిగ నగరపుర విజయములు వర్ణింపఁబడియున్నవి.

‘సనకాది దివిజమస్కరి ఫాలగోపి
చంద్రన పుండ్రవల్లి కల్నాకినాకి
సెలసి హోహోహూహుపుల దండియలతంత్ర
ద్రెవ్వ సింగిణులుగాఁ దివిచి తివిచి

సప్తర్షి కృతవియ్యుర వాలు కాలింగ
సమితిముచ్చెల కాళ్లజమరి చమరి
రంభా ప్రధానాపురః పృథూరోజ కుం
భంబు లెచ్చటంగన్నఁబట్టివట్టి

తిరుగు హరిపురి సురతరు సురలమరగి
బహుళహళి హళిభృత కలుబరిగి నగర
నగర పురవర పరిభృతజవనయవన
పృతన భవదసి ననిఁదెగి కృష్ణరాయ.’⁸

ఇందు నగరపుర కలుబరిగ విజయములు మాత్రము బేర్కొనబడి యుండుటచేత నా స్థలము లందు దక్కినచోట్లకంటె యుద్ధము ఘోరతరముగ జరిగెనని మన మూహింపవచ్చును. కృష్ణరాయలు జలహళి దేవదుర్గముల సమీపమున కృష్ణానదిని దాటి విజాపుర రాజ్యమును బ్రవేశించియుండ వలయును. ఆ ప్రాంతములందు ప్రబలమైన దుర్గము నగరు. తోడ్పూకులకాలమున నది ఢిల్లీ సామ్రాజ్యమునకు దక్షిణ ద్వారమై యుండెను. బహమనీ సుల్తానుల పాలనయందా ప్రాంతమున బ్రధానగడి దుర్గమై బహమనీ విజయనగర సంగ్రామములందు ముఖ్యరంగముగ వాసికెక్కినది. కావున కృష్ణరాయలు విజాపురముపై దాడిసేయ నారంభము జేసి మొట్టమొదట దానిని గై వనము గావించుకొనెను. తరువాత నా చుట్టుపట్టు సీమలను పరశురామ ప్రీతిసేయుచు నుత్తరాభిముఖుడై చని పీరోజాబాదన బాదులను సాధించెను. తరువాత బహమనీరాజుల ప్రాచీన రాజధానియైన కలుబరిగపై నడచి యాదిల్ఖానునితో ఘోరయుద్ధ మొనర్చి స్వాధీనము జేసికొనెను.

7. Further Sources of Vijayanagara History Vol. II. 116 (a)

8. ఆము క్త. ౧: ౪౧.

కృష్ణదేవరాయలు - చరమదశ

కలుబరిగమీది దాడి కృష్ణరాయల దండయాత్రలలో గడవటిది. తరువాత నతఁడు శత్రురాజు లెవ్వరి తోడను యుద్ధము జేసినట్లగవడదు. కాని సామ్రాజ్యములో నల్లరులు రేగుటవలన శాంతిచెడి కొంత సంక్షోభము గలిగెను. ఈ యల్లరులకు గారణమును న్యూనిజిట్లు వివరించియున్నాడు :—అప్పటికి రాయలకు పయసు మీటినది; వార్ధక్యమునందతఁడు నిశ్రాంతి నందగోరెను; మఱియు నతని కాటేండ్ల ప్రాయముగల పుత్రుఁడొకఁడుండెను; తన మరణానంతర మా బాలునికి సామ్రాజ్యాధిపత్య ముబ్బక పోవచ్చునని శంకించి, తాను సజీవుడై యుండగనే యతని సామ్రాజ్యపదమున స్థిరపఱచుట యుక్తమని తలచెను; కావున కృష్ణరాయలు రాజరికమును విడుకొని కుమారునికి రాజ్యాధిపత్య మొనగి తాను ప్రధానియై సాళువ తిమ్మయను దనకు సహాయుని జేసికొనెను; రాజ్యాభిషేకోత్సవము లెనిమిదినెలల పర్యంతము సాగినవి. ఇంతలో నా యువకుఁడు జాడ్యగ్రస్తుడై కాలగతి నందెను. పిమ్మట నా బాలునికి సాళువ తిమ్మయ కుమారుడగు తిమ్మ దండనాయకుఁడు విషప్రయోగము జేసినాడని తెలియవచ్చెను. కృష్ణరాయ లంత క్రోధపరవశుడై యది సత్యమని తలచి సాళువ తిమ్మయను నతని తమ్ముడగు గోవిందరాజును వారి బంధువులగు దండనాయకుల బెక్కండను సముఖమునకు బిలిపించి నిందించి చెఱసాలలో బంధించెను. వారి నిట్లు చెఱఁబెట్టినపిమ్మట కొండమరసు కుమారుడగు నయ్యవరసును బ్రధాని పదమున నియమించెను. కృష్ణరాయల తండ్రి యాజ్ఞానుసారము నరసింగరాయలను పెనుగొండ దుర్గమున హత్యచేసి చంపినవాడి కొండమరసే. 8-a

మూడేండ్ల కాలము తిమ్మరసు కుటుంబము కారాగారమున నవయుచుండెను; అప్పుడు తిమ్మ

8-a ఇది పొరపాటు. కృష్ణరాయల యన్న యని యుండవలయును.

9. Nuliz, Forgotten Empire pp 359-61.

రసు పుత్రుడు తిమ్మదండనాయకుఁడు నప్పించుకొని పాటిపోయి దొంగలకును దారిద్ర్యపీడికాండ్రును డెక్కియైన వర్వతమును జేరెను. అచటనుండి నన బంధువగు నొక దండనాయకుని సాయము పొంది రాయలపై గత్తికట్టి భీకరముగ యుద్ధము సేయఁగడఁగెను. కావున కృష్ణరాయ లతనిబట్టి తెచ్చుటకుగొప్పసైన్యముతోగూడ దన ప్రధానియగు నయ్యవరసునునియోగించెను. అయ్యవరసు తిమ్మదండనాయకునికి నెలవైన పర్వతమును బట్టుముట్టి యతని బట్టి బంధించి రాయల సముఖమునకు దెచ్చెను. అంతట రాయలాతని తండ్రి పితంబ్రదులతో గూడ పద్మస్థానమున కంపి బ్రాహ్మణులు అనుటచే వధింపఁకొండను బొడిపించి మరల చెఱసాలయందువైవ నాజ్ఞాపించెను. తిమ్మదండనాయకుఁడు చెఱసాల యందే మృతి నందెను. అతని తండ్రియగు సాళువ తిమ్మయయు సోదరుడగు గుండరాజును చెఱయందే నవయుచుండిరి.⁹

న్యూనిజు చెప్పు కథ సత్యాత్మక మగునాయని మనవా రనేకులు సంశయపడుచున్నారు. ఈ సంశయమున కాధారము కృష్ణరాయలపై మనకుగల యభిమానము. అతడు మన కాగర్భప్రాయుడైన చక్రవర్తి; నిష్కళంక చరిత్రుఁడని మన భావము; కావున కంటిని రెప్పవలె గాపాడిన తిమ్మరసును, నపాపియని తండ్రినిబోలి గొరవించిన తిమ్మగుసును, మహనీయుడైన కృష్ణరాయలు కఠినచిత్తుడై కండ్లాడ బీకించునా? యని పరితాపమంది న్యూనిజు కథ సత్యము గాకపోవచ్చునని యూరడిల్లుచున్నారు. కావున నీ కథయొక్క వాస్తవికత నిచట బరిశీలించుట యుక్తము. ఈ సంశ్ఛమున మనము నిర్ణయింపవలసిన విషయము లివి.

1. కృష్ణరాయల కొక పుత్రుఁడుండెనా?
2. ఉండిన నతని కాటేండ్ల ప్రాయమున రాయలు రాజ్యాభిషేక మొనర్చెనా?
3. అట్లు రాజ్యాభిషిక్తుడైన యువకుఁడెనిమిదినెలల కాలము రాజ్యముజేసి కాలగతి నందెనా?
4. తిమ్మరసు కుమారుఁడు తిమ్మదండనాయకుఁడతనికి విషముబెట్టి చంపెనా?

5. కృష్ణరాయలు తిమ్మరుసును సోదర పుత్రులతో గూడ కారాగార బద్ధులను గావించి యనంతరము కండ్లు పొడిపించెనా?

ఇందు మొదటి ప్రశ్నకు సమాధానము గృష్ణరాయల కొకపుత్రుఁ డుండెననియే చెప్పవలయును. ఇచట నీ క్రింది శాసనములను స్మరించుట మంచిది.

శా. శ. ౧౪౩౯ ఈశ్వర మార్గశిర బ. ౩ (డిసెంబరు. ౧. ౧౫౧౭) నాడు చోళసముద్రమందు చౌడేశ్వరీ యాలయమున రాయసంకొండమర సయ్య కృష్ణరాయలకు సంతానాభివృద్ధియగుగాక యని దాన శాసనము వ్రాయించియున్నాడు.¹⁰ ఇందువలన నప్పటికి కృష్ణరాయలకు సంతానము గలుగలేదని తెల్లమగుచున్నది. అతని దేవేరులయందెవ్వరేని చూలాలై యుండిన నుండవచ్చును. విజయనగరమున కుంభారకుంటెయందు శా. శ. ౧౪౩౯ బహుధాన్యకార్తిక శు (బ ?) ౧౨ (30 అక్టోబరు. ౧౫౧౮) నాడు కృష్ణరాయల పట్టపు మహాదేవి తిరుమల దేవమ్మ తిరుమల దేవ మహారాయలకు బుణ్యముగా భూదానము జేసెను¹¹ తరువాత శాసనములంది తిరుమలదేవ మహారాయలు కృష్ణరాయల పుత్రుడని తెల్లము సేయబడి యున్నది.¹² కావున కృష్ణ దేవరాయలకు పట్టమహిషి తిరుమల దేవియందు శ. ౧౪౩౯ సరియైన క్రి. శ. ౧౫౧౮ వ సం॥ న తిరుమల దేవ మహారాయలను పుత్రుఁ డొకడు గలిగెనని నిశ్చయింపవచ్చును.

రెండవ ప్రశ్నకు సమాధానము న్యూనిజు వచించినట్లు కృష్ణరాయలు దన పుత్రునకు దన

జీవితకాలమందే రాజ్యాధిపత్య మొనగెనని చెప్పవలసియున్నది. శా. శ. ౧౪౪౬ తారణ వర్షమున మహా రాజాధిరాజ వీరప్రతాప తిరుమలయ్య దేవ మహారాయలు విజయనగర సామ్రాజ్యమును పాలించుచుండెనని యాంధ్ర కర్ణాటద్రావిడదేశములందు గానవచ్చు శాసనములందు జెప్పి యున్నది.¹³ మద్రాసు శాసన శాఖవారు ౧౯౨౩వ సం॥ నివేదికయందు కృష్ణరాయలు తిరుమల దేవరాయలను యావరాజ్యమున కభిషిక్తుని జేసెనని వ్రాసియున్నారు. శాసనములందీ వ్రాత కేమియు నాధారము గానరాదు.¹⁴ శాసన సాక్ష్యమునుబట్టిచూడ నతఁడు మూఢాభిషిక్తుడైన చక్రవర్తియనియే తోచుచున్నది. ఇక మూడవ ప్రశ్నకు సమాధాన మేమోకనుగొందము. తిరుమల దేవ మహారాయలు శా. శ. ౧౪౪౦ వ సం॥ న జననమందెనని పై జెప్పియున్నదికదా. అతని శాసనములన్నియు శా. శ. ౧౪౪౬ వ సంవత్సరము నందే కానవచ్చుచుండుటచేత నతని ప్రభుత్వ మా పర్వమునందె ప్రారంభమయి తుదముట్టెనని తేలుచున్నది. మఱియునవి యా సంవత్సర పై శాఖము నుండి మార్గశిర మాసమువఱకును, తుల మొదలు ధనస్సువఱకును గానవచ్చుచుండుటచే తిరుమలదేవ మహారాయలు రాజ్యాభిషేక కాలమున నాఠేండ్ల జాలుండనియు నతని ప్రభుత్వ మెనిమిది మాసముల కంటె నధికముగ సాగలేదనియు విదితమగుచున్నది.

తక్కిన రెండు ప్రశ్నలకును దృష్టికరమైన సమాధానము చెప్పట సులభమైన పనికాదు. తిమ్మరుసునకు దిమ్మదండ నాయకుడను పుత్రుఁడుండెనని నిశ్చయించి చెప్పటకు దగిన శాసనాధారము లేదు. కాని, శా. శ. ౧౪౪౬ తారణ మార్గశిర శు ౨ శని వారమునాటి యొక కన్నడ శాసనమున, మహారాజాధిరాజ పరమేశ్వర వీరప్రతాప శ్రీ తిరుమలైయ దేవ మహారాయల యాధిపత్యముక్రింద సాళువ తిమ్మణ దండనాయకుఁడు జెంగుళూరు జిల్లా మాగడి ప్రాంతమును పాలించుచుండెనని చెప్పియున్నది.¹⁵ ఇతఁ డొకవేళ సాళువ తిమ్మర సయ్య పుత్రుఁడై యుండిన నుండవచ్చును. తిమ్మయ దండనాయకుఁడు తిరుమలైయదేవ మహా

10. S. I. I. IX. ii No. 507.

11. Ibid 510.

12. EC. IX. Ma, 82, 116 of 191, 1398 of 1896.

13. EC. IV. HS. 58, 181 of 1913, 139 of 1896, 115, 116, 117 of 1918, 91 of 1912, EC. IX. Ma 82.

14. ARE. 1223 Part II p. 79.

15. Ee. IX. Ma. 82.

రాయలకు విషముబెట్టి చంపెనని కాని తత్కారణమున గృష్ణరాయలు తిమ్మరుసును సోదరపుత్ర బంధుసమేతముగ కారాగార బద్ధునిజేసి యనంతరము తిమ్మదండ నాయకు చెఱునుండి తప్పించుకొనిపోయి యల్లరి రేపిన నేరమునకు వారెల్లరకు గండ్లూడ బీకించెనని కాని నిరూపింపదగిన యాధారము లేవియు గానరావు. కాని శా. శ. ౧౪౪౬ తారణ తరువాత సాళువ తిమ్మరసయ్య ప్రస్తావము శాసనములం దెచ్చటను గన్పట్టదు. ఇతని పక్షమున కొండపిటి సామ్రాజ్యమును పాలించుచుండిన యితని యల్లుడగు నాదిండ్ల గోపమంత్రి. శా. శ. ౧౪౪౭ ఫాల్గుణ శుక్ల ౧౫ నాడు కొంప పిటిలో పరివార పట్టాభిరామ పిగ్రహమును బ్రతిష్ఠించెను.¹⁶ ఇదియే గోపమంత్రి కొండపటి శాసనము. మఱియు సాళువ తిమ్మరసు శాసనములు స్వభాను సర్వధారి సంవత్సరముల మధ్య కానరావు. కావున సాళువ తిమ్మరసు మంత్రి యధికారము శా. శ. ౧౪౪౭ నకు సరియైన క్రీ. శ. ౧౫౨౫-౬ తో ముగిసెనని నిశ్చయింపవచ్చును. తరువాత నీ ప్రాంతమును కొండమరసు కుమారుడయ్యపరసు పాలించినట్లు శాసనసాక్ష్యము గలదు. న్యూనిజు కథ కిది యనుకూలముగనే యున్నది.¹⁷

16. కొండపిటి సామ్రాజ్యము, పుట ౯౩.

17. ఒకచోట న్యూనిజు సాళువ తిమ్మరసు కారాగారమున బంధించిన పిదప కృష్ణరాయ లతండు పాలించుచుండిన రాష్ట్రము కంతటికిని కొండమరసు కుమారుడైన అయ్యపరసు నధికారిని గావించెనని వ్రాసియున్నాడు. *Nuniz, Forgotten Empire, p. 360* మఱియొక తావునందయ్యపరసు కుమారుడు తిమ్మప్ప యుదయగిరి, కొండపిడు, పెనుగొండ, కొడగరలు (?) నిర్గవటము మున్నగుపట్టణముల జాలించుచుండెననియు, నతని పాలన క్రిందిచేశము గజపతి రాజ్యమును బంగా శాఖాతమును దాకుచుండెననియు దెల్పియున్నాడు. *Ibid. pp. 385-6.* రాయసం కొండమరసు క్రీ. శ. ౧౫౨౫ నవంబరు ౭వ తేదికి ముందు పుణ్యలోక ప్రాప్తి నందెను. అతని పుత్రుడగు నయ్యపరసు పెనుగొండ రాజ్యములోని కుందుర్ని రాజ్యము నేలుచుండెను. (97 of 1913). క్రీ. శ. ౧౫౭౭వ సంవత్సరమునందయ్య పరసుదయగిరిదుర్గాధిపతియైయుండెను. (NDIII. 477); క్రీ. శ. ౧౫౭౯, ఏప్రిలు ౨౩ వ తేదివఱ కచటనే

తిమ్మదండనాయకుని యాచూకి శాసనము లందు గానరాదు; ఇక నతని నాయకత్వము క్రింద రేగిన యల్లరి ప్రస్తావము లేకపోవుట వింతకాదు గదా. కాని కృష్ణరాయల యంత్యదినములలో గొండపిటి రాజ్యమున గొంత సంక్షోభము గలిగెను. క్రీ. శ. ౧౫౨౮ వ సంవత్సరమున తంగెడ దుర్గము శత్రులెవ్వరో ముట్టడించిరి. వారితో బోట్లాడి కోటను సంరక్షించినందులకా చుట్టుపట్టు నలువది నాలుగు గ్రామములవారిద్దరు శూరులకు గొంత భూమి నిచ్చినట్లు దుర్గద్వార మందలి శాసనము దెల్పుచున్నది.¹⁸ గుంటూరు జిల్లా చాగల్లునందలి మఱియొక శాసనమున క్రీ. శ. ౧౫౭౭వ సంవత్సరముజూన్ మాసమునచెన్నమ నాయనింగార్లు కొండలకుంటకుత్తరమున నుండు చెఱువుక్రిందిభూమిలో మూడుపాళ్ళు బ్రాహ్మణుల కును దక్కిన రెండుపాళ్ళును దేశసంరక్షకులకును బంచివెట్టెను.¹⁹ ఇందువలన కొండపిటి రాజ్యమున క్రీ. శ. ౧౫౭౭-౨౮ లో శత్రుల యువప్రవము వలన శాంతి చెడినట్లు తెలియుచున్నది. ఈ యశాంతిని గారణమేమో నిశ్చయించి చెప్పటకు వీలులేదు. న్యూనిజు చరిత్ర ప్రకారము విజయ నగరమునుండి తిమ్మదండ నాయకుడు తప్పించు

దుర్గాధిపత్య మొనర్చుచుండెను. (401 of 1926); మఱియు శా. శ. ౧౪౪౧ విరోధి శ్రావణ బహుళ కృష్ణాష్టమి నాడు వేమరసు కుమారుడైన రాయసం అయ్యపరసు భారద్వాజగోత్రాశ్వలాయన సూత్రబుక్కాభాధ్యాయుడైన రాయసం తిమ్మరసయ్యగారి యాజ్ఞచే కొండ పిటి రాజ్యములోని యద్దంకి సీమకు తెందిన పోలవరం గ్రామమును వెంకటాద్రి నాథునికి దానముజేసెను. (NDII. Darsi 53) ఇందు పేర్కొనబడిన రాయసం తిమ్మరసు కొండమరసయ్యపరసు కుమారుడు. క్రీ. శ. ౧౫౨౯ వ సం. న నితడు కొండపిటికి దుర్గాధిపతియై యుండెనని తెల్లగుచున్నది. పై సూచనారోపబడిన శాసనములవలన రాయసంఅయ్యపరసయ్యయు నాతని పుత్రుడు తిమ్మరసయ్యయు న్యూనిజు చెప్పినట్లే కృష్ణ రాయల చరమదశయందు కొండపిడు ఉదయగిరి పెను గొండ దుర్గములను జాలించుచుండిరని తెలియవచ్చుచున్నది.

18. 374 of 1926.

19. 388 of 1915.

కొనిపోయి పర్యవేక్షణమియందు నెలకొన్న సమయమిదియై. మఱియు నిదే సమయమున థారిఫ్-ఇ-ముహమ్మద్ కుల్లీ కుతుబ్ షాహీ యను మహమ్మదీయ చరిత్రయందు గోల్కొండ కుతుబ్ షాహీ వంశస్థాపకుడైన సుల్తాన్ కుల్లీ కుత్బుశాహు కొండవీడు బెల్లంకొండ మొదలగు దుర్గములను ముట్టడిచేసినట్లును కృష్ణరాయలు దన యల్లుడైన శివరాయల యాధిపత్యము క్రింద నొక లక్ష నై న్యము సంపినట్లును, దురకలతో సరి పోరజాలక హిందువు లరిగావులై సాలుకు మూడులడల హొమ్మలిచ్చి సందిజేసికొనినట్లును తెప్పియున్నది.²⁰ థారిఫ్-ఇ-ముహమ్మదు కుల్లీ కుత్బుశాహీలో తెప్పినదంతయు వాస్తవమని యంగీకరించుటకు కొండవీటిరాజ్యమున గానవచ్చు నప్పటి శాసనముల బరిశీలించిచూడఁగా కుత్బుశాహీ సుల్తాను గాని మఱి యే మహమ్మదీయ ప్రభువు గాని ఈ ప్రాంతముల నేలినట్లగవడుటలేదు. మఱియు గృష్ణరాయలకు శివరాయలను నల్లుఁడుండెననుట నమ్మదగినది కాదు. మన కెఱుకవడినంతనఱకును కృష్ణరాయల కల్లుండ్రద్దఱుండిరి. అళియ రామరాజుక్కాడు; మట్ల వరదరాజు మఱి యొక్కాడు.²¹ అళియ రామరాజు తమ్ముడగు తిరుమలరాజుకూడ కృష్ణరాయల యల్లుడని వాఙ్మయమున నొక యైతిహ్యము గలదు; కాని యది విశ్వాసపాత్రము గాదు; కృష్ణరాయలకు శివరాయలను నల్లుడుండెనని రుజువు సేయగల సాధనములులేవు. కాని యచ్యుతరాయలు దన ప్రథమరాజ్య వర్షమున దురకల నోడించెనని శాసనాదులలో తెప్పియున్నది. మఱియు సచ్యుతరాయల మన్నెసామంతులలో నొక్కడైన గని తిమ్మానాయడు, 'గడిదాటి రాకుండ వడిదాకి మలక కాల్యలము నేల కాల్యలము జేసె' నని వెలుగోటి వారి వంశావళియందు కలదు. కావున గృష్ణరాయల కడవటి రాజ్యవర్షములలో గోల్కొండప్రభువు సుల్తాన్ కుల్లీకుత్బుశాహు

కొండవీటిపై దండెత్తివచ్చెననుట కల్లకాదు. కాని శాసనములందు ప్రస్తావనమున బేర్కొనిన శత్రువుల హావళికిని సుల్తాన్ కుల్లీ కుత్బుశాహు దండయాత్రకును దిమ్మదండనాయకుని యల్లరితో నెట్టి సంబంధముండెనో చెప్పటకు వీలుకాదు. ఇట్లు న్యూనిజు వర్ణించిన యంశముల నెల్లను శాసనాద్యన్యసాధనముల మూలమున నిరూపించుటకు వీలుగాకపోయినను సతఁడు చెప్పు వృత్తాంతము మొత్తముమీద సత్యాత్మకమనియే యెన్నదగి యున్నది.

రాజ్యాధిపత్య నిర్ణయము

కుమారుడు తిరుమలయ్య దేవ మహారాయలు కాలగతి నందిన పిమ్మట కృష్ణరాయలకు దన యనంతరము రాజ్యాధిపత్యము వహింప నర్హుడెవ్వఁడో నిర్ణయింపవలసిన యావశ్యకత గల్గెను. సామ్రాజ్యమునకు వారసులుగ బరిగణింప దగిన వారిలో నలువురు ముఖ్యులుండిరి. మొదటివాడు కృష్ణరాయల పుత్రుఁడు. ఇతఁడు పదునెనిమిది మాసముల నినుగు. రెండవవాడు గృష్ణరాయల యన్న వీరనరసింహరాయల కుమారుఁడు. ఇతఁడు సామ్రాజ్యాధిపత్యము వహింపదగిన వయసుగల వాఁడే. కృష్ణరాయల యంత్యకాలమునందాత డిరువ దెనిమిదేండ్ల ప్రాయముగలవాడై యుండవలయును. మూడవవాడు కృష్ణరాయల కనిష్ఠ ద్వైమాతురుడగు సచ్యుతరాయలు. పై బేర్కొనిన వారిలో ద్వితీయ తృతీయు లిరువురును కృష్ణరాయల పట్టాభిషేక కాలమునుండియు జుండగిరి దుర్గ కారాగారమున బంధితులై యుండిరి. నాల్గవ వా డచ్యుతరాయలయన్న శ్రీరంగరాయల కుమారుడగు సదాశివరాయలు. ఈ నలువురుగాక కృష్ణరాయల యల్లుడైన యళియ రామరాజునుగూడ నిచట బేర్కొనుట యుక్తము. రామరాజు అర్వేటి బుక్కరాజు ముమ్మనుమడు; రామరాజు మనుమఁడు; శ్రీరంగరాజు పుత్రుఁడు. మొట్టమొదట నితఁడు

20. Briggs Ferishta III. pp 365-68.

21. రామభ్యుదయము. 1 : 55, కళుప్థ విజయము. 1 : 40.

గోల్కొండ సుల్తాన్ కుల్లికుత్బుశాహు కొలువునందుండెను; క్రీ. శ. ౧౫౧౫ ప్రాంతమున సుల్తాన్ కుల్లి విజయనగర సామ్రాజ్యముపై నెత్తివచ్చి గడిసీమల గొన్నిటిని జయించి స్వాధీనము జేసికొని యా సీమలపై ప్రభుత్వమునకు మహమ్మదీయులను నియమించుట యుక్తముగాదని దలచి రామరాజు నచట నెలకొల్పెను. తరువాత నా ప్రాంతముపై నాదిల్లాను నెత్తివచ్చెను; అతని ధాటి కోర్వజాలక రామరాజు గోల్కొండకు బాటిరాగా సుల్తాన్ కుల్లి యతని పదతనమున కది నిదర్శనమని తలచి నిజరాజ్యమునుండి వెడలిపోవ నాజ్ఞాపించెను. అంతట నతఁడు విజయనగరమున కేగుచెంచెను. కృష్ణరాయలతని శక్తిసామర్థ్యములను గ్రహించి గౌరవించి కూతురు తిరుమలాంబనిచ్చి యుద్వాహ మొనర్చెను.²² రామరాజునకు విజయనగర సామ్రాజ్యముపై నెట్టి వారసత్వపు హక్కును లేదు. కాని యతని యధికార కాంక్ష మేఱలేనిది. కృష్ణరాయల జీవితకాలమునందే యతఁడు మామ

22. Briggs Ferishta III. pp 380-81.

28. ఈ క్రింది శాసనము లీ సందర్భమున బరిశీ లింపదగినవి:—ఇంద్రచ్యుతరాయలు రాజ్యము సేయు చుండిట్లున్నది:

(1) NDL. NL. 34.a. శా.శ. ౧౪౪౮ పార్థివ, ఫాల్గుణ శు. ౧౫ బుధవారము.

(2) Ec. X. Sd. 15 శా.శ. ౧౪౬౦ (౧౪౫౦) సర్వ ధారి భాద్రపద శు. ౧౩.

(3) Ec. XII.Gb. 32. శా. శ. ౧౪౫౧ విరోధి చైత్ర శు. ౫.

(4) MAR. 1929. No.32 శా. శ. ౧౪౬౦ (౧౪౬౦) విరోధి భాద్రపద శు. ౧౩.

(5) 104 of 1919 విరోధి. ఆవణి. ౨౦.

విరోధినంతర్వ మాఘ తులామాసముల వఱకును కృష్ణరాయల శాసనములు గానవచ్చుచున్నవి. కావున నీ కాలమున కృష్ణరాయలతో గూడ నచ్యుత రాయలును సామ్రాజ్యమును పాలించుచుండెనని చెప్పవలసియున్నది.

24. EC. III. Tn. 76.

25. Numiz, Forgotten Empire p. 367.

గారికి సామ్రాజ్యపరిపాలనయందు చేదోడు వాదోడై యుండెనని కొన్ని యర్వాచీన పోర్చు గీసు చరిత్ర గ్రంథములందు కలదు; కాని యది సత్యమని నిరూపింపగల సాక్ష్యము విశ్వాసపాత్ర మెద్దియు గానరాదు. రామరాజు కృష్ణరాయల యనంతర మతని పుత్రునిపేర ప్రభాపాలనము సేయదలచెట్టి సామ్రాజ్య మల్లకల్లోలము గావించెను. అతనిదృష్టి యప్పటికే సింహాసన ముపై బారియుండుననుటకు సంశయములేదు.

వీరందఱి గుణగణములును శక్తిసామర్థ్య ములను కృష్ణరాయ లెఱుగనిపికావు. దీర్ఘము వితర్కించి వితర్కించి వీరందఱితోను తన యనంతరము సింహాసనము నధిష్టించదగిన వాడచ్యుతరాయలే యని నిశ్చయించుకొనెను. ఇట్లు నిశ్చయించినది కృష్ణరాయలు బాడ్మగ్రస్తుడై ప్రాణముపై నానబడిచి మృత్యువు నెదురు చూచుచున్న సమయమందని న్యూనిజు వచించి యున్నాఁడు. ఇది సరికాదు. మరణకాలమునకు రెండుమూడేండ్లకు ముందే రాజ్య వారసత్వనిర్ణయము జరిగియుండవలయును.²³ ఇట్లు నిశ్చయించు కొనిన పిమ్మట సచ్యుతరాయల బంధనము నాపి యతఁడే తన యనంతరము వజ్రసింహాసనాధిపతి యని ప్రకటించెను.

తన నియామకము సర్వసమ్మతము గాదని కృష్ణరాయలు శంకించెను. కావున నది నిర్విఘ్నముగ నెఱవేరుటకు గొన్ని యేర్పాటులను గావించెను. సాళువతిమ్మయ కుటుంబమునెడ మరల సుప్రసన్నుడై చెఱును విడిపించి మరల దన కొలువు నందు బునఃప్రతిష్ఠించెను. సర్వధారి సంవత్సరమున మైసూరు మండలములోని మరదీపురమున మహా ప్రధాన సాళువగోవిందరాజు వొడయలుగారు వ్రాయించిన శిలాశాసన మిందుకు తార్కాణ.²⁴ అచ్యుత దేవరాయల కనుకూలుడైన సాళువ నరసింగరాయ దండనాయకుని ముఖ్యమంత్రిని జేసికొనెను. ఇతఁడు ప్రబలుఁడు; ప్రతిపక్షులను సింహాసనము నాక్రమించుకొననీయక చంద్రగిరి నుండి యచ్యుతరాయలు వచ్చునంతాక సందర్శించి నాత డితడే.²⁵

కృష్ణరాయల నిర్మాణము

అచ్యుత దేవరాయల నిట్లు రాజ్యాధిపత్యమున నెలకొల్పుటకు నిశ్చయించినను, గృష్ణరాయలు రాజ్యభారము నతనిపై మోపక తుదదాక సర్వకార్యములను దానె నిర్వహించుచుండెను. ఇట్లుండ రాయలు తన యొద్దనుండి జయించి గైకొన్న రాయచూరు దుర్గమును మరల స్వాధీనపఱచుకొనుటకొఱకు గజాశ్వదళములను గూర్చికొని యాదిల్షానుడు కూచిపేసీ వచ్చెను. ఆ పర్తమా నము జెవిసోకినంతటనె మండిపడి కృష్ణరాయ లెవ్వఁ టికిని జెప్పక యశ్వారూఢుడై రాయచూరువంక సత్వరముగ స్వారిచేసిపోయెను. రాయలు వచ్చుచున్నాడను వార్త యాదిల్షానునకు దెలియ వచ్చినది. ఇంక నచట నాగుట శ్రేయస్కరముగానని యతఁడు పరారి చిత్తగించెను. అంతట గృష్ణరాయలనని కిట్లు సందేశమంపెను.

‘ఇప్పటివఱకు రెండు పర్యాయములు జానదప్పితివి; ఆడినమాట తప్పినందులకు నీతో యుద్ధము జేసితిని, ఇంగను చేయుదును, వానిగిగాఢు పగునంతవఱకు మానను, జెల్గానును వశపఱచుకొనునంత దనుక నిన్ను విడజాలను.’

పర్వాకాల మారంభ మగుటవలన దండయాత్రను వెంటనే ప్రారంభము సేయుటకు వీలులేక పోయినది; కావున కృష్ణరాయలు విజయనగరమునకు మరలి వచ్చెను; యుద్ధసన్నాహములను మానలేదు. వానలు నిల్చినంతటనె యాదిల్షానునిపై దండువెట్ట నిశ్చయించి తుపాకులు ఫిరంగులు మందుగుండు సామగ్రులను విస్తారముగ సమకూర్పవలయునని కండాచారాధి పతులకాజ్ఞా

పించెను; మఱియు దన యత్నము నిర్విఘ్నముగ గొనసాగుటకు బోర్చుగీసుల సహాయము నపేక్షించి గోవాయందలి వారి ప్రతినిధికి సందేశ మంపెను. తనకు దోడ్పడిన జెల్గాము గైవసమైనంతటనె గోవా ద్వీపమున కెదుటనుండు తీరభూముల నిచ్చివేయు దునని మాట నిచ్చెను. కాని కృష్ణరాయల యుద్ధమము కొనసాగలేదు. దైవ దుర్విలాసమువలన నతని కారోగ్యము దప్పినది; జాడ్యగ్రస్తుడై యచిర కాలముననె యవతారమును జాలింపవలసి వచ్చెను.

కృష్ణరాయ లెపు డస్తంగతుఁ డాయెనో చెప్పితముగ నిర్ణయించుటకు దగిన సాధనము లింకను లభ్యపడలేదు. శా. శ. ౧౪౫౧ కి సరియైన విరోధి సంవత్సర తులామాస పౌర్ణమాస్య భాను వారము (క్రీ. శ. ౧౫౨౯ అక్టోబరు ౧౭ వ తేది) నాడు వ్రాయించిన శాసనమునం దింకను కృష్ణరాయలు రాజ్యము సేయుచుండినట్లు వచించి యున్నది.²⁶ శా. శ. ౧౪౫౧ విరోధి వర్షకార్తిక శు ౧౫ భానువారము (క్రీ. శ. ౧౫౨౯ అక్టోబరు ౨౭ వ తేది) నాటి శ్రీశైల శాసనమునందుగూడ కృష్ణరాయలె రాజ్యపాలన మొనర్చుచుండినట్లు చెప్పియున్నది.²⁷ అందె మఱియొక శాసనమున శా. శ. ౧౪౫౨ విశ్వతి సం॥ చైత్ర బ. ౩౦ సోమ వారము (మార్చి, క్రీ. శ. ౧౫౩౦) వఱకును రాజ్యము సేయుచుండి నట్లున్నది.²⁸ కాని ఇది సంశయాస్పదము. ఏలనగా క్రీ. శ. ౧౫౨౯ డిశంబరు తేది ౨౮ నాడు వ్రాయించిన యచ్యుతరాయల కడ లాడి తామ్రశాసనమునం దప్పటికే కృష్ణరాయలు స్వర్గస్థుడైనట్లు చెప్పియున్నది.²⁹ కాబట్టి రాబట్టు సూయలుగారు చెప్పినట్లు కృష్ణరాయలు క్రీ. శ. ౧౫౨౯ అక్టోబరు ౨౭ వ తేదికిని డిసెంబరు ౨౮ వ తేదికి మధ్య నెప్పుడో యొకనాడు పరలోకగతుడై యుండవలయును.³⁰

కృష్ణరాయల నిర్మాణకాలమును దెల్పు పద్య మొకటి వాడుకయందున్నది.

ఉ॥ బోరన యాచక ప్రతతి
భూరి విపదళ నొందుచుండఁగా

26. *ARE.* 512 of 1919.

27. *ARE.* 15 of 1915.

28. *ARE.* 14 of 1915.

29. *EI XIV.* p 310. f p. 314.

30. *Robert Sewell, Historical inscriptions of Southern India,* p. 245.

నారయ శాలివాహన శకాబ్దము
లద్రియుగాబ్ది సోములం
దారణ వత్సరంబు ననిదాఁడు
దినంబున జ్యేష్ఠ శుద్ధష

ప్రీతి వాసరంబున నృసింహుని
కృష్ణుడు చేరె స్వర్గముకొ
ద్యారక నున్న కృష్ణుడవతార
సమాప్తము నొందు కై వడి.

ఇటీవల శాసన పరిశోధక శాఖవారు సంపాదించిన అళియ రామరాజు తామ్ర శాసనమునగూడ నీవర్ణముదాహరింపబడెనని తోచుచున్నది. ఈ శాసనము శా. శ. ౧౪౪౮ చైత్ర శు. ౧౨ సోమవారమునాడు వ్రాయబడెనట. (12 of 1946-47.) ఇది కృత్తిమమను తలంపునకు గొంగ యవకాశముగలదు. పై పద్యము నాధారపఱచుకొని కీ. శే. కొమఱ్ఱాజు వేంకటలక్ష్మణరావు పంతులవారు కృష్ణరాయల నిధన కాలమునుగూర్చి జక్కని వ్యాసమును విరచించి, స్థానిక చరిత్రలోని కథలను గృష్ణరాయల కడపటి రాజ్యవర్షములలో వ్రాయబడిన కొన్ని శాసనములను నాధారపఱచుకొని, 'కృష్ణరాయలు శా. శ. ౧౪౪౬ లోనో ౧౪౪౭ లోనో' మృతినొంది నట్లును, అప్పటినుండియు శా. శ. ౧౪౫౨ (క్రీ. శ. ౧౫౩౦) వఱకు నిజయనగర రాజ్యము నాక్రమించుకొనవలయునని అతని కుమారుడైన తిరుమల రాయలును, అల్లుడైన రామరాయలును, తమ్ముడైన యచ్యుతరాయలును బ్రయత్నించు చుండినట్లును ఎవ్వరికి వీలయినవారు శాసనములు వేయించుట, కౌశ్శిచ్చుట మొదలయిన పనులు చేయుచుండినట్లును, ఈ కాలమున నెవరి యధికారమును స్థిరపడనట్లును దోచుచున్నది' అని యూహించిరి. (లక్ష్మణరాయ వ్యాసావళి పుట ౫౨.) ఈ యూహకు బ్రోదిగ లక్ష్మణరావుగా రుదాహరించిన సాధనములలో నెల్లి శా. శ. ౧౪౪౬ తారణ మార్గశిర శు. ౨ శనివారమున వ్రాయించిన తిరుమల దేవ మహారాయల శాసనము ముఖ్యమైనది (EC. IX. Ma. 82). ఇందు 'కృష్ణదేవ మహారాయరిగె గంగోదక సేవితరప్ప...కోనప్ప నాయకరు' అను వాక్య మీ సంది

ర్భమున జక్కగ గమనింపఁగలది. ఈ వాక్యమునకు లక్ష్మణరావుగా రిట్లు వివరణమును వ్రాసియున్నారు. 'కృష్ణరాయలకుఁ గోనప నాయకుఁడు గంగోదకము సేవింపజేసెననియునిందుఁ జెప్పబడియున్నది. చరమావస్థయందు గొంతులో గంగఁ పోయు నాచారము హిందూదేశ మంతటను గలదు. కావున గోనపనాయకుఁడు రాయల చరమశయం దాతని సేవఁజేసి ధన్యుడయ్యెనని మనము తలంపవచ్చును. పై చాటు పద్యమునందలి మరణతిథియే నిజమైనయెడల ఈ శాసనము రాయల మరణానంతరమున ఆఱునెలలో వేయబడినదియగును.' (లక్ష్మణరాయణ వ్యాసావళి. పుట ౫౧). కాని పైశాసన పరిష్కర్తయగు లూయీరైసుగాను 'గంగోదక సేవితరప్ప' యను మాటలకు గంగోదకమును మోయువా (The bearer of the Ganges Water to Krishnadeva Maharaya) డని యర్థము జెప్పిరి. కృష్ణరాయలు స్వయంబుగ యాత్రచేసి గంగలో స్నానము సేయుటకు వలనుపడన పోగా నీ కోనప్ప నాయకు సంపి యతనినే గంగాజలమును దెప్పించుకొని యందు స్నానమాడి యుండవచ్చును. ఇందనంగత మెద్దియులేదు. కావున పైవాక్యము నాధారపఱచుకొని కృష్ణరాయల శాసనకాలము పరమముండే మృతిజెందెనని చెప్పుట సమంజసముగాదు. మఱియును లక్ష్మణరావుగారే, 'ఈయూహల కన్నిటికిని వ్యతిరేకముగ గృష్ణరాయని శాసనములు పెక్కులు శా. శ. ౧౪౫౨ వఱకును గలవు. కావుననే సూర్యులు మొదలయిన తద్జ్ఞులు కృష్ణరాయలు శా. శ. ౧౪౫౦ (క్రీ. శ. ౧౫౩౦) వఱకును జీవించియుండెనని వ్రాసియున్నారు' అని యొప్పుకొని యున్నారు. (లక్ష్మణరాయ వ్యాసావళి. పుట. ౫౨). మఱియు శా. శ. ౧౪౪౬-౧౪౫౨ ల మధ్య కృష్ణరాయల కుమారుడైన తిరుమల రాయలును అల్లుడైన రాయలును, తమ్ముడైన అచ్యుతరాయలను రాజ్యము కొఱకొండొరులతో జోరుచుండిరి తెల్పు సాక్ష్యము విశ్వాసపాత్రమైన దెద్దియు గానరాదు. కావున పై చాటునందు జెప్పినట్లు కృష్ణరాయలు శా. శ. ౧౪౪౬ నకు సరియైన తారణ వర్షమున స్వర్గస్థుఁ డాయెనని యంగీకరించుటకు వలనుపడదు.

